

MB

184.310

Nádor Orsolya

Nyelvpolitika

A magyar nyelv
politikai
státusváltásai
és oktatása
a kezdetektől
napjainkig

B I P

Wáaddor

ors

iyaa

Waxay

haysaa

Waxay

haysaa

Waxay

haysaa

Waxay

haysaa

Waxay

haysaa

Nádor Orsolya
Nyelvpolitika

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NÁDOR ORSOLYA

Nyelvpolitika

**A magyar nyelv politikai státusváltozásai
és oktatása a kezdetektől napjainkig**

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

**BIP
Budapest, 2002**

A kötet megjelenését támogatta a
Határon Túli Magyarok Hivatala

a Pécsi Tudományegyetem Alkalmazott Nyelvészeti Doktori Programja
a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének
Magyar mint idegen nyelv/hungarológia programja

MB 184. 310

Országos Széchényi Könyvtár

2002

© Nádor Orsolya, 2002

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

A kiadásért felel a Books in Print Bt. vezetője
Szöveggondozó Gál Mihály
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Szeles János

A nyomdai előkészítés és a sokszorosítás a Books in Print Bt. munkája

ISBN 963 86244 4 2

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	7
BEVEZETÉS	9
1. Politika, nyelv, oktatás, interetnikus kapcsolatok	13
1.1. A nyelvpolitika	13
1.2. Régió, nyelvi státus, politika és oktatás	25
1.3. A szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokról	33
2. A magyar nyelv státusának változásai	36
2.1. A fejezet néhány kulcsfogalmáról a szakirodalom tükrében	36
2.2. A magyar nyelv státusa a honfoglalás folyamatában	43
2.3. A magyar nyelv státusának módosulása az államalapítás időszakában	45
2.4. A latin mint lingua franca és a Kárpát-medencei nyelvek lingua vernacula státusa (II. József nyelvrendeletéig)	49
2.5. II. József rendelete a német hivatalos nyelv bevezetéséről	56
2.6. A magyar nyelv státusának megváltoztatására irányuló törekvések	58
2.7. A nyelvpolitikai helyzet változásai a Kárpát-medencében a XIX. század második felétől a Monarchia felbomlásáig	69
2.8. A magyar mint kisebbségi nyelv	80
2.9. A magyar nyelv státusváltozásainak táblázatos áttekintése	92
3. A magyar nyelv oktatásamint nyelvpolitikai eszköz	94
3.1. A nyelvi jogok és az oktatás	94

3.2. A magyar mint kevésbé ismert nyelv oktatásának néhány jellemző vonásáról	98
3.3. A magyarnak mint anyanyelvnek az oktatása a lingua vernacula státus idején	102
3.4. A magyar nyelv (és kultúra) oktatása külföldön	112
3.5. A magyar mint második és mint államnyelv oktatása	117
3.6. A magyar mint kisebbségi anyanyelv oktatása az utódállamokban	126
3.7. A magyar mint környezetnyelv oktatása a határainkon kívül	132
3.8. A magyar mint idegen, illetve mint második nyelv oktatása Magyarországon	135
3.9. A Kárpát-medencei magyarnyelv-oktatási formák táblázatos áttekintése	140
4. Nyelvpolitikai és magyarnyelv-oktatási változatok a szlovák–magyar kapcsolatrendszerben	144
4.1. A szlovák–magyar kapcsolatok meghatározó jegyei	144
4.2. A hungarus tudat érvényesülése a magyarországi szlovák migrációban	148
4.3. A szlovákok nemzeti identitásának és irodalmi nyelvének kialakulása	152
4.4. A magyar nyelvtörvények elvei és hatásuk a szlovák–magyar kapcsolatokra	158
4.5. A magyar mint kisebbségi nyelv az első Csehszlovák Köztársaságban	173
4.6. Csehszlovák nyelvpolitika a hontalanság éveitől (1945–1948) a nyolcvanas évek végéig	180
4.7. A magyarországi szlovák nemzetiség nyelvhasználati jogai a XX. században	193
4.8. Az 1990. és az 1995. évi szlovák nyelvtörvények helye a régió nyelvpolitikai palettáján	201
4.9. A szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok nyelvi vonatkozásainak táblázatos áttekintése	211
5. ÖSSZEFOGLALÁS	214
BIBLIOGRÁFIA	221

Köszönetnyilvánítás

Ez a könyv az 1998-ban megvédett kandidátusi értekezésem átdolgozása, amely nem jöhetett volna létre tudományos vezetőm, Dr. Szépe György professzor úr iránymutatásai, a dolgozat számos változatához fűzött megjegyzései nélkül, s nem utosósorban a rendelkezésemre bocsátott kéziratai és a külföldön megjelent, másként szinte hozzáférhetetlen publikációi segítségével.

Ezúton köszönöm a munkámat javaslataikkal, bírálataikkal segítő szakértők, kollégáim és barátaim (Dr. Arday Lajos, Dr. Dippold Péter, Dr. Dovala Márta, Dobos László, Giay Béla, Dr. Gyivicsán Anna, Dr. Janurik Tamás, Dr. Joó Rudolf, Dr. Käfer István, Dr. Kiss Jenő, Dr. Lengyel Zsolt, Dr. Lanstyák István, Dr. Radnai Zsófia, Dr. Szarka László, Dr. Szécsi Gábor, Dr. Végh László) rám szánt idejét és tanácsait.

Köszönettel tartozom emellett mindazoknak a könyvtárosoknak, akik az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, a Teleki Alapítvány Könyvtárában, valamint a Kecskeméti Tanítóképző Főiskola könyvtárában segítettek anyaggyűjtésemet. Külön köszönöm Gadus GeorGINának, a pozsonyi Parlamenti Könyvtár igazgatójának a szlovákiai dokumentumokat, valamint Báthori Jánosnak a Határon Túli Magyarok Hivatalából származó előadások, előterjesztések és elemzések kéziratait.

Bevezetés

Európa belső tagolása nem okoz gondot a hegy- és vízrajzot szem előtt tartó geográfusoknak, de annál több vitára ad okot a társadalomtudományok művelőinek. Hol húzódik a határ Kelet és Nyugat között? Mit jelent Kelet-Közép-Európa és Közép-Kelet-Európa? Mely országok tartoznak e politológiai szempontból már-már a végletekig finomított két fogalomkörbe? A nyugatrómai birodalom, a nyugati típusú kereszténység, valamint a bizánci birodalom és a keleti kereszténység eltérő hagyományai és meghatározó jegyei sok évszázaddal a kora középkori átrendeződések, államalakulások megtörténte után is valahol ott húzódnak a mélyben. A földrajzilag Európa középső, illetve keleti területein létrejött modern nemzetállamok egyik fő dilemmája, hogy saját magukat hova sorolják, illetve mások hova sorolják őket, s ez a besorolás, ami egyben értékelés is, milyen tartalommal telítődik. Kelet és Nyugat között a választóvonalat a második világháború után évtizedekre élesen meghúzták a nagyhatalmi érdekek, a kilencvenes évekre azonban már új definíciókra lett szükség. Ezek a meghatározások azonban csak akkor közelíthetik meg az igazságot, ha a Keletet és Nyugatot összekötő, számtalan – általánosan is értelmezhető – stílusjegyet, történelmi sérelmet és az interetnikus kapcsolatok bonyolult szövevényét hordozó régió, a Kárpát-medence földrajzi, történelmi, politológiai, művelődéstörténeti sajátosságainak szinkrón és diakrón vizsgálata is megtörténik.

Nyelv és politika: a régió népeinek kapcsolatát évszázadokra visszamenően meghatározó fogalmak. A politikai (nemzeti identitás, autonómia, függetlenség, nemzetállam megalakítása stb.) küz-

delmek sok esetben a nyelvi jogokért vívott parlamenti harcokban öltöttek testet, s összefonódásuk olyan mértékű volt, hogy szinte lehetetlen elválasztani őket. Ez azonban nemcsak kelet-közép-európai jelenség, hanem bármelyik más régióban is megfigyelhető, a nemzetné válással, a modern nemzetállamok kialakulásával és működésével összefüggő problematika. A Kárpát-medencei régió alaposabb vizsgálatát az indokolja, hogy itt viszonylag kis területen, mint egy *kísérleti laboratóriumban* koncentrálódik a fentebb vázolt összetett (ön)meghatározási kérdéskör. Valójában itt találkozik Kelet és Nyugat, a szláv, germán, neolatin és finnugor nyelveket beszélő, egymással évszázadok óta szakadatlan, nyílt vagy rejtett nyelvi, kulturális, politikai küzdelmeket vívó népek interetnikus kapcsolatrendszerében, amelyet általában külső, a régiótól teljesen idegen politikai szándékok mozgatnak. A nyelv és a politika összefüggéseivel, a bennük vagy rajtuk keresztül megtestesülő hatalomgyakorlás kihatásaival a *nyelvpolitika*, a régiók nyelvi és politikai kapcsolataival, a földrajzi elhelyezkedésből adódó nyelvi-kulturális érintkezések nyelvet, hatalmi kérdéseket, valamint identitást bolygató problematikájával pedig a *nyelvi geopolitika* foglalkozik.

A *nyelvi jogok* kérdése a közjog és a magánjog területén, főként azonban az oktatásban ölt testet: milyen nyelve(ke)n tanítanak az alap-, közép- és felsőfokú iskolákban; van-e lehetőség a kisebbségi nyelvek hivatalos oktatására; hogyan viszonyul egymáshoz a többség és kisebbség nyelve; stb. Egy adott nyelv elismertségének a foka, támogatottsága, az oktatási nyelv, az anyanyelvi kultúra teljessége és az identitástudat egymással szorosan összefüggő láncolatot alkotnak. Végigtekintve a régió nyelvpolitika-történetén, látható, hogy a latin lingua franca értékű jelenléte a hungarus-tudat kialakulását segítette, a kisebbségi nyelven folyó oktatás teljessége, illetve korlátozottsága pedig a nyelv-nemzeti identitás fejlődésére hatott.

A Kárpát-medence regionális nyelvpolitikai és nyelvoktatási összefüggéseinek vizsgálata századunk nyolcvanas éveitől kezdve bontakozott ki. Az interdiszciplináris kutatások, ezen belül a nyelvészek teoretikus megállapításai és előrejelzései akkor váltak igazán fontossá a politika számára, amikor Kelet-Közép-Európában

fölbomlottak az államhatárok, s a nemzeti nyelv mint önmeghatározó tényező az újonnan megalakult nemzetállamok belpolitikájának sarkalatos pontja lett.

Az ok viszonylag könnyen meghatározható: a második világháború befejeződése után a régió országait egy táborba kényszerítette a nagyhatalmi akarat, a világpolitikai osztozkodás, figyelmen kívül hagyva a regionális és a nemzeti sajátosságokat, ezen belül többek között a nemzeti fejlődés eltérő szintjeit is. A negyvenes évek közepén a magyar kisebbséggel rendelkező utódállamok szinte mindegyike (kivéve Petru Groza román kormányának a magyarságot kedvezően érintő, de rövid életű nemzetiségi iskola- és kulturális politikáját) retorziókkal próbálta siettetni a magyar népesség asszimilációját (pl. iskolabezárások, magán- és állami nyelvhasználati jogok korlátozása), majd az ötvenes évektől a szocializmus szovjet nemzetiségpolitikai modelljét alkalmazva, akkor már egységesen, inkább a kevésbé látványos, lassúbb ütemű beolvasztás mellett döntöttek. Az évtizedeken át működőképesnek tűnő rendszert teljesen felborította a nyolcvanas évekre megérlelődött tendencia, amely az addig – többnyire föderatív formában – együtt élő, szláv dominanciájú, mégis eltérő nyelvű és kultúrájú népek önálló államisági igényében oltott testet. A belső feszültségek, amelyek gazdasági nehézségekkel is tetéződtek, idővel kezelhetetlenné váltak, s ezek a tények rövid idő alatt Jugoszlávia, Csehszlovákia és a Szovjetunió széteséséhez vezettek. A felbomlással egyidejűleg mindenütt megjelentek a múlt századi nacionalizmus ideológiáját képviselő nemzeti pártok. Ezeknek az egyik politikai alaptétele az évszázados – vélt vagy valós – sérelmek felemlegetése, a belpolitikai és gazdasági problémák elkendőzése a magyarellenesség felszításával, a történelmi Magyarország, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségpolitikájának sajátos szempontú (a nemzetfogalom változásait figyelmen kívül hagyó, valamint meglehetősen egyoldalú, osztrák érdekeket nem sértő) bírálata.

A kontinens nyugati felén ezzel szemben ellentétes tendencia érvényesül: a térség gazdasági érdekeit figyelembe véve próbálnak egy integrált, közös európai államszövetséget létrehozni úgy, hogy

közben nemzetközi szerződésekkel igyekeznek biztosítani egyebek között az egyes államok polgárai számára a nyelvi és kulturális identitás megtartását. Az államok nemzetközi politikájának a szintjéről az etnikumok szintjére lépve azonban itt is egyre több, főként a nemzetállami koncepcióból fakadó nyelvpolitikai probléma kerül felszínre. Fontos a tagállamok számára, hogy hivatalos nyelvük szerepeljen az egyesült Európa bürokratikus kommunikációjában. (Ez a rövidesen bekövetkező s feltehetőleg Magyarországot is érintő bővítéssel kapcsolatosan vetődik fel újra: képes lesz-e az Európai Unió közel kétszeresére növelni a hivatalosnak elfogadott nyelvek számát.)

A nyelv és a politika összefüggéseinek feltárásához és megértéséhez nélkülözhetetlen azoknak az eredményeknek a felhasználása, amikkel a nyelvtudomány alkalmazott nyelvészeti ágai gazdagítják a témára vonatkozó ismereteket. A nyelvpolitika, a nyelvi tervezés, a nyelvművelés, a nyelvoktatás (anyanyelv, államnyelv mint második és mint idegen nyelv), a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, a kétnyelvűség kutatása stb. ily módon valóban betölthetik *alkalmazott* tudományi hivatásukat. Interdiszciplináris jellegüknél fogva alkalmasak arra, hogy a politikai jelenségek mélyén rejlő valódi okokat, azok történeti gyökereit feltárják, rávilágítsanak a főbb motivációkra, valamint az ezekből következő, a társadalom egészére kiható tendenciákra is.

A fenti bevezető szavakból kitűnik, hogy a jelen helyzet megértéséhez és a nyelvi státus- és korpusztervezés segítségéhez szükség van a *régió nyelvpolitikai jellemzőinek*, valamint a hozzá kapcsolódó *nyelvoktatás diakrón szempontú* áttekintésére is, hiszen az aktuális, sokszor egyik vagy másik oldalról sérelmesnek ítélt nyelvi jogi intézkedések, törvények gyökerei nemegyszer már elfeledett, jelentőségüket veszített rendelkezésekhez nyúlnak vissza. A téma azonban meglehetősen komplex megközelítést igényel: a nyelvészeti, nyelvpolitikai és magyar mint idegen nyelvi szempontú vizsgálatok mellett nem lehet megkerülni a nemzetiségpolitikai, kisebbségi jogi és művelődéstörténeti kérdéseket sem.

1. Politika, nyelv, oktatás, interetnikus kapcsolatok

1.1. A nyelvpolitika

A *nyelvpolitika* első irodalmi megjelenése a Bibliához kapcsolódik, ahhoz az eseményhez, amikor az Úr büntetésként összezavarta az addig egy nyelvet beszélő Babilon népeinek nyelvét. A büntetés oka az volt, hogy az Isten úgy vélte, a torony építésével „vakmerően” cselekedtek, és a hatalmára törtek.¹ Ma ezt úgy fogalmazzuk, hogy a hatalom képviselője szándékosan beavatkozott a nyelv életébe, és megakadályozta a közös munkavégzéshez szükséges nyelv használatát. (Persze a nyelvek sokféleségét is ehhez az eseményhez szokás kötni...) Az első európai, állam-politikai szintű megjelenése pedig a francia nyelv hivatalossá tételéhez kapcsolódik: I. Ferenc 1539-ben Villers-Cotterêts-ben adta ki a franciát a birodalom többi nyelve fölé emelő rendeletét². Franciaországból ered az egy nyelv – egy nemzet állameszme is, amely az alakuló nemzetállamok önmeghatározásának alappillére lett.

A nyelvhasználatot a kora középkorban a szokásjog szabályozta: kialakult a nemzetközi közvetítőnyelv (latin) és a helyi vernakuláris nyelvek kettőssége. A nyelvpolitikai szempontú szabályozás részben a *lingua franca* és a *lingua vernacula*, részben a *többségi nyelv* – *kisebbségi nyelv* aspektusából értelmezhető.

¹ „... ezután semmi meg nem tarthatja őket, hogy szinte ezenképpen cselekedjenek mindeneiket, amelyeket *vakmerőképen* elvégeztek cselekedni.

7. No azért szálljunk alá, és veszítsük eszét ott az ő nyelveknek: hogy egymás beszédét meg ne értsék.” (Móz. I. 11. 6-7.)

² Vö. Herman József, 1985. 3.

A nemzetközi és a hazai szakirodalom az angol mintákat követve alakította ki a *nyelvpolitika* és a hozzá szorosan kapcsolódó *nyelvi tervezés* fogalmát.³ Az előbbi terminológia abból indul ki, hogy az államhatalom szabályozza a nyelvhasználatot nyelven kívüli, politikai eszközökkel, pl. *nyelvtörvényekkel* és rendeletekkel; az utóbbi, nehezebben meghatározható fogalom pedig a felmerült komplex társadalmi igények nyelvészeti szempontú kielégítését jelenti, és magában foglalja a nyelvművelést, nyelvi modernizációt, a nyelvek egyes változatainak tervezését egyaránt, de van olyan értelmezése is, amely szerint a nyelvpolitika a nyelvi státustervezés körébe tartozik.⁴

A témára vonatkozó magyarországi és a nemzetközi szakirodalom mennyisége a nyolcvanas évek közepétől ugrásszerűen megnövekszik, s a téma publikálásának a népszerűsége azóta is töretlen. Az ok nem elsősorban nyelvészeti, sokkal inkább társadalmi: a XX. századi nemzeti önállósulási törekvések hívták életre a kisebbségi-többségi kétnyelvűségi vizsgálatokat, a nyelvi jogi kutatásokat, amelyek az *alkalmazott* nyelvészet sajátosságainak megfelelően, a politikai küzdelmek nyelvi hátszínét jelentik. Jellemzően az alábbi témakörökkel foglalkoznak:

- diszciplináris kérdések tisztázása;
- más kutatók munkáinak szintetizáló és elemző összefoglalása;
- az egy- és kétnyelvűség, illetve a többnyelvűség elméleti és gyakorlati kérdései, különös tekintettel a többségi-kisebbségi viszonyra;
- általános emberi jogok és nyelvi jogok a nemzetközi és a kétoldalú szerződések tükrében;
- a nyelvi státus tervezése;

³ Vö. pl. Crystal, 1987; Batley–Candelier–Hermann–Brennecke–Szépe, 1993; Cobarrubias–Fishman (eds.) 1983; Cooper, 1989; Fishman (ed.) 1974; Haugen, 1966; Herman, 1985; Herman–Imre, 1987; Kiss 1994 és 1995; Kontra, 1994; O’Barr (ed.) 1976; Pool, 1979; Szépe, 1984, 1985, 1986, 1994a, 1994b, 1994c, 1994d, 1994e.

⁴ Vö. Lengyel–Navracsics–Szabari–Szépe, 1996. 13., valamint Szépe 1986. 6. és Herman, 1985.

- a nyelv korpusztervezésének irányelvei és gyakorlata;
- az anyanyelv és az idegen nyelvek oktatása;
- egyedi, főként egy-egy népcsoportra vonatkozó, komplex vizsgálatok.

Az első tanulmányok, amelyek a ma már klasszikusnak számító J. FISHMAN, J., COBARRUBIAS, R. L. COOPER, C. A. FERGUSON és H. HAARMANN kutatásai nyomán jelentek meg, megpróbálják tisztázni a nyelv és a társadalom, a nyelvpolitika és a nyelvi tervezés viszonyát azoknak az eszközöknek a tükrében, amik a mindennapokban megjelenítik a politika nyelvi vonatkozásait (pl. nyelvi-társadalmi rétegződés, kétnyelvűség, diglosszia, kisebbség-többség, a nyelvi státus és korpusz tervezése, az anyanyelvű oktatás kérdései és kiterjedtsége). Az itt megjelenő alapfogalmakat részben változatlanul, részben további finomításokkal használja a szakirodalom.

A kilencvenes években született tanulmányokat alapvetően azok a nyelvpolitikai változások hívták életre, amik ebben az időszakban zárultak le, vagy éppen ekkor kezdődtek. A diszciplináris kérdések tisztázására, valamint a rendelkezésre álló nemzetközi szakirodalom áttekintésére vállalkozik Normand LABRIE: „Politique linguistique” című tanulmánya, amely magyarul „Nyelvpolitika” címmel jelent meg,⁵ valamint Klaus BOCHMANN írása, a „Theorie und Methoden der Sprachpolitik und ihrer Analyse” (magyarul: A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése⁶). A szerzők áttekintik a nyelvpolitika elméleti hátterét, történetét, más kutatók addigi eredményeit, ugyanakkor a saját rendszerezésükkel is hozzájárulnak a nyelvpolitika fogalmának elméleti tisztázásához.⁷

LABRIE a nyelvi pluralizmusból és az ezzel együtt járó bizonytalansági tényezőkből indul ki. Eszerint a nyelvek kapcsolatrendszerét befolyásolja a földrajzi, társadalmi viszonyokra visszavezethető

⁵ Szépe György–Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Bp., 1999. 15–24.

⁶ In Szépe–Derényi, 1999. 25–67.

⁷ A számos tanulmány közül ezt a kettőt emeljük ki, mert ezek magyarul is könnyen hozzáférhetőek. A többi, idegen nyelvű tanulmányból vagy tanulmánykötetből alig található példány nyilvános könyvtárakban.

„változatosság”, az egymással érintkezésbe kerülő nyelvek szerkezetének átalakulása, a „változás”, valamint az egyes nyelvek funkcionális hasznossága és elfogadásának mértéke, az „elterjedtség”. A fenti három ún. „bizonytalansági tényező” egyes nyelvek fennmaradását, más nyelvek lassú presztízsvesztését, esetleg eltűnését eredményezi. Az itt létrejött feszültséget a szerző *nyelvszabályozásnak* nevezi, ami a társadalmi viszonyok függvényében vezethet nyelvi konszenzushoz, de konfliktushoz is. A nyelvszabályozás és a nyelvpolitika viszonyáról a következőket írja: „A nyelvszabályozással szemben a nyelvpolitika közvetlen, explicit, tudatosabb és nagyobb benne a szándékosság. A nyelvpolitika az irányítás, a beavatkozás, az igazgatás és a jogi szabályozás alárendeltje. Akárcsak a nyelvszabályozás, a nyelvpolitika sem semleges, és explicit törekvései gyakran implicit, akár nem tudatos szándékokat is rejthetnek.”⁸ Labrie kitér a nyelvpolitika terminológiai kérdéseire is, és az addigi tapasztalatok alapján megfogalmazza az *egy nyelvpolitika (language policy), a nyelvpolitika (language politics)* és a *nyelvi ideológia* meghatározását. Ez azért fontos, mert a szakirodalomban elég gyakran keveredik a három fogalom, ráadásul a magyar változat csak egy határozatlan-határozott névelő párossal különbözteti meg. Az első szakszó igazságügyi természetű, és egyes kormányok adminisztratív intézkedéseikhez kötődik, a második, amely a nyelvekre irányuló emberi tevékenységként foglалható össze, leginkább a nyelvi tervezésre emlékeztet, de Labrie hangsúlyozza, hogy nem azonos a kettő, a harmadik fogalom pedig a mindenkori politikai ideológiával egyezik meg. Alaptanulmánynak is tekinthető ez az írás, mert kritikai elemzés alá veszi a nyolcvanas–kilencvenes években publikált elméleti szakirodalmat, valamint a nyelvpolitikai folyamat elemzési modelljeit.

Klaus BOCHMAN tanulmánya szintén nélkülözhetetlen a nyelvpolitikával foglalkozók számára. Részletesen elemzi azokat a társadalmi-politikai tényezőket, amelyek befolyásolják a fogalom tartalmát. Kiemeli az értelmiség kulcsszerepét, valamint azt, hogy a nyelvi po-

⁸ In Szépe–Derényi, 1999. 17.

litikát mindig egy szűk réteg alakítja. A nyelvpolitika megjelenési formáit tekintve, három csoportot különböztet meg: az állami intézmények, az emberi szocializáció és a tömegtájékoztatás fórumait. A politikai érdekek érvényesülése alapján három nagyobb területet különít el: *a)* a nyelvi konfliktusok megoldása, *b)* a nyelvi korpusztervezés, nyelvi kultúra, *c)* diskurzuszabályozás. A legmélyebben a nyelvi konfliktusokkal foglalkozik, hét csoportba rendezve mutatja be azokat a dimenziókat és funkciókat, amik konfliktushelyzetet eredményezhetnek. Nem mindegy például, hogy egy nyelvi rendszer mennyire autonóm, milyen fokon áll a sztenderdizálása, a nyelvet beszélők földrajzi elhelyezkedése milyen arányokat mutat, milyen mértékben azonosulnak a nyelvet beszélők az adott nyelvvel, az illető állam kereteiben milyen a presztízse, mennyire széles körűek a társadalomban betöltött funkciói, és milyen a nyelv jogi helyzete. Az államok gyakorlata a nyelvi konfliktushelyzetek megoldására alapvetően kétirányú: asszimilációs vagy egyenjogúsító⁹. Az előbbi a nemzetállamok kialakulására jellemző (pl. Magyarországon a XIX. század második felében, illetve a XX. század kilencvenes éveiben Szlovákiában), az utóbbi pedig olyan stabil belpolitikai és gazdasági helyzetet feltételez, ahol a kisebbségek külön jogainak biztosítása nem okoz nehézséget a többségnek. A fentiekhez szorosan kapcsolódik a második csoport, ahol a nyelvi korpusztervezés és a nyelvi kultúra tartalmát elemzi. Itt alapvető ideológiai háttérként a hagyománytisztelet és a modernizmus szembenállását, valamint a saját forrásokra támaszkodó, és az önálló nemzeti identitás bizonyításából fakadó autocentrizmus (pl. a magyar nyelvújítás) és az idegen mintákat követő heterocentrizmus (pl. a román nemzeti nyelv latin eredetének igazolása) kettősségét jeleníti meg. Ezek valamelyikéhez kapcsolódnak a vizsgált nyelv tervezésénél alkalmazott stratégiák. Jellemezheti a nyelvi korpusztervezést az elhatárolódás, az integráció, a diglosszia viszony megszüntetését szolgáló egységesítés, vagy a nemzeti ideológiáknak alárendelt, autocentrista purizmus (pl. a magyar személy- és földrajzi nevek szlovákosítása, románosi-

⁹ Itt talán érdemes lenne köztes megoldásként az integrálást is megemlíteni.

tása). A harmadik alapvető területként megjelölt diskurzusszabályozás, tehát a különböző nyelvi kódokhoz való hozzáférés lehetősége szintén fontos része a nyelvpolitikának, hiszen idetartozik többek között az iskolákban folyó írás- és olvasástanítás, a szaknyelv közérthetőségének kérdése. Az elmondottak értelmezhetők nemzeti keretben, de nemzetközi összefüggésekben is, hiszen a nyelvpolitika lehet a gazdasági vagy akár a kulturális gyarmatosítás egyik eszköze. Az első változatot, ami a helyi nyelvek és civilizációk elnyomására törekszik, Bochman nyelvi kolonializmusnak nevezi, a másodikat, ahol a nyelvi és kulturális propaganda kapcsolódik össze, nyelvi exportnak. Ez a tanulmány valóban modell értékű, az itt kialakított csoportosítás akár esetünkben is alkalmazható.

Az egyes részterületeket áttekintő tanulmányok sora szinte áttekinthetetlen. Vannak kiemelkedő témakörök, pl. az Egyesült Államok angol–spanyol nyelvi konfliktusa, a katalán nyelv státusa, a balti államok viszonya az orosz nyelvhez, a finn–svéd nyelvpolitikai viszonyrendszer, a kelet-közép-európai államok nyelvi konfliktusai.

Különleges hely illeti meg Tove SKUTNABB-KANGAS munkásságát, aki a nyelv, az oktatás és a kisebbségi kérdés összefüggéseit vizsgálja, s e témakörben számos könyvet és tanulmányt publikált. Legtöbbet idézett könyvei az 1984-ben megjelent *Bilingualism or not – The education of minorities*, valamint az ebben megfogalmazott alapgondolatok továbbfejlesztése az 1990-ben, majd 1994-ben kiadott *Language, Literacy and Minorities* (magyarul: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Ford. Kontra Miklós és Reményi Andrea Ágnes. Bp., 1997). Ebben az utóbbi műben könnyen áttekinthető formában határozza meg az anyanyelv, a kétnyelvűség, a kisebbség és a többség fogalmát, bevezeti a nyelvi alapon történő megkülönböztetésre a lingvicizmus terminológiáját, végül kidolgozza a kisebbségi-többségi viszonyrendszer nyelvoktatási modelljeit: a mélyvíztechnikát, az átírányító, a belemerülési, nyelvtámogató és -megőrző, valamint a szegregációs programot. A könyv utolsó fejezete a nyelvi emberi jogokkal foglalkozik: elhelyezi a nyelvi jogokat az egyetemes jogrendszerben, majd röviden áttekinti az egyes alkotmányti-

pusok, nemzetközi szerződések ilyen vonatkozásait. Ez a könyv is igyekszik összekapcsolni a nyelvi jogok, a nyelvpolitika és a kisebbségi oktatás problematikáját, így a feldolgozás során többször felhasználjuk a Skutnabb-Kangas által kidolgozott kategóriákat.

Magyarországon a kilencvenes évek közepéig csak orosz, angol, illetve francia vagy német nyelvű szakirodalomból lehetett tájékozódni arról, hogyan függ össze egymással az államhatalom gyakorlása és az ezzel kapcsolatos nyelvi politika. SZÉPE György pécsi egyetemi nyelvpolitikai előadásai hosszú ideig egyedülálló vállalkozásnak számítottak. A pécsi Iskolakultúra-könyvek sorozatában *Nyelvpolitika: múlt és jövő* címmel jelent meg összefoglaló tanulmánygyűjteménye (2001). A kötet írásai felölelik az elmélettől (1984!) a nemzetközi és magyar nyelvpolitikai gyakorlaton át az Európa Unió és az internetkorszak problematikáig a téma teljességét.

Az évtized vége felé egymás után jelentek meg az elméleti és gyakorlati ismereteket tartalmazó könyvek. A következőkben ezekből emelünk ki néhányat.

A nyelvi jogok elméletével foglalkozik ANDRÁSSY György könyve, amely *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra* (Pécs, 1998). Ez a mű nem nyelvészeti, hanem jogi oldalról közelít a témához. Miután áttekintette az államtipusok és a jogrend, ezen belül a nyelvi jogok összefüggéseit, külön fejezetet szentel a nemzetközi jogvédelem kisebbségi jogi vonatkozásainak, s ezen belül az Európa Unió nyelvi jogi kérdéseinek is. Ennek a műnek az egyik fontos következtetése az, hogy a belső jog a többség jogvédelmét szolgálja, a nemzetközi jog pedig inkább a kisebbségek nyelvhasználati jogaival foglalkozik. A szerző felveti a „helyes nyelvi jog” fogalmát, ami napjainkban még teoretikusan sem kidolgozott. Megoldást nem kíván adni, hiszen ez egy újabb könyv témája lehet, de vázolja azokat a kritériumokat, amiket figyelembe kell venni a jogi szempontból helyes nyelvpolitikának („Ez az univerzális, s a modern állam jogának egésze által ténylegesen elismert jog igen egyszerűen hangzik: Mindenkinnek joga van ahhoz, hogy anyanyelvét/saját nyelvét hasz-

nálja”¹⁰), így pl. a hivatalos nyelv meghatározását, a többségre, illetve a kisebbségre vonatkozó jogok terjedelmi különbségéből fakadó egyenlőtlenséget, a modern állam szerkezetéből származó lehetőségeket és korlátokat, az egyetemes emberi jogokat és ezek helyi érvényesülésének fokát.

Szintén *Nyelvi jogok* címmel jelent meg a Veszprémi Egyetem kiadásában, CSERNUSNÉ ORTUTAY Katalin és FORINTOS Éva szerkesztésében egy tanulmánygyűjtemény (2000), amely a témával kapcsolatosan Magyarországon és külföldön publikált dokumentumokat és tanulmányokat foglalja össze. Helyet kapott itt három olyan nemzetközi alapdokumentum, aminek a szövegét mindenkinek ismernie kell, aki nyelvpolitikával kíván foglalkozni: a Hágai ajánlások, A Nyelvi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, valamint A nemzeti kisebbségek nyelvi jogai. Oslói ajánlások és értelmező megjegyzések. Újra közölték a nehezen fellelhető Skutnabb-Kangas-tanulmányt (Nyelv, oktatás és a kisebbségek), valamint néhány nehezebben hozzáférhető magyar tanulmányt.

A nyelvpolitika oktatását szolgálja a SÁNDOR Klára szerkesztésében, Szegeden kiadott *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás* (2001) című tanulmánykötet, ahol először a szociolingvisztikai alapismereteknek, valamint a kétnyelvűség kérdéskörének az összefoglalását lehet elolvasni, majd Skutnabb-Kangas nyelvi jogi tanulmányát és néhány, a nyelvi tervezéssel összefüggő írást. Ez a könyv tanári továbbképzés céljára készült, ennek megfelelően a stílusa közérthető, s az elmélet mellett a számos gyakorlati példa segíti egy-egy témakör megértését.

Az egyes országok nyelvpolitikájára vonatkozóan is több írást említhetünk, köztük nagyon tanulságos *A többnyelvűség svájci modellje* (Szerk. OPLATKA András és SZALAINÉ SÁNDOR Erzsébet. Bp., 1998), amelyből egy multikulturális ország nyelvi térképe rajzolódik ki, valamint a pécsi Iskolakultúra-sorozatban megjelent *Olasz nyelvi tanulmányok* (Szerk. Luigi TASSONI és FÓRIS Ágota. Pécs, 2000), ahol az olasz nyelvpolitika általános jellemzésén túl a szer-

¹⁰ Andrásy György, 1998. 180.

zők foglalkoznak a dél-tiroli, a friuli és a szárd nyelv helyzetével is, nyelvpolitikai és nyelvi tervezési szempontból egyaránt.

A magyarországi szociolingvisztikai szakirodalomból kiemelkedik Kiss Jenő munkája, aki az egyes nyelvek helyzetét befolyásoló nyelvpolitikai jellemzők feltárására a *demográfiai, területi, társadalmi sajátosságok és írásbeliség* szintjének figyelembevételét javasolja.¹¹ A *demográfiai* szemponthoz tartozik a beszélők számának alakulása, az életkor szerinti megoszlás és a családi kapcsolatok nyelvi meghatározottsága (pl. vegyes házasság); a *területi* szempontokat a nyelvterület nagysága, koncentrálttsága, a települési viszonyok minősége (falú, város) befolyásolja. A *társadalmi* aspektus valójában a nyelv „hasznosságát” jelenti: mekkora a hatóköre és az „aktuális teljesítőképessége”. Az *írásbéliség* szintje, a kodifikáltság és az írni-olvasni tudás szintén fontos fokmérő egy nyelv megítélésénél.

Az utóbbi évek alkalmazott nyelvészeti (szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, nyelvpolitikai) kutatásai és a regionális sajátosságok vizsgálata alapján született meg a *nyelvi geopolitika*¹² fogalma, amely komplex igénnyel, voltaképpen a szociolingvisztika¹³, az areális nyelvészet¹⁴ és az interetnikus kapcsolatok politológiai, néprajzi stb. kutatási eredményeire támaszkodva, a következőképpen definiálja önmagát: „A nyelvi geopolitika földrajzi meghatározottságú nyelvtudományi vizsgálat, amelynek keretében az egymással érintkező nyelvek kapcsolatait kutatjuk, vagyis az érintkezésből adódó sokféle gondot, problémát. Alapkérdése pl. a nyelvek státusa, szerepe, használata köre a régiókban, a nyelvi identitás, a nem csak nyelvországi kommunikáció.”¹⁵ A Kárpát-medencei régióban található nyelvek nyelvpolitikai modelljének megformálásában ez a fogalom, illetve a benne foglalt, Teleki Pál geopolitikai nézeteire utaló szemléletmód még kissé szokatlan az angolszász mintákat követő

¹¹ Vö. Kiss Jenő, 1995. 160–168.

¹² Vö. Balázs–Marác, 1994. és 1996.

¹³ Vö. Kiss Jenő, 1994. és 1995.

¹⁴ Vö. Hadrovics László, 1989.

¹⁵ Balázs–Marác, 1994. 17.

nyelvészeti tudományágban, de a későbbiekben – éppen a régió bonyolult nyelvi és politikai kapcsolatait, összefonódásait és ellentétét érzékeltető megközelítési módja miatt – valószínűleg széles körben elterjed majd.

Ehhez a terminológiához tartalmilag szorosan kapcsolódik Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka javaslata a régió *nyelv- és kultúrokológiai* modelljének kialakítására¹⁶, amely a nyelv, a kultúra, a nép és a táj összefüggésében tárná fel a régió sajátosságait. A szerzőpáros által szervezett kétnyelvűségi konferenciákon elhangzott előadások alapján úgy tűnik, hogy mind a határon túli magyar kisebbségeket, mind a magyarországi nemzetiségeket képviselő előadók beépítették szempontjaik közé a nyelvökológia aspektusát is.¹⁷

Az utóbbi néhány év hazai szakirodalmából kiemelkedik a Nyelv-tudományi Intézet sorozata,¹⁸ ami a magyar nyelv szlovákiai, jugoszláviai, ukrainai helyzetének azonos szerkezeten alapuló, komplex, a földrajzi, demográfiai, politikai, gazdasági, kulturális, vallási, oktatási jellemzőket is figyelembe vevő történeti, szociolingvisztikai áttekintése. A kötetek Kárpát-medencei tanulságokkal egészítik ki a kétnyelvűségi vizsgálatokat (ha a világnyelvek valamelyikén is megjelenhetne, méltán illeszkedne a legismertebb munkák közé), az ott alkalmazott kérdőív pedig alkalmas arra, hogy kisebb módosításokkal a fiatal kutatók is felhasználják.

A két vagy több etnikumot érintő szociolingvisztikai és nyelvpolitikai vizsgálatok egyik kiemelkedő aspektusa a két- és többnyelvűség mennyiségi és minőségi mutatóinak a feltárása, valamint az igen

¹⁶ Győri-Nagy Sándor-Kelemen Janka 1993: *Nyelvünk-kultúránk ökológiája a kisebbségi kétnyelvűség és idegen nyelvi oktatásunk hatásrendszerében. Kétnyelvűség 1: 1–4.*, valamint Győri-Nagy, 1990.

¹⁷ Lásd a *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében* I. (1991) és II. (1992) kötetét, valamint a *Kétnyelvűség. Nyelv- és kultúrokológiai szaklap* 1993–1996 között megjelent számait. Szerk. Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka.

¹⁸ Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Bp., 1998; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp., 1999; Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Bp., 2000 (Már csak a romániai kötet hiányzik a sorból.)

szerteágazó meghatározások miatt nem pontosan körülhatárolt két-nyelvűség-fogalom elméleti tisztázása. A kétnyelvűséggel foglalkozó nemzetközi szakirodalom már egy kisebb könyvtárat is megtölt, magyarul azonban eddig csak egyetlen átfogó igényű monográfia jelent meg: BARTHA Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései* (1999) című munkája.

A szerző összehangolja a magyar és a külföldi kutatásokat, s ahol lehet, magyar példákkal támasztja alá mondanivalóját. Ugyan elhárítja munkáját a Kárpát-medencei kétnyelvűség részletes ismertetésétől: ő maga nem akar ezzel foglalkozni, ugyanakkor tájékoztatja az olvasót arról, hogy ki, hol, milyen formában tett közzé erről tanulmányt, kérdőívet stb. A könyv áttekinthető szerkesztésmódja és kiváló – laikusok számára is jól érthető – stílusa alkalmassá teszi az írást arra, hogy mind az egyetemi-főiskolai oktatásban, mind az ismeretterjesztésben felhasználjuk.

Az alapvetően szociolingvisztikai szempontokat figyelembe vevő könyv először a kétnyelvűség értelmezési és meghatározási lehetőségeit foglalja össze, majd elhelyezi a fogalmat a társadalmi összefüggések rendszerében, kitérve a diglosszia (kettősnyelvűség), valamint a nyelvi kisebbség fogalmának magyarázatára is. Rámutat arra a tévhitre is, amely szerint csak az egynyelvűség lenne a természetes állapot. Gazdag szakirodalmi hivatkozással bizonyítja, hogy a kétnyelvűség is „természetes”, főként, ha az országok és a beszélők számát tekintjük – minthogy a Földön a beszélők több mint a fele kétnyelvű. Ezután a nyelvválasztással, a nyelvi kódok közötti mozgási lehetőségekkel, valamint az egyes nyelvek megőrzésének, cseréjének és elvesztésének társadalmi, gazdasági és magánéleti hátterével foglalkozik. Érzékelteti, hogy a kommunikatív kompetencián kívül még mennyi – nyelvészetén kívüli – összetevő határozza meg a kétnyelvű beszélő választását, így például a helyszín, a partner, a téma. Számos példa szemlélteti a nyelvválasztás és a társadalmi státus (pl. kisebbség – többség), illetve az ehhez való alkalmazkodás összefüggéseit is. Fontos fogalmakat tisztáz „A nyelvmegtartás – nyelvcseré kontinuum” című fejezetben. Így többek között a sokszor szinonimaként használt *nyelvcseré* és *nyelvvesztés* szoros össze-

tartozását szemlélteti, és kijelenti, hogy „a nyelvcsere a beszélők-összesség egészére kiterjedő változás, miközben a nyelvvesztés objektumai az egyes beszélők” (125). Véleménye szerint sokkal inkább szinonimaként kezelhető a nyelvcsere és a *nyelvhalál* fogalma.¹⁹ A többoldalú közelítés jegyében egy fejezetet az egyéni kétnyelvűségnek is szentelt a szerző. Ezzel inkább a pszicholingvisztika foglalkozik, de a kép teljességéhez hozzátartozik mind az egyéni, mind a társadalmi aspektus bemutatása. Vitára adhat okot a kiegyenlített kétnyelvűség fogalma. Ez tipikusan olyan jelenség, amelyen keresztül megfigyelhető a kétnyelvűség összetettsége, mikor és miért választja a beszélő az egyik vagy a másik nyelvet, s a kompetencia mely szintjét kell feltételeznünk ahhoz, hogy balansz kétnyelvűségről beszélhessünk. Kérdés persze, hogy az elméletileg meghatározott kiegyenlített kétnyelvűség létezik-e a gyakorlatban, s ha igen, hogyan működik. A kétnyelvűség pszicholingvista kutatói számára fontos vizsgálati szempont, hogy az egyén melyik életkorban válik kétnyelvűvé. Ez azonban más kutatási területek számára is fontos kérdéseket vet föl, így többek között az oktatás és oktatásszervezés, valamint a kisebbségkutatás számára. A kétnyelvű oktatás kérdéseivel külön fejezet foglalkozik, de ez már döntően Magyarországra vonatkozik. Szintén külön fejezet szól a nyelvi emberi jogokról. Felsorolja és röviden jellemzi mindazokat a nemzetközi dokumentumokat, amelyeket az emberi jogok, különös tekintettel a kétnyelvűséget választott (vagy erre történelmi vagy gazdasági, vallási okok miatt kényszerített) nyelvi közösségek védelme érdekében hoztak.

A Kárpát-medencei nyelvek és kultúrák érintkezésével foglalkozott a Bécsben, 1998-ban megrendezett 10. élőnyelvi konferencia, amelynek előadásait BORBÉLY Anna rendezte sajtó alá. A szerzők egy része a kisebbségi nyelvállapotot vizsgálta a kétnyelvűség körülményei között. A megközelítés vagy grammatikai (szókincs, szerkezet,

¹⁹ Véleményem szerint inkább egy folyamat két stációjáról van szó – a nyelvhalál a végső: az adott nyelv teljes megszűnésére vonatkozik, amikor nincsen már anyanyelvi beszélő, tehát egyetlen közösség sem használja. Különösen így van ez, ha a nyelvcsere ellentétpárját, a nyelvmegtartást is hozzákapcsoljuk az előzőekhez.

szemantika), vagy társadalomtudományi jellegű volt (pl. a vegyes házasságok hatása a fiatalok kétnyelvűségére, a nyelv és az identitás összefüggései, a nyelvcsere jelensége). A kötet jelentősége elsősorban az, hogy a friss, főként empirikus kutatási eredményeket összegzi.

A két-, illetve a többnyelvű közegben élő többségi és kisebbségi lakosság nyelvállapotának kutatása napjainkban is több földrajzi helyen és szervezeti formában folyik. A feladatok között nemcsak a múlt egy-egy szeletének vagy a pillanatnyi nyelvállapotnak és nyelvi kontaktusoknak a feltárása szerepel, hanem azoknak a tendenciáknak a megállapítása is, amik az egyes nyelvek és társadalmi viszonyok kapcsolatát jellemzik.

1.2. Régió, nyelvi státus, politika és oktatás

A Kárpát-medencében 1100 éve él a térségben rokonalannak számító, nyelvében és kultúrájában évezredek hagyományokat hordozó magyar nép. Sokan sokféleképpen próbálták megmagyarázni, hogyan is maradhatott fenn szláv népektől körülvéve, tőlük sokat tanulva, de közéjük be nem olvadva a magyarság. Ezzel a kérdéssel, valamint a régióban szintén otthont talált cigánysággal és más szórvány etnikumokkal itt nem foglalkozhatunk, csupán a mai Magyarország területén élő, s a *Kárpát-medencében anyanemzettel rendelkező népekkel* kapcsolatosan azoknak a tényeknek a vizsgálatára szorítkozhatunk, amelyek a térség nyelvpolitikai térképét alakították.

A nyelvek számbavételével foglalkozó tudósok többek között a beszélők száma szerint, valamint az ismertség alapján állítják fel rangsoraikat.²⁰ A több ezer nyelv között a magyart a maga 14 millió körüli beszélőjével a negyvenedik hely környékére sorolják, Európában pedig általában a 12. helyet foglalja el. Ismertségét tekintve

²⁰ Vö. Antal László, 1981. 169–207; Crystal, David, 1987, 284–287; Dávid Zoltán, 1993, 43–49; Décsy Gyula, 1990; Herman–Imre, 1987; Kiss Jenő, 1995. 161.

azonban a *kevésbé ismert nyelvek* közé tartozik. Magyarországnak nem volt kiterjedt gyarmatbirodalma, így az országhatáron kívül főként a kisebbségi magyar területeken beszélik a magyar nyelvet, valamint a minden lakható kontinensen megtalálható diaszpórában. Azoknak a száma, akik idegen nyelvként ismerkednek meg a magyarral, több ezerre tehető ugyan (csak a külföldi felsőoktatásban kb. 4000 diák tanulja évente), ez a szám mégis elenyésző a széles körben ismert nyelveket tanulók számához képest. A régió egyéb nyelvei – két kivétellel – a körülbelül 64-65 európai nyelv rangsorában az első húsz között helyezkednek el (6. ukrán – 35 millió; 10. román/román – 17 millió; 11. Szerbhorvát (!) – 15 millió, benne kb. 10 millió szerb és 4,5 millió horvát; 12. magyar – kb. 13 millió (más adatok szerint 14), 15. cseh – 9,4 millió, 22. szlovák – 4,5 millió, 29. szlovén – 1,8 millió beszélővel), és kivétel nélkül a kevésbé ismert nyelvek kategóriájába tartoznak.²¹

A *magyar nyelvnek* az államalapítástól eltelt tizenegy évszázad alatt *többször változott a nyelvpolitikai státusa*: a nem deklarált, de spontán használt főnyelvtől a lingua vernacula státusán át a törvényben kimondott államnyelvig, illetve ezt követően a kisebbségi nyelvi helyzetig sok stáción ment keresztül. A helyzetváltozásokat olyan komplex összetevők idézték elő és határozták meg, mint a *nemzetfogalom változásai, a kelet-közép-európai régió nemzeti és etnikai viszonyainak alakulása*, valamint az ezek háttérében meghúzódó történelmi-politikai tényezők. E komplexitásból következően a téma vizsgálata is többféle kutatási irányt, tudományos megközelítést tesz lehetővé, így pl. állam- és közjogi, történelmi, politológiai, művelődéstörténelmi, etnográfiai, nyelvészeti, szociológiai stb.

Munkánkban az *alkalmazott nyelvészet* felől közelítjük meg a témát, de annak összetettsége miatt – amint erre már fentebb utaltunk – felhasználjuk más társadalomtudományi területek kínálta lehetőségeket is. Könyvünk *célja* az, hogy a hazai és nemzetközi szakiro-

²¹ Vö. Antal László, i. m. i. h. Megjegyzés: a könyv megjelenésekor még együtt tartották számon a szerb és a horvát népet, és nyelvét is együvé tartozónak tekintették.

dalom fogalomhasználatának tükrében, történeti összefüggéseiben, (nyelv)politikai és nyelvoktatás-történeti dokumentumok segítségével bemutassa és rendszerezze a magyar nyelv státuszváltozásait, valamint ennek kihatásait a magyar nyelv helyzetére és viszonyára a régió más nyelveivel, emellett feladatának tekinti, hogy bemutassa az egyes nyelvpolitikai státuszokhoz kapcsolódó magyarnyelv-oktatási formákat. Végül pedig az évszázadok óta együtt élő szlovák és magyar etnikum interetnikus, ezen belül nyelvpolitikai kapcsolatrendszerén keresztül világítjuk meg az általánosan bemutatott nyelvpolitikai és nyelvoktatási formák működését.

1.2.1. A magyar nyelv státusát a Kárpát-medencében egy többszörös oppozíciós rendszer határozza meg, amelyre általában jellemző, hogy a mindenkori történelmi-politikai helyzet alakítja ki és változtatja meg:

ÁLLAMNYELV →

← AZ ÁLLAMNYELVI STÁTUSSAL NEM
RENDELKEZŐ NYELV

magyar nyelv – mint országosan használt főnyelv	a Kárpát-medencében élő más etnikumok nyelvei a honfoglalás korában	
latin nyelv	magyar nyelv	
latin nyelv	más, nem magyar etnikumok nyelvei	
latin nyelv	német nyelv	magyar és más magyarországi etnikumok nyelve
német nyelv	magyar és más magyarországi etnikumok nyelvei	
magyar nyelv	más magyarországi etnikumok nyelvei	
az utódállamok többségi nyelvei	a magyar mint kisebbségi nyelv az utódállamokban	

1.2.2. A fenti táblázatban vázolt oppozíciók alapján különböző *nyelvpolitikai alakzatok* jönnek létre, amelyeknek a működése függ

– az adott formát létrehozó általános politikai, ezen belül a nyelvpolitikai körülményektől (pl. az állampolgári és nemzetiségi jogok [egyéni és kollektív] jellege, a nyelvi jogok megfogalmazottsága, támogatottsága);

– az adott státushoz kapcsolódó intézményrendszer, különösen az oktatási rendszer jellegétől és benne a nyelvi (anyanyelvi és idegen nyelvi) tanulmányok tartalmától;

– a hétköznapi életben való megvalósulás jellegétől (pl. használati kör, ráfordítás és megtérülés).

1.2.3. Eszerint a magyar nyelv státusa a Kárpát-medencében a következőképpen változott:

a) a honfoglaló és államszervező magyarság által természetesen (de törvényekkel nem szabályozottan) használt „államnyelv”, országos főnyelv, amelyet a régió egyes nyelvei saját szókincsük elemeivel gazdagítanak; ez később kölcsönössé válik²²; a régió nyelvei között ellentét nem áll fenn;

b) a régióban használt nyelve(ke)t a hétköznapi kommunikáció szintjére szorítja le egy olyan idegen nyelv, amelyet a nemzetközi kommunikáció eszközeként, illetve a kulturális vagy a politikai (gazdasági) gyarmatosítás szándékával vezetnek be az államigazgatásban és az oktatásban; a magyar esetében ilyen a latin, majd a német;

c) a régió területén használt vernakuláris nyelvek – bár azonos kategóriába tartoznak – nem egyforma súlyúak. Közülük az egyik, amelyiknek a pozíciója és a háttérbázisa legerősebb (a mi esetünkben a magyar), szembeszáll az őt háttérbe szorító idegen nyelvvel, s a jog, valamint a legszélesebb értelmében vett anyanyelvű irodalom (írásbeliség), a tudomány és az oktatás segítségével megpróbál előnyösebb helyzetbe kerülni.

d) A történelmi helyzet változásainak és a nemzetté válás folyamatának következtében a régióban használatos más nyelvek szem-

²² Vö. Bárczi Géza, 1975. 33–193; Kniezsa István, 1955. Hadrovics László, 1989.

bekerülnek az előzőleg kiemelkedett nyelvvel. Saját nyelvi mozgalmak kezdetben még nem teszik lehetővé nyelvpolitikai státusuk megváltoztatását, ezért inkább egy korábbi állapot megtartásához, illetve visszaállításához lépnek vissza (pl. a horvátok előbb a magyart választják a némettel szemben, majd az illír mozgalom erősödésével egyidejűleg a latin mellett szállnak síkra). A nyelvi és politikai küzdelmek a XIX. században egyre erőteljesebben telítődnek autonómiaigényekkel, majd elszakadási törekvésekkel;

e) A francia eredetű „egy nyelv – egy nemzetállam” eszménye következtében alakul ki a *többségi nyelv* ↔ *kisebbségi nyelv viszonyrendszer* a Kárpát-medencében, amely mind a magyar, mind a többi nyelv esetében kettősséget eredményez: a régió nyelvei a Monarchia felbomlása után Magyarország területén mint kisebbségi nyelvek, saját államaikban mint többségi (némelyikük államnyelv) nyelvek léteznek; a magyar az országhatárokon belül többségi, a határokon kívül kisebbségi státusba kerül.

A fentebb vázolt nyelvpolitikai változásokat minden esetben a kor általános nemzetstratégiai tendenciái (tolerancia, asszimilációs törekvések, jogi biztosítékok megfogalmazása alkotmányos szinten stb.) határozzák meg. Kulcskérdésnek tekinthető, hogy

– a külső hatásra bevezetett, és a régió számára egységesen idegen nyelv segítségére van-e az országnak az államiság működtetésében, a nemzetközi kapcsolatok, illetve a kultúra területén;

– egyetlen vagy esetleg több lingua franca működik;

– az országon belüli vernakuláris nyelvek közötti egyensúly felbomlása (többségi-kisebbségi nyelv) milyen típusú nemzetiségi politikával társul, s ez milyen nemzetközi politikai közegben valósul meg.

A *vernakuláris nyelv* (lingua vernacula) fogalma alapvetően azt jelenti, hogy az ország területén, illetve kisebb régiókban pl. nemzetiségek lakta területeken a mindennapi érintkezésben használt nyelvnek nincs hivatalos státusa (vagy azért, mert még nem foglalkoztak a nyelv politikai szerepével, vagy azért, mert megszületett a nyelvek alá-fölérendeltségi viszonya). Ezzel szemben az *államnyelv* hivatalosan, törvények által deklarált formában, teljes jogkörrel rendelke-

ző nyelv, amely egyedül elfogadott az államigazgatási területeken, a törvénykezésben és az oktatás eleminél magasabb szintjein. Magyarország esetében az államnyelv évszázadokig a latin volt, rövid ideig a német, majd csak ezek után a magyar (1844). A *lingua franca* a magyarság nemzetközi kapcsolatrendszerében évszázadokig a latin volt, ugyanakkor Európa minden népe és kultúrája számára ugyanezt a közvetítő szerepet töltötte be. A régióban a németnek volt hasonló funkciója, illetve a vegyes lakosságú területeken a magyarnak is, eszerint tehát több *lingua franca* egyidejű létezését feltételezhetjük. A *kisebbségi* nyelvi státus politikai meghatározottságú, s mindenképpen korlátozott használati körű, emellett a területi nyelvjárási sajátosságokon kívül a többségi nyelv hatása is jellemzi.

1.2.4. A táblázatban bemutatott oppozíciók és az előbbieken vázolt nyelvpolitikai státusváltozások a következő magyarnyelv-oktatási változatokat hozták létre a Kárpát-medencében:

a) a magyarnak mint anyanyelvnek a hivatalos, iskolai tantárgyként való oktatása,

b) a magyarnak mint tágabb értelemben vett környezeti nyelvnek (második nyelvnek) az oktatása a Magyarország területén élő más etnikumok számára,

c) a magyarnak mint kisebbségi anyanyelvnek az oktatása az utódállamokban,

d) a magyarnak mint szűkebb értelemben vett környezetnyelvnek az oktatása a többség számára (a vajdasági modell),

e) a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatása Magyarországon,

f) a magyarnak mint idegen nyelvek az oktatása a régió történelmileg meghatározott közösségén belül, olyan népcsoportoknak (pl. osztrákoknak, olaszoknak, cseheknek), akikkel a magyarság államközösségi kapcsolatban élt.

A nyelvpolitika egyik legaktívabb működési területe – a közigazgatás mellett – az oktatás. Az identitás kialakításában, az egyén szocializációjában, társadalmi helyének meghatározásában fontos szerepet tölt be az anyanyelvű oktatás, amelynek csak egyik tantárgya a nyelv. A magyar neveléstörténeti irodalmon végigtekintve kirajzo-

lódik a kép: milyen oktatási forma kapcsolódhat a vernakuláris, illetve az államnyelvi, majd a kisebbségi nyelvi státushoz.²³

Meg kell különböztetnünk a magyar anyanyelvű diákok számára folyó *anyanyelvoktatás többségi és kisebbségi területi változatait*, mert míg az előbbi a teljes, felmenő rendszerű, államilag támogatott oktatási rendszerben működik, az utóbbit a más nyelvű többség által hozott nyelvi és oktatási törvények korlátozzák, befolyásolják. Az anyaországi magyar diákok többsége egynyelvű, ezzel szemben a kisebbségi területeken működő iskolákban a kétnyelvűség valamelyik lépcsőfokán álló gyermekek tanulnak. Ez a tény a tananyagok szerkesztésében is megjelenik.²⁴

A fentiekől eltérő magyarnyelv-oktatási modell alakult ki a Magyarország területén élő más etnikumú népcsoportok számára. A magyar nyelv bevezetése fokozatosan történt, minden újabb lépést a nemzetiségek tiltakozása kísért. A folyamatot lassította, hogy nem volt elég tanító, s a megfelelő módszertan is hiányzott.²⁵ Az asszimilációs folyamat, amit az ún. „magyarosítás” idején a nemzetiségek többé-kevésbé sikeresen kivédtek, a XX. század második felében már más formában, mint természetes asszimiláció jelent meg. E folyamat felgyorsulása következtében átalakult a nemzetiségi iskolák struktúrája is: a magyar nyelv tanulása ma is kötelező ugyan, de jóval nagyobb energiát igényel a saját irodalmi nyelvük megtanulása, amely különbözik a mindennapokban használatos vernakuláris, sokszor archaikus dialektusjegyeket hordozó anyanyelvüktől. A mai

²³ Vö. Bellér Béla, 1974; Documentum, 1966, 1979; Éder Zoltán, 1983a, 1988, 1991; Finánczy Ernő, 1926, 1927; Karsten-Majoor, 1994; Kornis Gyula, 1927; Lanstyák István, 1994a, 1996b; Mann Miklós, 1987; Mészáros István, 1968, 1981; Radnai Zsófia, 1994b; Skutnabb-Kangas, Tove, 1994, 1996; Székely-Joó, 1986; Szépe György, 1985, 1986; Takács Etel, 1987; Valdes (ed.) 1986; Vámos Ágnes, 1993.

²⁴ Vö pl., Diószegi-R.Süle (szerk.) 1990; Györi-Nagy Sándor, 1990; Lanstyák István, 1994b.

²⁵ A nemzetiségi oktatásra vonatkozó dokumentum kötetek: pl. Kemény G. Gábor, 1952; Köte Sándor – Ravasz János (szerk.), 1979; Mann Miklós (szerk.) 1987; áttekintő tanulmányok: pl. Bellér Béla, 1974; Beöthy Vladimír, 1905; Hamar Mária, 1976; Kiss Áron, 1881; Nádor Orsolya, 1997; Polányi István, 1918; Ravasz János (szerk.), 1966; Szamel Lajos, 1989; Tarczay Erzsébet, 1918; Vámos Ágnes, 1993.

magyarországi nyelvpolitika a nemzetiségi nyelvek megtartására és fejlesztésére törekszik²⁶ – egyebek között azért, mert azt reméli, hogy példája a környező országokban hivatalos követőkre talál, valamint azért, mert mostanra nyilvánvalóvá vált, hogy a kisebbségek anyanyelvét és kultúráját csak az ún. „pozitív diszkrimináció” segítségével lehet megőrizni, és Magyarország ezt vállalta a különböző nemzetközi szerződések aláírásával.

A magyart azonban *idegen nyelvként* is tanítják: Magyarországon (célnyelvi környezetben) és külföldön (forrásnyelvi környezetben). Ezekben az esetekben dominál a magyar kevéssé ismertsége,²⁷ valamint több olyan módszertani hiányossága, amely a nyelv megtanulhatatlanságáról szóló képzeteket erősíti.

A XVIII. és XIX. században a *szórványos, előzmény és folytatás nélküli* magyar nyelv-oktatás volt a jellemző, s a nyelvtanulók kezdetben azokból az országokból kerültek ki, amelyekkel Magyarországnak közvetlen történelmi kapcsolatai voltak.²⁸ Később, a nyelvhasználat elterjedésének és a felsőoktatás kibontakozásának köszönhetően mind több ország egyetemén vezették be – mint nem indoeurópai nyelvet – felvehető tantárgyként. Az utóbbi évtizedekben a nyelvészeti érdeklődés mellett főleg a *származás, a különlegesség* és érdekesség, illetve a nyolcvanas évek közepétől a *politikai változások* is motiválják a magyar stúdiumokat választókat, napjainkban pedig Magyarország Európai Unióba való lehetséges felvétele jelent újabb indítást a magyar nyelv tanulása iránt.²⁹

Magyarország területén a fő motivációt a *letelepedés szándéka, a munka, illetve a családi kapcsolat* jelenti – ez azonban minden be-

²⁶ Vö. National and Ethnic Minorities in Contemporary Hungary, 1996; Radó Péter, 1992.

²⁷ Vö. Giay Béla–Nádor Orsolya, 1997; Kiss Jenő, 1995.

²⁸ A témára vonatkozóan lásd: Bél Mátyás, 1984; Kosáry Domokos, 1984; Kőrösi Sándor, é. n.; Mikó Pálné, 1982, 1986; M. Róna Judit (szerk.), 1983; Sas Andor, 1937.

²⁹ Vö. B. Nádor Orsolya – Giay Béla – Lengyel Zsolt: *A magyar mint idegen nyelv oktatásának rendszerváltozatai a külföldi egyetemeken*. Kézirat, 1991. (TS-4/5 Magyarságtudományi program).

vándorlóra és befogadó országra jellemző. Évszázadokon át a *spontán nyelvtanulás* dominált, az intézményes kezdetek csak a XX. század első harmadában jelentek meg. A jelenlegi rendszer két fő részre tagolódik, a *felsőoktatási intézményekre* és a *magántanulási (nyelviskola, tutor)* formákra. Az előbbi esetben a fő motiváció a szakképzéshez szükséges nyelvi szint elérése, a másokban pedig a hétköznapi élethelyzetekben nélkülözhetetlen alapfokú kommunikáció elsajátítása a cél.

1.3. A szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokról

A könyv negyedik fejezete a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok nyelvpolitikai vonatkozásaival foglalkozik.

A szlovák népcsoport az egyetlen, amelynek a történeti Magyarország területén kívül nem volt saját állama, mai fogalmaink szerinti anyanemzete³⁰, nemzettudata a Magyar Királyság határain belül alakult ki, így vizsgálata geopolitikai és nyelvpolitikai (demográfiai, területi, társadalmi és nyelvfejlődési) szempontból a többi etnikumhoz képest specifikus vonásokat feltételez. Míg a történeti Magyarország területének északi részén összefüggő, etnikailag homogén települési viszonyok jellemezték a szlovákságot, a délebbi részeken a migráció jellegének és időbeli eltolódásainak megfelelően több nyelvsziget alakult ki az Alföldön, az Északi-középhegységben, illetve a Dunántúlon, a Bakonyban, a Vértesben és a Pilis-hegységben. Ezek a településeken előfordulnak homogén falvak is, de többnyire más etnikumokkal (magyar, német, román) keveredve élnek a szlovákok. Nyelvük területenként eltérő nyelvjárási eredetű, ezek a sajátosságok a betelepedésük óta (kelet-, közép- és nyugat-szlovák) a mai napig megőrződtek.

Az együttélés évszázadait vizsgálva, jelentős kulturális, néprajzi, nyelvi kölcsönhatás mutatható ki a két nép között. A XIX. századi

³⁰ Vö. Szarka László, 1994.

nemzetiségi mozgalmak azonban ezt a kapcsolatrendszert is elérték és felbolygatták. *A szlovákok és magyarok először a nyelvi jogok és az iskoláztatás tekintetében, később azonban területi kérdésekben is ellentétbe kerültek egymással.* A konfliktusok a szlovák irodalmi nyelv megalkotásával és az identitás meghatározásával kezdődtek, majd a Monarchia szétesésével, az első világháborút követő területi elcsatolásokkal, valamint Csehszlovákia megalakulásával folytatódtak. Az újabb hullámverés az első bécsi döntés és Tiso Szlovák Államának megalakulása, amit a második világháború utáni visszarendeződés, a lakosságcsere, kitelepítések és deportálások időszakára váltott fel.

A XX. század végén, Csehszlovákia tagállamainak szétválása után a szlovák ország- és nemzetteremtés okoz újabb és újabb konfliktushelyzeteket a két ország között. A többségből kisebbségi, illetve a kisebbségből államalkotó nemzetté válás mindkét oldalon a kezdetektől számos indulat forrása lett, ami nemcsak a mindennapok szintjén jelentkezett, hanem jogi, közigazgatási és oktatási kérdésekben is. A csehszlovák, majd az államszövetség szétválása után a szlovák nyelvpolitika a többségi nyelvet „védte” és „védi” a kisebbség nyelvével szemben. Az újonnan megalakult Szlovákia a múlt században még elfogadott nemzeti romantika eszköztárát felhasználva, a történelmi tények helyett ideákra épített nemzetállam attitűdjét képviseli a nemzetiségekkel szemben (is), s ennek következtében sok esetben a türelmetlen, indulatos nacionalizmus hatotta át az intézkedéseit. Célja (a történelemben már nem először) a homogenizálás, amelyet a második világháborút követően a kitelepítéssel nem sikerült megvalósítani. A kisebbségi nyelvhasználat korlátozásával és a nyelvek használati körének családi szintre való visszazsúrolásával, ha lassan is, de sikert remélhet a nacionalista politika. A kilencvenes évek szlovákiai nemzetiség- és nyelvpolitikai tendenciái – Skutnabb-Kangas terminológiája szerint³¹ – a faji megkü-

³¹ Vö. Skutnabb-Kangas, Tove, 1996. 17–18: „A »faj«, etnicitás/kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok között, a hatalom és az (anyagi és egyéb) források egyenlőtlen elosztásának legitimálására, megvalósítására és reprodukálására felhasznált ideológiák, struktúrák és gyakorlat.”

lönbötetést felváltó *etnicizmus* (a származás miatti hátrányos megkülönböztetés) és a *lingvicitizmus* (a nyelvi alapon történő diszkrimináció) jegyeit hordozzák. A Kárpát-medence népeinek kapcsolatában a politika, a kormányváltások, a belső parlamenti küzdelmek csapódnak le a nyelv és a kultúra területére, és a tapasztalatok szerint egyelőre minden javulás és ígéret csak átmenetinek tekinthető, és a nemzetközi politikai összefüggések, követelmények alapján értelmezhető.

A Magyarországon élő szlovák népcsoport számára ma törvény biztosítja a széles körű anyanyelvhasználat jogát, függetlenül a nemzetiség számarányától. A biztosított jogokkal azonban az évszázadok óta tartó, változó intenzitású asszimilációs folyamat miatt nehezen tudnak élni a nemzetiség tagjai.

Lényeges azonban megjegyezni, hogy *a nyelvpolitika működését az érintettek ritkán ítélik meg azonos módon*, hiszen a nyelvi jogok megfogalmazása több etnikum együttélése esetén mindenképpen érdekeket sért. A többséget sérti a kompromisszumkényszer, a kisebbséget a korlátozások. A múlt századi, magyar nyelvi jogokért folytatott küzdelem, majd a megszerzett jogok érvényesítése más elbírálás alá esik szlovák és magyar szemszögből. A mai konfliktusok gyökere az a történelmi idősík-eltolódás, amely szinte lehetetlenné teszi a két állam közötti dialógus kialakulását. A *mai Szlovákia most* nehezményezi és torolja meg a magyar kisebbségen azoknak a nyelvtörvényeknek a hatását, amelyeket a *XIX. századi* Magyarország hozott saját nyelvének védelmében – a latin és német nyelvi fennhatóság s nem a más nyelvű etnikumok ellenében.

A fentiek szellemében a témára vonatkozó szakirodalom is óvatosságra inti a felhasználót, kevés olyan művet lehet találni, amely valóban tárgyilagosan mutatná be a választott időszakot vagy tárgyat. Az egyes művek értékelésére a fejezet tárgyalásakor kerül sor.

2. A magyar nyelv státusának változásai

2.1. A fejezet néhány kulcsfogalmáról a szakirodalom tükrében

A szakirodalom nézőpontjának összetettsége, a mind árnyaltabb megfogalmazásra való törekvés miatt több olyan fogalommal is találkozhatunk a téma tárgyalása során, amelynek csak többé-kevésbé elfogadott, számtalan fórumon átfogalmazott változatai léteznek. A következőkben mégis megkíséreljük e politikatudományi fogalmak körülhatárolását.

A legutóbb megjelent, átfogó igényű szakirodalmak közül elsőként Nicola GIRASOLI *A nemzeti kisebbségek fogalmáról* (1995) című könyvét kell megemlítenünk. Girasoli különböző nemzetközi dokumentumok bemutatásával vezeti végig olvasóját a fogalom történetén, s többször is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyes megnevezések tartalmilag sokszor fedik egymást, nem egyértelmű a használati körük. A kulcsfogalmak közül ilyen pl. a „kisebbség” és a „nemzeti kisebbség”, „nemzetiség” tartalmi elhatárolása, vagy az „etnikai” és a „nemzeti” kisebbség azonos, illetve eltérő vonásainak meghatározása. A szerző erénye: ki merte mondani, hogy az ilyen jellegű tanácskozásokon részt vevő és döntési helyzetben lévő államok általában ellenérdekeltek az egyes szakszavak tartalmának tisztázásában. Girasoli – F. Capotorti 1979-es gondolataira alapozva – megalkotta saját definícióját, amely nem tekinthető ugyan hivatalosnak, de kiválóan alkalmazható a Kárpát-medencei régióra.

„...a *nemzeti kisebbség* olyan kisebbségre vonatkozik, amelynek történelmi gyökerei vannak: őket az új államok létrejötte szakította el korábbi honfitársaiktól, de megtartották identitásukat és jellemzőiket még akkor is, amikor olyan állam polgáraivá váltak, amely

eredetileg nem az ő hazájuk volt. Ezt a helyzetet példázzák a Magyarország és Törökország jelenlegi határain túl élő magyarok, illetve törökök.

A kisebbségek másik típusa, amelyet *etnikai kisebbség*nek nevezek, olyan csoportokat jelent, akik jól körülírható (kulturális, nyelvi, vallási stb.) identitással rendelkeznek, s évszázadokon át olyan államok területén éltek, ahol valódi, külön közösséget alkottak.³²

A fentiek figyelembevételével az általános megállapításoknál a *kisebbség*, a határon túli magyarságra következetesen a „*nemzeti kisebbség*” terminológiát használjuk, a történeti Magyarország határain belül élő, nem magyar anyanyelvű népesség esetében az „*etnikum*”, a továbbiakban, a XX. század húszas éveitől pedig a történelmi helyzet megváltozása, a szervezettség foka és az országon belül elfoglalt státus eltérései miatt „*nemzetiség*”-nek nevezzük.

A nemzeti kisebbségekkel, ezen belül a többségi és kisebbségi nyelv kérdéseivel – amint a fejezet szakirodalmi hivatkozásaiból is kitűnik – egész könyvtárnyi kötet és tanulmány foglalkozik, azonban a felhasználásnál nem elég felszínesen beleolvasni egy-egy műbe, ugyanis sok esetben előfordul, hogy egy sokat sejtető, tudományos cím mögött csak egy propagandairat húzódik meg. Ilyen pl. GÖMÖRI András 1920-ban publikált műve, amely *A nemzeti nyelv államéletünk fejlődésében* címet viseli. Ha lehántjuk róla a tárgyhoz nem tartozó, patetikus hangvételű gondolatokat a nemzeti dicsőségről, illetve az általánosságokat tartalmazó mondatokat, szinte semmi sem marad. Tudományos műnek pedig egyáltalán nem tekinthető, inkább a nemzeti öntudat erősítését szolgáló röpiratnak. Ilyenek igen nagy mennyiségben jelentek meg a trianoni Magyarországon. Ennél lényegesen színvonalasabb mű HERCZEGH Mihály könyve, amely 1904-ben jelent meg a Franklin Társulatnál *A magyar államnyelv jogai a törvényhozó és kormányzó hatalom körében a honfoglalástól mostanáig* címmel, amely az alcíme szerint „Forrástanulmányok alapján” készült. Ez a mű sem mentes a tudományos tévedésektől (pl. a sumért a magyar nyelv „vérbeli testvé-

³² Girasoli, 1995. 123.

reként” emlegeti), szükség esetén a pátoszos hangvételtől. Óvatosságra inti az olvasót, hogy a magyar államalapítás korára, valamint az Anjou királyoktól a Habsburg uralkodókig terjedő időszak magyarnyelvűségére vonatkozóan jól hangzó, de dokumentumokkal kellően alá nem támasztott gondolatokat fogalmaz meg. Ugyanakkor érdekes, és logikai szempontból elgondolkoztató, amit ír a magyar nyelv legkorábbi állami státusára vonatkozóan. Pl. „Az ő magyar államszervezetben magyar nyelven történt az ősvallás gyakorlása, a hősök dicsőítése a dalnokok költeményei üdvözlő vagy gyászénekeik által. A fővezér magyarul vezényli a hadsereget, így üzen háborút, köti a békét s így szerződik kormánytársainak meghallgatása mellett a külállamokkal. A hírnökök magyar nyelven hívják harczba a nemzet tagjait, a véres kard körülhordása mellett. Magyar nyelven folyik a tanácskozás a nemzetgyűlésen. Ezen a nyelven hozzák létre a *vérszerződést*, első alapját a magyar alkotmánynak. Pusztaszeren magyarul alkotják a *törvényeket*. Magyarul gyakorolják a *kormányzóhatalmat*.”³³ Persze dokumentumok hiányában nehéz támadhatatlan következtetésekre jutni, de elképzelhetjük, hogy valószínűleg így történhetett. A legrészletesebben kidolgozott fejezet a Habsburgok korszakával foglalkozik. A nemzetiségek magyarnyelv-tudásáról vallott kissé egyoldalú felfogása, illetve ennek megfogalmazása köszön vissza az Apponyi-féle iskolatörvényhez fűzött kommentárban. Kiemeli a magyarok türelmességét, a megvalósított jogegyenlőséget, a nemzetiségeknek biztosított privilégiumokat, más országok asszimilációs gyakorlatát, valamint a nemzetiségtől függetlenül elnyerhető magyar nemesi címet. A bevezető fejezet utolsó gondolata a kor jellegzetességét hordozza: „Meg kell értetnünk a hazánk területén lakó népfajokkal, hogy lehet valaki *nemzetiségére* nézve német, horvát, szerb, román vagy tót; de *hazafiságára* nézve nem lehet más, mint magyar. Mert nemzetiség sok van, de haza csak egy van: a területileg és politikailag feldarabolhatatlan ezer éves Magyarország. – Bármilyen nyelven is beszéljenek tehát a köztünk lakók: ők mégis *magyar állampolgárok*, s mint ilye-

³³ Herczegh Mihály, 1904. 21.

nekre, a magyar nyelv tudása csak előnnyel és haszonnal járhat. Mert a magyar nyelvnek, az *államnyelvnek* tudása nélkül sem a politikai életben, sem a megyei és községi ügyek intézésében nem vehetnek részt *olyan mértékben*, a milyen mérték őket a magyar nyelv tudása mellett megilletné. (...) Nem mi fosztjuk meg a mi nem magyar ajkú testvéreinket. Önmaguk zárják el maguktól az előnyöket, az állami és társadalmi boldogulásra vezető utat az által, hogy szándékosan nem akarják megszerezni a törvény által megkövetelt *képesítő* kellékeket.”³⁴ A húszas évek tudományosságának egyik kiemelkedő darabja lett SZEKFŰ Gyula munkája, amely *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* címmel jelent meg. A dokumentumokhoz csatolt tanulmány néhány megállapítása vitatható, elég sok benne a szubjektív – néhol indulatos – elem, de mint forráskötet kiválóan használható. A kisebbségkutatás talán legjelentősebb erdélyi szakértője MIKÓ Imre, hatalmas monográfiát írt *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* címmel (1944). Ez az egyik leginkább használható, terjedelmes, tudományosan megalapozott és gazdag dokumentumanyaggal alátámasztott nemzetiség-történeti alaptanulmány. Mikó már 1943-ban is publikált egy nyelvpolitika-történeti művet *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825* címmel. Mindkét mű számos megállapítását, illetve az ott található forrásokat is felhasználjuk a következőkben. Néhány évvel később, 1947-ben KEMÉNY G. Gábor szintén feldolgozta *A magyar nemzetiségi kérdés történetét*. Ezzel a címmel jelent meg a kötet, amely 1790-től 1918-ig tekinti át – többek között – a magyar és a nem magyar nyelvek viszonyának alakulását. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik egy hatalmas dokumentumgyűjtemény, amely hat vaskos kötetben tekinti át a dualizmus korának nemzetiségi vitáit, az ezzel kapcsolatos parlamenti felszólalásokat, újságcikkeket. A címe: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*.

A későbbi évtizedek nemzetiségpolitikai kutatói, így pl. Arató Endre, Arday Lajos, Ács Zoltán, Joó Rudolf, Kocsis Károly, Kovács

³⁴ In Herczegh Mihály, 1904. 19.

Péter, Kövágó László és Szücs Jenő számos önálló kötetben és tanulmányban fejthették ki gondolataikat. Itt legelőször a művek megjelenési idejét kell figyelembe venni: pl. nem mindegy, hogy a nyolcvanas vagy az ötvenes–hatvanas években készült írással találkozunk. A szerzők tisztességéhez nem férhet kétség, a megjelenés azonban nagymértékben függött az adott politikai helyzettől, így az eredeti gondolatok sok esetben csak csonkán vagy a kötelező szövegek mögé bújtatva kerülhettek az olvasók elé.

A nyelv jogi státusának története szorosan összefonódik a *nemzet* fogalmának az alakulásával. Felmerül a kérdés, hogy a földrajzi környezet, a kultúra vagy a nyelv a szervező erő egy-egy nemzet létrejötténél. Európában két olyan modell létezett, amely alternatívát jelenthetett a magyarság számára. Ezeket a nemzetmodelleket a következőkben JÁSZI Oszkár, A. GERGELY András és Friedrich HECKMANN írásai alapján³⁵ vázoljuk.

JÁSZI a középkori, hűbéri jellegű nemzetfogalom szervezőerejeként a legfőbb úrhoz való hűséget jelöli meg, és kiemeli, hogy az azonos nyelv vagy „haza” nem játszott szerepet ezen a fejlődési fokon. A politikai és a gazdasági egység biztosítása – a fennmaradás vagy beolvadás – már a XVIII. század elején olyan egységesítő erőként hatott, hogy az addig szétagolt, szuverén német és olasz kisállamok szövetséget kellett kössenek a megmaradás érdekében. Jászi hangsúlyozza, hogy a közel háromszáz abszolutista jellegű, szuverén német államocskák, amelyet számtalan hatalmi forma jellemezett, nem tekinthető regionális jellegűnek. Könyvében részletesen leírja, hogyan szerveződött meg az egységes Németország az 1814-ben létrehozott vámunió és más gazdasági intézkedések eredményeképpen. HECKMANN szerint a nyelvileg meglehetősen szétagolt, de etnikailag relatíve homogén népesség településterülete mint új szervező erő, kiegészülve a polgári hatalom megjelenésével, a személyi szövetségen alapuló középkori állam helyett a területi állam irányába vitte az államok fejlődését. A szerző ennek alapján három nemzetál-

³⁵ Vö. Jászi Oszkár, 1986; A. Gergely András, 1997; Heckmann, Friedrich, 1992.

lam-koncepciót különböztet meg: az *etnikai nemzetállamot*, amelynek alapja az etnikai nemzet mint saját állammal rendelkező nép (pl. a német), az *egységes népből kiinduló nemzetállamot*, amelynek esetében a demosz fogalmában felolvad az ethosz (pl. francia), valamint az *etnikailag pluralisztikus nemzetállamot*, amelyet az intézmények, a történelem, az érdekek közössége, nem pedig a nyelvi vagy az etnikai közösség határoz meg (pl. Svájc).

A. GERGELY András máshonnan – számunkra talán a leginkább elfogadható nézőpontból – közelíti meg a kérdést: az *államnemzet* és a *kultúrnemzet* oldaláról, belevonva a nyelvpolitikai szempontokat is. Szerinte az egységesítés előtti Németországban az írott nyelv és kultúra alapján már létrejött a kultúrnemzet alternatívája, de a regionalitást nem tartja meghatározó elemnek. A szétagolt rendszerű német államok összessége az etnikai összetartozás miatt magában hordozta a kultúrnemzet lehetőségét, de a gazdasági kényszer miatt egyre inkább etnikai nemzetállammá vált. Magyarországon ezzel szemben a kezdetektől a nemzetállami jegyek voltak erősebbek. Szélesebb értelemben, a régió népeinek erős nyelvi és kulturális szétagoltsága, majd a XIX. század közepétől megjelenő, önálló nemzetfejlődési igény nem kedvezett a regionális államszervezet kialakulásának. Kelet-Közép-Európát a nyelvi-kulturális nemzetjegyei jellemezték, amelyek a lassú polgárosodás következtében megcsontosodtak, és a mai napig hordozzák az ebből fakadó konfliktusokat. Az érdekellentétek fő oka, hogy „a nyelvi és etnikai tagolódás ritkán találkozott a nemzeti és az országos határokkal, érdekekkel”.³⁶

Egy nyelv nyelvpolitikai rendszerének bemutatása komplex megközelítést igényel, amely céljától függően figyelembe vehet szinkron és diakrón szempontokat – esetünkben ez utóbbit –, valamint ezekhez rendelve, a nyelvet meghatározó társadalmi, területi, demográfiai és időbeli tényezőket, amelyeket célszerű együttesen vizsgálni.

A magyar nyelv a Kárpát-medence legrégebben sztenderdizált és kodifikált élő nyelve, jelenleg a Magyar Köztársaság államnyelve,

³⁶ In A. Gergely András, 1997. 43.

amelyet a többi nyelvhez viszonyítva a virtuális egyenlőség és az aktuális egyenlőtlenség egyaránt jellemez. Virtuálisan egyenlő mindazokkal a nyelvekkel, amelyeknek a grammatikai rendszere és szókinése lehetővé teszi a nyelvet beszélők számára a teljes körű kommunikációt, aktuálisan azonban nem tekinthető egyenlőnek nemcsak a széles körben ismert nyelvekkel, hanem speciális történelmi helyzete miatt önmagával sem, hiszen egyes területeken – más országokban – a használati köre korlátozott.

A mai Magyarország lakóinak csupán 1,46%-a vallotta magát nem magyar anyanyelvűnek az 1990-es népszámlálás alkalmával, de többségük, 86,4%-uk magyarul is beszél.³⁷ Az elmúlt évszázadokra visszatekintve megfigyelhető, hogy ez az arány sokszor a nem magyar etnikumok közös többségét mutatta. Ennek a tatárdúlás, majd a török uralom alatt bekövetkezett elnéptelenedés volt az oka. A magyar etnikum üresen maradt falvait, területeit más népek (szerbek, szlovákok, horvátok, románok, németek) foglalták el spontán migrációjukkal, illetve a Habsburg Birodalom tervezett betelepítési politikájának köszönhetően. Az első világháborút követően, a kompakt magyar és vegyeslakosságú területek elcsatolása után azonban magyar többségűvé, majdnem homogén nemzetállammá vált, amelynek nyelvi egységét összefüggő nyelvszigetek nem bontották meg, inkább csak színezték. Ugyanennek a döntésnek a következtében Romániában, Csehszlovákiában és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságban az anyaországgal a határok mentén érintkező kisebbségi magyar sávok, illetve a Magyarországtól távol eső területeken magyar nyelvszigetek alakultak ki, pl. a Székelyföldön. A régió határainak átrendezésével az addigi erőviszonyok megváltoztak, s a történelmi Magyarország fennállásáig *nemzetiségi nyelv*ként használt román, szlovák, szerb, horvát, szlovén az utódállamokban *államnyelv* lett, a magyarországi területeken státusa változatlan maradt, a magyar pedig a trianoni határok között *államnyelv*ként, a határon kívül maradt magyarok estében pedig *kisebbségi nyelv*ként szerepel a továbbiakban.

³⁷ Vö. Kiss Jenő, 1994. 20.

2.2. A magyar nyelv státusa a honfoglalás folyamatában

A magyar nyelv történetét vizsgáló tudósok³⁸ körülbelül i. e. 1000-re teszik a magyarság kiválását az ugor nyelvrokonok közül. Az elszakadásban több ok is szerepet játszhatott, így például a sztyeppe népeknél természetes szétvándorlás, de egy más – esetleg egy török típusú – népcsoport erőteljes megjelenése is.³⁹ Az Ural vidéki őshaza területén újabb török, iráni és több ismeretlen eredetű néppel kerültek kapcsolatba, s tanulták meg az állattartás, a kereskedelem és egyes iparágak szókincsét. E folyamatok sokszor eredményezték az adott kisebb etnikum természetes beolvadását is. Társadalmi berendezkedésüket kezdetben főként török hatásokat követve alakították, átvéve méltóságneveiket és azokhoz tartozó feladatokat (később a szláv népek hagyományaiból és tisztségneveiből is merítenek). A magyarság a korabeli arab utazók, majd a későbbi krónikáirók, bizánci források szóhasználata szerint mint „türk” vagy „szkíta” népek szerepelnek.⁴⁰ Mindkét megnevezés az ázsiai vándorló török típusú népeket jelentette általában, ami a későbbiekben sok eredetmagyarázó félreértésre adott okot. Az állam megszervezését vándorlásuk egy későbbi fázisában, a török nyelvet beszélő kazárok környezetében sajátították el a magyarok, így amikor honfoglalóként megjelentek a Kárpát-medencében, az ott élő más népvándorlás kori népek többségével összevetve, életképes, szervezett, modern országépítésre alkalmas kultúrát hoztak magukkal.⁴¹

³⁸ Többek között Bárczi Géza, 1958, 1975; Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, 1967.

³⁹ Bárczi Géza ez utóbbi jelenséget valószínűsíti, s támasztja alá a magyarban, vogulban és osztjában egyaránt meglévő közös török jövevényszavakkal. Vö. Bárczi Géza, 1975. 33–35.

⁴⁰ Vö. Györffy György (szerk.), 1986, valamint Gulya János, Elter István, Nyitrai István, Király Péter és Harmatta János tanulmányai. In Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.) 1997, 85–140.

⁴¹ Az avarokkal kapcsolatos kutatások jóval árnyaltabbá tehetik a IX-X. századi Kárpát-medence geopolitikai sajátosságairól már elfogadott képet. A témával fog-

Az ideérkezett magyarok nyelve számos, de egymástól nem az érthetlenségig eltérő dialektusra tagolódott.⁴² Így volt ez már az ugor népektől való elválás idején, s ez a sokszínűség megmaradt a vándorlások alatt is, amikor különböző interetnikus kapcsolatok formálták nyelvét és kultúráját egyaránt.⁴³ A ma egységesen *magyarnak* nevezett nyelv a honfoglalás idején egy *nem sztenderdizált nyelv* volt, amely a törzsek felett a *hatalom gyakorlásának eszköze* lehetett, tehát egy törvények által *még nem deklarált államnyelv* (amennyiben szervezetségi formájukra elfogadjuk az „állam” terminológiát). Ez a nyelv egy kezdetben halászó-vadászó, majd lovas-nomáddá vált természeti vallású nép évezredes kultúráját hordozta, amelyet színesített a vele kapcsolatba került más etnikumoktól átvett nyelvi és művelődési jellegű elemek sokasága.

A térségbe érkezve azonban kis időbeli eltérésekkel újabb, ezúttal több indoeurópai nyelv hatásával kellett számolniuk. Vándorlásaik során már korábban is beépítették nyelvükbe más kultúrák szókincsét, így az újabb életmódváltás során az itt élő szláv népektől – többek között – a földműveléssel, a keleti és nyugati kereszténység által egyaránt használt jelképekkel, valamint az államszervezéssel kapcsolatos szavakkal gazdagították gondolkodásukat és szókincsüket.⁴⁴ A középkori magyar állam megszületésénél azonban egy, a régió etnikumainak nyelve felett álló nemzetközi nyelv, a latin dominanciája figyelhető meg.⁴⁵

lalkozik többek között Bartha Antal, 1987; Györffy György, 1986; Kristó Gyula, 1996; László Gyula, 1978.

⁴² Benkő Loránd írja a magyar nyelv honfoglalás kori fejlődési sajátosságait vizsgálva: „Azon a hallatlan nyelvi teljesítményen túl, amellyel a magyarság két évezred viszontagságait töretlen, egyenes vonalú fejlődéssel élte túl, van honfoglalóink nyelvének még néhány olyan tulajdonsága, amely további bizonyossága honfoglaló őseink nyelvünkhöz való különlegesen szoros viszonyának, pozitív tudati-érzelmi és gyakorlati nyelvi magatartásának, úgy is mondhatnám: nyelvi erejének.

Ezek közül talán a legfontosabb honfoglalóink magyar nyelvének feltűnően nagymértékű egységessége.” Nyr.1996, 371.

⁴³ Vö. Bárczi Géza, 1975. i. h.

⁴⁴ Vö. Kniezsa István, 1974, Benkő Loránd, 1996.

⁴⁵ Vö. Hadrovics László, 1989. 10–14.

2.3. A magyar nyelv státusának módosulása az államalapítás időszakában

A honfoglaló magyarság letelepedése, országának megalapítása minőségi változásokat hozott a nyelv, a kultúra és a politika vonatkozásaiban egyaránt. Csak közvetett forrásaink vannak, amelyek alapján képet alkothatunk a magyarság vezető rétegének bel- és külpolitikai kapcsolatait formáló törekvéseiről, nyelvhasználatukról.

A letelepedés idején biztosra vehető, hogy *a törzsek közötti közvetítőnyelv (lingua franca) a magyar akkor még nem sztenderdizált, de nyelvjárási sajátosságainak megfelelően mindenki számára érthető változata volt*, s ez megmaradt akkor is, amikor az államszervezés és a hatalomgyakorlás nyelve – az akkori európai szokásoknak megfelelően – a latin lett. Ez a nyelvhasználatban megmutatózó kettősség, amelynek erőteljes kulturális kihatása is volt mindkét irányban, egyrészt szerepet játszott az ősi magyar (pogány) kultúra megőrzésében – az anyanyelvű folklór szintjén, másrészt a latin mint lingua franca részt vett a magyar és az európai kultúrkör közelítésében.

Az új, a korábbi török típusú kormányzástól idegen intézmények, tisztségek, fogalmak megnevezésére – az addigi gyakorlatnak megfelelően – az átadó kultúrából kölcsönözték a szavakat. Ez esetben azonban az átadó nem egyetlen etnikum vagy kultúra, hanem a középkori Európa államiságainak közös jegyeit hordozó, a *nemzetközi lingua franca szerepét betöltő nyelv, a latin* volt. Emellett azonban számos jövevényszó került át a szláv nyelvekből is, többek között a földrajzi nevek köréből, az államigazgatással, a földműveléssel, valamint a keresztény műveltséggel kapcsolatosan. A szláv–magyar nyelvi érintkezések kiváló kutatója, Kniezsa István kétkötetes munkája, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* (1955) foglalja össze legteljesebben a két kultúra találkozásából fakadó nyelvi érintkezéseket. Ugyancsak ő a szerzője egy rövidebb tanulmánynak,⁴⁶ amelyből

⁴⁶ Vö. Szekfű Gyula (szerk.) 1942. (reprint: 2000) 137–152.

most csak a társadalmi és az állami szervezetre vonatkozó megállapításokat emeljük ki. „Szent István széttörte a törzsi szervezetet és ennek helyére magánbirtokláson alapuló erős központi szervezetet létesített, amelynek a feje maga a király. Bár itt is nyugati mintákat követett és Nagy Károly rendszerét utánozta, az állami szervezet terminológiája mégsem német vagy francia, hanem szláv. Legalábbis igen tekintélyes része, mert, éppúgy mint eddig mindenütt, a régi rendszerből a fogalmakkal együtt itt is több kifejezés maradt fenn. Ilyenek pl. az *ország, úr*, eredetileg valószínűleg uralkodó, a XII. században már csak királyi herceg, *asszony*, eredetileg királyné, tehát az uralkodó felesége, *jobbágy*, eredetileg főember, a nemzetség jelentésű *nem* és *had, hadnagy, őrnagy* stb. Bizonyára azonban igen sok kifejezés ment feledésbe a pogány magyar politikai szervezet felbomlása után. Ezek helyét szláv kifejezések foglalták el. Az állam fejének a neve a *király (kralj*, Nagy Károly nevének szláv alakja), hatalmának alapja a nemzetségek által meg nem szállta, vagy hűtlenségük miatt tőlük elvett óriási terület, amelyet Szent István váuradalmakra, *megyékre (medja* »határ«) osztott. A várak élén az *ispán (upan)* állott.”⁴⁷ Azokat a mintákat, amelyeket a már működő feudális államok és a katolikus egyház gyakorlatából – főként német közvetítéssel – vett át a szerveződő királyság, a latinitás hordozta, s a külpolitikai (dinasztikus házasságok stb.) kapcsolatok mellett éppen ezért a latin biztosította a későbbiekben a magyarság államának európai integrálódását. Ez a tendencia teljesen háttérbe szorította a bizánci törekvéseket, amelyek a keleti típusú egyház és állam szervezésében voltak érdekeltek, s a szláv népek körében a magyarság érkezése előtt már sikeresen tevékenykedtek.

A betelepülő magyarság interetnikus kapcsolatai a X–XII. században meglehetősen szerteágazóak voltak. Ez részben a Kárpát-medencében talált avarok, török népek, szlávok pl. a horvátok, morva-szlávok, az al-dunai bolgár telepek etnikai, nyelvi és kulturális sokféleségének volt köszönhető, részben az államalapítás folyamataiban részt vevő német lovagok és hittérítők, francia szerzetesek,

⁴⁷ I. m. 143.

valamint az Itáliából és cseh-morva területekről⁴⁸ érkezett papok, kereskedők behívásának. Jelenlétükről és tevékenységükről a kulturális átalakulás nyelvi vonatkozásaiként a tőlük átvett jövevényszavak tanúskodnak. Érdekes jelenség, hogy később, a megerősödött középkori államból megindul bizonyos szavaknak az átáramlása a környező népek (főként a románok és a szlávok) nyelvébe, pl. *ország, város, tábor, sereg, sátor*.⁴⁹

A nép- és nemzetfogalomban a „király alattvalója”, az országhoz, a magyar koronához való tartozás dominált egészen a francia nemzetfogalom megjelenéséig.⁵⁰ Az etnikai különbözőség abban az időben még nem jelentett előnyt vagy hátrányt. Az alakuló feudális köztársaságok, a vérségi, majd a vallási hovatartozás mellett a nyelvi és etnikai identitás kérdése lényegtelen volt. Az ország lakosságát – az adott terület etnikai összetétele függvényében – a természetes két-, illetve többnyelvűség jellemezte. Ez egyben az akkor használatos *előnyelvek egyenrangúságát is jelentette*.

Államalapító királyunk, Szent István *Intelmeinek* VI. fejezetében szinte szentenciaként fogalmazta meg utódainak (és nemcsak Szent Imre hercegnek), hogyan kell a jövevényekkel bánni, ha hasznot remélünk tőlük: „A vendégek s a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. (...) mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratóan gyámolít-

⁴⁸ Az első cseh hittérítő, Adalbert nem járt nagy sikerrel Magyarországon – bár egyes források úgy vélik, hogy éppen ő keresztelte meg István királyt. Őt a krónikák szerint még sokan követték, sőt több főúri család is menedéket kapott az országban. A témára vonatkozóan bővebben lásd Kovács Endre, 1952.

⁴⁹ Vö. Hadrovics László, 1989. 13.

⁵⁰ Vö. Kosáry Domokos: A modern nemzettudat születése. In Kosáry, 1989. 9–15.

sad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”⁵¹

Az államszervezés következményeként Magyarországon *kettévált és hierarchizálódott* az addigi modell: a *hivatalos nyelv*, a törvényhozás, tehát az államhatalom gyakorlásának a nyelve írásban, majd szóban is évszázadokra a *latin* lett, a magyar pedig a *soknyelvű ország területén használatos vernakuláris nyelvek egyikévé vált*, amelyet továbbra is a sztenderdizáltság hiánya jellemezett. A fenti állítás azonban csak akkor közelíthet a valósághoz, ha figyelembe vesszük azt, hogy a hétköznapokban feltehetőleg jóval árnyaltabb volt a nyelvpolitikai térkép. Herczegh Mihály 1904-ben írt jogtörténeti munkájában⁵² felhívja a figyelmet arra, hogy már az államalapítás idején elvált egymástól az anyanyelvű szóbeliség és a latin írásbeliség. Véleménye szerint nem lehet azonnali nyelvváltásról beszélni akkor, amikor jószerével csak az ideérkezett hittérítő papok s idegen előkelők tudtak latinul, szemben az ősi magyar törzsek vezetőiből, valamint a más etnikumok előkelőiből kialakult nemességgel és a tértendő lakossággal, akik nem valószínű, hogy anyanyelvükön kívül bármilyen más nyelvben jártasak lettek volna. Egy XI. századi zsinati határozat elrendelte, hogy a nagyobb egyházakban minden vasárnap az evangéliumot, az apostoli levelet és a Hiszekegyet magyarul kell elmondani. Logikusnak látszik ezért a következtetés, hogy éppen a hittérítőknak kellett elsajátítaniuk a magyar nyelvet. Az említett okok miatt a törvénykezés – az országgyűlés – tanácskozási nyelve is a magyar kellett hogy legyen.⁵³

Az ország területén használt *élőnyelvek* nyelvpolitikai besorolásukat tekintve, *vernakuláris nyelvek* minősülnek, hiszen nem volt hivatalos státusuk – ezekkel szemben a *latin* az alakuló tudományos életben, a hivatalos – országon belüli és nemzetközi – *írásbeli* kommunikációban, a törvényhozásban a *lingua franca*, a közvetítőnyelv

⁵¹ Érszegi Géza (szerk.), 1983. 59.

⁵² Herczegh Mihály, 1904.

⁵³ Vö. Herczegh Mihály, 1904. I. m. 26. és 34.

szerepét töltötte be.⁵⁴ Államnyelvnek – mai fogalmaink szerint – a latin csak de facto nevezhető, mert ebben az időben, ebben a kérdésben a szokásjog uralkodott, a nyelvhasználat törvényi szabályozására nem volt szükség.

2.4. A latin mint lingua franca és a Kárpát-medencei nyelvek lingua vernacula státusa (II. József nyelvrendeletéig)

Az államalapítás korában kialakult kettősség folytatódott az Árpád-házi, majd az Anjou és vegyesházi királyaink idején is. A krónikák és a fennmaradt írásbeli dokumentumok – szórványemlékek – bizonyítják, hogy a magyar nyelv még néhány évszázadig meg tudta őrizni ősi státusát. Kálmán magyarul tárgyalt és fogalmazott törvényekre vonatkozóan például éppen az azokat latinra fordító Alberik káplán bizonytalansága a bizonyíték: elküldte a fordítást Szerafin esztergomi érseknek, mert nem volt biztos benne, hogy mindent pontosan interpretált latinul.⁵⁵ Felmerülhet a kérdés, hogy ha szóban megfogalmazták anyanyelvükön, írásban miért nem tették? Volt-e a magyarságnak saját íráskultúrája már esetleg a honfoglalás előtt is? Ez utóbbi még sok vitára adhat okot: az őstörténet és a nyelvtörténet kutatóinak egy része a rovásírást tartja ilyennek, más része azt megkérdőjelezi.⁵⁶ A válasz részben a már említett kettősségben rejlik,

⁵⁴ A témára vonatkozóan lásd még Balázs János *A latin a Duna-tájon* című tanulmányát. In *Nyelvünk a Duna-tájon*. Bp. 1989. Tankönyvkiadó, 95–118.

⁵⁵ Vö. Herczegh Mihály, 1904. I. m. 35–38.

⁵⁶ Benkő Loránd fentebb idézett tanulmánya pl. a rovásírás kiterjedtsége és dokumentáltsága alapján nem látja bizonyítottnak a magyarok ősi íráskultúráját: „A székelv rovásírást szokták e tekintetben gyanúba venni, ám ennek az írásrendszernek az eredetével kapcsolatban még sok a tisztázatlan momentum. Így például a honfoglalás után mintegy négyszáz évvel tesz róla említést Kézai, legkorábbi emlékei pedig csak még későbből datálhatók; továbbá ezek az emlékek az Árpád-kori székelység nagyon szerteágazó területi csoportjai közül csak viszonylag szűk részleghez, főként a telegdi (Udvarhely székei) székelységhez kapcsolódnak...” In Benkő Loránd, 1996. 373.

valamint abban, hogy a magyar nyelv latintól eltérő beszédhangjainak jelölésére nem volt megfelelő betű, maga a nyelv nem rendelkezett sztenderdizált és kodifikált írásbeli változattal, ezért esetleg törvényértelmezési nehézséget okozhatott volna a latinos írásmód. Arra viszont számos oklevél, birtokösszeírás stb. a példa, hogy a magyar földrajzi neveket magyarul illesztették a szövegbe, sőt a magyar mondatszerkesztés és szórend is kimutatható bennük.

Legendák szólnak a lovagkirályok „nyelvtudásáról” és műveltségéről: Károly Róbertről, aki a koronázási esküt jobban tudta magyarul, mint latinul, a magyarul szorgalmasan tanuló Zsigmondról, a magyar királyi udvarba magyar szóra és lovagi erények tanulására küldött külföldi ifjakról.⁵⁷ Herczegh Mihály írja: „Midőn Róbert Károly a koronázási esküt letette, az eskümintát magyarul is elmagyaráztatta magának, mert a magyar nyelvet jobban értette a latinnál. (...) Erzsébet királyné, Róbert Károlynak negyedik felesége előkelő lengyel fejedelmi családból, szintén rövid idő alatt sajátította el a magyar nyelvet. Udvarhölgyeivel ugyanis, valamint a többi udvari személyzettel másképpen mint magyarul nem beszélhetett. Sőt királyi férjével való érintkezésében is a magyar nyelvet kellett használni, mert Róbert Károly a lengyelt nem beszélte.”⁵⁸ Hasonlóképpen sok történet maradt fenn Mátyás királyról, aki anyanyelveként használta a magyart, emellett több idegen nyelven is kitűnően beszélt. A magyar országnagyok hiányos latin nyelvtudására vonatkozóan érdekes adalék, hogy Galeotto Marzio emlékezete szerint Mátyás tolmácsolt *latinul nem tudó* apjának, Hunyadi Jánosnak. („A király kiválóságát az is növelte, hogy édesapja, János, akit az olaszok ‘Fehér lovagnak’ hívnak, felismerve szülötte ügyességét, minthogy ő maga nem tudott latinul, a legfőbb államügyekben a pápai követekkel való tárgyalások alkalmával soha más tolmácsot nem használt, csak a fiát...”⁵⁹) Az udvari lakomákon pedig természetes módon volt jelen a magyar vitézi ének, megértési nehézség egyálta-

⁵⁷ Vö. Horváth Mihály, 1904, i. h.

⁵⁸ Herczegh Mihály, 1904. 45.

⁵⁹ Galeotto Marzio, 1977. 42.

lán nem volt. („A magyarok ugyanis, akár nemesek, akár parasztok, körülbelül ugyanazon a módon használják a szavakat, nincs különbség beszédjükben, ugyanazok a kifejezések, ugyanaz a kiejtés, ugyanaz a hangsúly mindenütt.”⁶⁰)

A XIII–XV. században Magyarországon a latin nyelvű írásbeliség dominanciája és igen magas színvonala jellemző: az oklevelektől a himnuszokig, a szentek legendáitól a krónikáig, gesztáig számos dokumentum tanúskodik arról, hogy a hozzáértők magas nyelvi és művészi színvonalon művelték. Mint a nemzetközi kommunikáció nyelve, lehetővé tette a különböző nemzetbeli fiataloknak, hogy Európa bármelyik híres egyetemén tanulhassanak, hiszen egységesen latinul sajtáthatták el a tudományok alapjait. A reneszánsz, majd ennek késői erdélyi és felvidéki változata, valamint a XVI. század elején már megjelenő reformáció anyanyelvi kultúrája azonban fokozatosan visszaszorította a latint a hivatalos-adminisztratív írásbeliség területére.

A XVI. század az anyanyelvű irodalom kibontakozását hozza el a magyar kultúra számára. A korábbi századokból fennmaradt nyelvemlékek (pl. Halotti Beszéd, Mária-siralom, Jókai-kódex, a Huszita Biblia, a kétnyelvű szójegyzékek), illetve az ősi hagyományokat hordozó népköltészeti alkotások után mind nagyobb számban jelennek meg az anyanyelvű szépírók és szakírók, akik bebizonyítják, hogy a magyar nyelv is alkalmas a gondolatok, érzések írásbeli megjelenítésére. Janus Pannonius még latinul verselt, a Magyarországon vendégeskedő itáliai humanisták, Antonio Bonfini és Galeotto Marzio ezen a nyelven írták krónikáikat, Werbőczy István alapvető munkája, a *Tripartitum* szintén latinul jelent meg. Balassi Bálint, Bornemisza Péter, Zrínyi Miklós, Heltai Gáspár, Tinódi Sebestyén és mások azonban már magyarul alkottak maradandó szépirodalmi műveket. Bod Péter *Magyar Athenas* című irodalmi lexikona szerint a költőként ismert Janus Pannonius írta meg az első magyar grammatikát. Maga a mű eddig nem került elő, bár van némi utalás arra, hogy a soproni Magyar Társaság könyvei között, a XVIII. század-

⁶⁰ Galeotto Marzio: I. m. 57.

ban volt belőle egy példány. A grammatikai érdeklődés Janus kortársainál is megfigyelhető, így elképzelhető, hogy nem Sylvester Jánossal kezdődik a magyar-latin nyelvtanok sora.⁶¹ A fennmaradt kódexek tanúsága szerint a kancelláriában, valamint a kolostorokban készült munkákban már megfigyelhetők magyar nyelv *egységsülését* bizonyos jelei – annak ellenére, hogy a szövegek egésze még szerzőjük, írójuk (másolójuk) nyelvjárási sajátosságait hordozza. Ez a tendencia folytatódott a század második felében, majd a XVII. század elején is. A könyvnyomtatás elterjedése, amely főként a keleti országrészhez (Debrecen, Kolozsvár) kötődik, szintén a magasabb szintű, irodalmi nyelvi változat létrejöttét segítette. Lassan kirajzolódtak a későbbi irodalmi nyelv körvonalai is, amelynek alapja az északkeleti-keleti területeken használt és a nyelvjárások fölé emelkedő nyelvi változat lett.⁶²

A nyelvi kiegyenlítődés folyamatában a reformáció anyanyelvű kultúrája s a hozzá kapcsolódó intézményrendszer gyakorlata kiemelkedő jelentőségű. Ebben a században kezdődött meg a magyar nyelv belső felfedezése, megszülettek az első nyelveírások. Jelenlegi tudomásunk szerint Sylvester János *Grammatica Hvngarolatina* (1539) című könyve jelent meg elsőként, majd ezt követően számos grammatika és szótár látott napvilágot.⁶³ A magyar nyelvű írásbeliség jelentkezik mind a szépirodalom, mind a tudomány területén, tehát a magyar a *kodifikáltság* útjára lépett. Figyelembe véve a nyelv társadalmi környezetét, a kodifikáltsági fokozatok között⁶⁴ a XVI. századi magyar nyelv a sztenderdizáltságához nagyon közeli, a szépirodalommal, a kor tudományos szintjének megfelelő szakirodalommal, sőt fordításokkal is rendelkező nyelvek közé tartozott.

⁶¹ A témára vonatkozóan lásd Bartók István: Janus Pannonius és a magyarországi grammatikai irodalom. In Bartók–Jankovits–Kecskeméti (szerk.) 2000. 97–113. (Ez a tanulmány közli a grammatikával kapcsolatos vitákat is, illetve feldolgozza a teljes irodalmat.)

⁶² Erről a témáról számos tanulmány született, többek között Deme László: *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1959. /NytudÉrt. 20./; Pais Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MTA I.OK. IV. 425–466.

⁶³ A téma legrészletesebb összefoglalása: Szathmári István, 1968.

⁶⁴ Vö. Kiss Jenő, 1995. 166–167.

A mohácsi csatavesztést, majd az ország három részre szakadását követően a nyugati, a középső és a keleti (Erdély) országrész „hivatalos” magyar nyelvhasználatát eltérő jegyek határozták meg. A nyugati területeket a „felszabadító” I. (Habsburg) Ferdinánd uralta, aki 1527. január 19-i és 1531. július 17-i leveleiben még azt ígérte, hogy a magyar nemzet szabadságát és nyelvhasználati szokásait tiszteletben fogja tartani. Valódi célja azonban egy egységes birodalom alapjainak megteremtése volt. Az első lépések egyike a *közigazgatás* és a *hadsereg* átalakítása lett: a *magyar ügyeket német tanácsosok intézték németül*, a korábban különálló seregeket összevonták, *vezényleti nyelvként* pedig a *németet* vezették be. Ferdinánd intézkedései előrevetítették a Habsburg-ház uralkodóinak későbbi fő célját: a magyarság teljes beolvasztását a birodalomba. A magyar országgyűléseken 1564-től – mintegy válaszul – a latinra tértek át. Ferdinánd intézkedései egy különleges területet nem érintettek, az uralkodók nyelvtanulásának kérdését. Így érvényben maradt az 1550. évi 5. törvénycikk (majd később ezt megerősítette az 1569: 33. és az 1572: 2.), amely szerint „ő cs. kir. apost. Felseége az ország rendeit biztosítani méltóztatott arról, hogy a korona örökösöknek, valamint a fels. uralkodó házból származandó többi főhercegeknek és herceg asszonyoknak a magyar nyelv tökéletes tudományában még serdülő korukban beavatása – részéről nevelési rendszerül megállapított legyen”.⁶⁵ Ez az adott politikai helyzettől függően, változó intenzitással, a Habsburg-ház uralkodóit végigkísérte. Megváltoztatásukra nem törekedtek, legfeljebb „megfeledeztek” róla, amint ez a XIX. század közepén készült feliratokból is kitűnik, amelyekben a rendek a régi törvények felújítását kérték.

A *Tudományos Gyűjteményben* szerényen csak J*-ként jegyzi magát az a szerző, aki levéltári dokumentumok bemutatásával igyekszik bizonyítani, hogy „A’ MAGYAR NYELVNEK I. Ferdinand alatt volt Becse, és annak valamint a’ Kormány székekben, – úgy – a’ Polgári – Egyházi, és Vitézi Rendek által Hazánkban egy aránt

⁶⁵ Vö. Szekfű Gyula 491. (Az országgyűlés magyar nyelvi törvényjavaslata 1839. október 17.)

üzött gyakorlása szerzette kétség kívül a' külföldön t.i. Bécs Városában is meg kedveltetését, és gyakorlását annyira, hogy már 1543. Esztendőben a' Bécsi Polgárok azon beszélteni, sőt irni is tudtanak, – Levelezni a' Magyar és Erdélyi Fő Rendekkel nem áttalottanak...⁶⁶ Valóban sok levelet sikerült találnia, amelyek azt bizonyítják, hogy ebben az esetben sem lehet kizárólagos véleményt alkotni a német nyelv egyeduralmáról. „De ő Felségének Posonyban felallított Kamarája az az: a' Királyi Jövedelmeinek Országos Kormányseke is, mind a' Vármegyékkel, mind ezekben rendelt Díctörökkel vagy is az ország Gyűléséből ajánlott segedelem Rovóival, és beszédőivel MAGYARUL levelezett, szinte úgy mint a' Harminczadosoknak, – Só tisztéknek – Kormánnya alatt lévő községeknek többnyire mindenkor MAGYAR nyelven parancsolta a' Királyi Intézeteknek tellyesítését a' mint az ide iktatott, nálam eredetében látható Hoszútóthy Jánosnak, és Rumi Farkasnak szőlő oklevelek bizonyittyák.”⁶⁷ Az idézett levelek színesítik ugyan a korszakról alkotott képet, de nem cáfolják a Ferdinánd uralkodásával elkezdődött, nyelv-visszaszorító tendenciáról szóló megállapításokat.

A törökök által megszállt területeken jellemző volt, hogy a meghódítottak vallását, intézményeit, nyelvét nem akarták a saját rendszerükhöz igazítani. Így – bár a lakosság száma igen megfogyatkozott, s más etnikumokkal keveredett – a magyarság elvileg folytathatta korábbi, latin nyelvű törvénykezési szokásait, s művelhette anyanyelvét is. Ez a janicsárok utánpótlását biztosító szerbek esetében is így volt.⁶⁸ A fentebb már idézett szerző (J*) a hódoltság területéről is talált adatokat arra vonatkozóan, hogy „az idegen nyelvű és pogány Törököknek különben önkényes és Barbarus hatalma alá jutván Nemzeti Nyelvünk nem tsak el nem nyomattatott, sőt inkább tőlök felfogadtatván, a' Birodalmi kormányozásban gyakoroltatott, a' mit a' Felséges német Tsászárokhoz mint Királyainkhoz, és Hazánk Nagyjaihoz írott számtalan sok Magyar Levelek – több kiadott

⁶⁶ *Tudományos Gyűjtemény* 1830. XII. kötet 28.

⁶⁷ A levelek keltezése: 1560 és 1565. In i. h. 7–8.

⁶⁸ Vö. Szakály Ferenc: Szerbek. In *Együtt élő népek...* 137–155.

Parantsolataik és Rendeléseik – sőt azon nevezetes Sitvatorokon a Tsászárok között, magyarul köttetett Fejedelmi békesség is tagadhatatlanul bizonyít”.⁶⁹

Erdélyben a három nemzet (magyar, székely, szász) uniójában természetes közvetítőnyelvként, az ország rész irányításában pedig hivatalosan használták a magyart egészen I. Lipót 1690-es rendele-téig (Diploma Leopoldinum), amely határozott többek között Erdély közvetlen bécsi, kancelláriai irányításáról. Ettől kezdve ott is áttértek a latinra.

A Kárpát-medence etnikai térképe a XVI–XVIII. században alapvetően átrendeződött. Az ok főként a térséget ért sok háborús pusztítás, az azokat követő elnéptelenedés, majd a megüresedett területekre irányuló migráció. A magyarság elpusztult vagy elmenekült kora középkori településeiről, létszáma 4 millióról kb. a felére lecsökkent. Hasonló sorsra jutott a horvát-szlavón részek horvát lakossága is. Az elhagyott falvakba románok, szerbek költöztek, északról és keletről pedig a korábban védelmet jelentő, de a XVII–XVIII. századra túlnépesedett hegyvidék szlovák, ruszin és román lakói kezdtek mind lejjebb és lejjebb húzódni a mezőgazdasági művelésre alkalmas tájak felé. A *természetes migráció* mellett egyre nagyobb szerepet játszott a *Habsburg telepítési politika*, amely elsősorban a katolikus németek betelepítésével színezte a térség etnikai térképét. A XVIII. század végére a Kárpát-medence népessége 9,4 millióra tehető, kb. 3,1 millió magyar és 6,3 millió nem magyar lakossal.⁷⁰ Az arányeltolódás miatt a *magyar nyelvterület kettészakadt*, a Székelyföldet szinte teljesen körbevették a román és szász etnikumú települések. A századfordulóra gyakorlatilag véglegesen átrendeződött a régió etnikai – és ezzel együtt a nyelvi – összetétele is.

Az egyre erőteljesebbé váló birodalmi érdekérvényesítés ellenhatásaként, valamint a nemzetközi etnopolitikai folyamatok nyomán a korábbi „hungarus” tudatú lakosság lassan megkezdte nemzeti iden-

⁶⁹ Tudományos Gyűjtemény 1836. V. 91–94.

⁷⁰ Vö. Kocsis Károly: Mohácstól napjainkig. In *Együtt élő népek...* 51.

titásának kialakítását. A nemzeti újjászületéssel együtt járó nyelvi érdekellentétek a századfordulón jelentek meg először a magyar törvényhozásban. A Habsburg uralkodók burkolt vagy nyílt „egységesítő” törekvései a nemzeti mozgalmak felerősödéséhez, illetve a Kárpát-medencei népek közötti egyensúly felbomlásához s az etnikai feszültségek kialakulásához vezettek.

Mária Terézia uralkodása alatt megkezdődött a monarchia közigazgatási átszervezése, az oktatási, benne főként a felsőoktatási rendszer fejlesztése (Ratio Educationis, egyetemalapítások), de az államhatalom megerősítése érdekében a külpolitikában is számos újítást vezettek be.⁷¹ A királynő szükségesnek tartotta a német nyelv ismeretét a birodalom területén, de nem hozott olyan rendeleteket, amelyek a nem osztrák rendeket korlátozták volna addigi nyelvi jogaik gyakorlásában. Taktikájára inkább az volt a jellemző, hogy az egyes fő- és középnemesek lojalitását próbálta megnyerni olyan kiváltságokkal, amelyeket korábban nem érthettek volna el, de jól bevált módszere lett az előkelő vegyes házasságok szorgalmazása, illetve a testőrség megszervezése. Azoknak magyar nemes ifjaknak, akik tagjai lehettek a testőrségnek, s megkapták a Theresianumban a kor színvonalának megfelelő legmagasabb képzést, a királynő szándékával ellentétben különleges szerep jutott a magyar irodalomban s a modern, felvilágosodott gondolatok közvetítésében.

2.5. II. József rendelete a német hivatalos nyelv bevezetéséről

Mária Teréziát 1780-ban fia, II. József követte a trónon, aki kormányzásában a felvilágosult abszolutizmus elveit érvényesítette.⁷² Olyan központosított rendszerű országot akart létrehozni, ahol a *német a hi-*

⁷¹ Vö. Kosáry Domokos, 1983. 100–128.

⁷² A téma bővebb kifejtését lásd pl.: Niederhauser Emil: A türelmetlen ész. In Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Gondolat, Bp. 1987. 135–144. és Kosáry Domokos, 1980. 272–314.

vatalos államnyelv szintjén töltötte volna be a birodalmi lingua franca szerepét. Az uralkodó és köre a latint elavult, hasznavehetetlen nyelvnek tartotta, mert úgy vélte, hogy nem alkalmas a modernizálódó és erősen differenciálódó hivatali élet nyelvi változásainak követésére. A holt helyett egy élőnyelv bevezetése akár előrelépés is lehetett volna, de nem az akkor már nemzeti öntudatukat formáló Kárpát-medencei népek esetében, akik a nyílt gyarmatosítás eszközét látták benne.

II. József 1784. május 11-én hozott nyelvrendeletének az volt a célja, hogy a soknyelvű Habsburg Birodalmat a német nyelv általánossá – és kötelezővé – tételével egységesítse, s így maradéktalanul alkalmassá tegye az abszolutisztikus kormányzást kiszolgáló, alattvalói szerepre. Elképzeléseit igen rövid idő alatt kívánta megvalósítani, szinte alig hagyott időt az átállásra. A közigazgatás minden szintjén, valamint az országgyűlésen kötelezővé tette a német nyelv ismeretét, de az egyházak és az oktatás területén sem vállalhatott munkát az, aki nem tudott németül, sőt már a rendelet kibocsátásának évében sem léphetett középiskolába az a diák, aki nem tudott írni-olvasni az ország új hivatalos nyelvén.

Ez a nyelvi-egységesítő törekvés – felvilágosult uralkodóról lévén szó – egy nemzetközi folyamat részének tekinthető. A korszakot meghatározó, francia eredetű elképzelés az *állam – nemzet – nyelv* viszonyáról, megváltoztatta az addigi nemzetfogalmat. Az új szemlélet definiálását először a Diderot és D'Alembert szerkesztette Nagy Enciklopédia tartalmazza. Szeff Gyula megfogalmazásában: „Nemzet nem egyéb, mint egy kormány alatt, ugyanazon állami határokon belül élő emberek összessége; az állami terület a primér, s belőle vezendő le a nemzet és nyelv területe. Ameddig terjed az államhatár, addig nyúlik a nemzet és nyelv is; az állam prepotenciája oly nagy, hogy a nemzetnek még azon jogát is elveszi, hogy egységes államban tájsházások szerint differenciálja önnyelvét. Az Encyclopédie szerzőire itt a Richelieu-től inaugurált francia nyelvi és állami egység hatott, ennek mintájára követelik – más lehetőség eszükbe sem jut –, hogy állami egységnek a tökéletes nyelvi egység feleljen meg.”⁷³

⁷³ Szeff Gyula, 1926. 11.

A rendelet országszerte felháborodást keltett, hiszen amellett, hogy szinte minden társadalmi réteg érdekei sérültek, ellenkezett a soknemzetiségű és sokkultúrájú régió több évszázados tradícióival is. Az elnémetesítő rendelkezéssel szemben kialakult ellenérzés mértékét mutatja az a tény is, hogy II. József röviddel a halála előtt, 1790. január 28-án visszavonta nyelvrendeletét. A magyar azonban ettől függetlenül továbbra is a lingua vernacula státusában maradt.

2.6. A magyar nyelv státusának megváltoztatására irányuló törekvések

„Aszerint, hogy melyik nemzet a nyelvi tudat milyen fokáról indul el és a politikai szétagoltságnak vagy egységnek milyen állapotában leledzik, mennyire erős idegen hatások érték és ezektől hogyan igyekszik megszabadulni, a részletek elég nagy tarkaságot mutatnak. De mindegyik nemzeti mozgalom megegyezik abban, hogy egészen új, szókincsében korszerű, az európai műveltség minden igényét kielégítő, nyelvtani formájában pedig egységes, a nyelvjáráások fölött álló irodalmi nyelvet akar minél előbb kialakítani. Ezeknek a nyelvi mozgalmaknak egyúttal nagy nemzetformáló erejük is van. Nevezetesen olyan népeknél, amelyeknek nem volt nemzeti önállóságuk, a nyelvért vívott küzdelemben formálódik a nemzeti egység, ha nem is a politikailag önálló, de a kulturális alapon épülő modern nemzet. Ilyenek pl. a szlovákok és szlovének. Olyan nemzeteknél pedig, ahol egykor volt önálló állam, mint a csehek, magyarok, horvátok, szerbek esetében, a nemzeti nyelv fejlesztésével kapcsolatos újjáéledés egyúttal a politikai regenerálódás hatalmas mozgatója lesz.”⁷⁴

Hadrovics László imént idézett gondolatai summázzák a Kárpát-medencei régió etnikumainak nyelvi törekvéseit, a különbözőségeket és a későbbi szembenállások okát is, ezért a következőkben irányadónak tekintjük.

⁷⁴ Hadrovics László, 1989. 20.

A magyar nyelv, az államiság történelmi hagyományai, közvetve a magyar identitás veszélybe kerülése, amely I. Ferdinánd XVI. századi kísérlete óta II. József nyelvrendeletében fogalmazódott meg először élesen, új lendületet adott a nemzeti nyelv kodifikálásán dolgozó tudósoknak, a nyelv támogatóinak és védőinek. Egymás után jelentek meg a röpiratok, versek stb., amelyeknek fő mondanivalója a hazai nyelv kiművelése és minden szinten való elterjesztése. Ezek közül kiemelkedik Decsy Sámuel *Pannoniai Fénix avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* (Bécs, 1790) című munkája, amely a magyar nyelv kérdését az oktatás és a társadalmi fejlődés összefüggéseiben tárgyalja, s részben kissé romantikusan patetikus hangvétele, részben komplexitása miatt irányadó tanulmánnyá vált. Decsy fontosnak és időszerűnek tartja a magyar nyelv bevezetését az államigazgatás, az oktatás és a tudomány minden területén – amint ezt más népek is teszik -, mert úgy véli, hogy a latin immár csak gátolja a további fejlődést. Szemléletében a *francia nemzeteszmény* dominál: a *nyelvkérdés az ő számára mindenekelőtt politikai ügy*. Kifejti, hogy a Magyarország területén élő minden népnek, ha magát magyarnak nevezi, tudnia kell magyarul, hiszen egy államban csak egy nyelvközösség tagjai élhetnek. Éppen ezért a nem magyar iskolákba magyar tanítókat, a más etnikumú falvakba magyar lekipásztorokat küldene, így az ő segítségével húsz-harminc év elteltével mindannyian fájdalommentesen magyarrá válhatnak.

Nemcsak Decsy ragadott tollat a magyar nyelv érdekében, hanem a korszak nyelvtudományának nagyjai is, Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Versey Ferenc, valamint Bessenyei György, Kölcsey Ferenc és mások, hogy tanulmányokban, versben és prózában, esszéiben és vitairatokban vigyék előbbre a megújulásra váró nyelv ügyét.⁷⁵ Műveik a *magyar nyelvi tervezés* első dokumentumai.

⁷⁵ A felvilágosodás korára vonatkozó gazdag nyelvtudomány-történeti szakirodalomból lásd pl. *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Szerk. Pais Dezső. Bp., Akadémiai Kiadó 1960; Gáldi László: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1957; A Pais-émlékkönyvből A. Kövesi Magda, Rubinyi Mózes, Ruzsiczky Éva tanulmányai. Bp. 1956; Éder Zoltán: Versey Ferenc nyelvtudománya és az utókor. In *Tanulmá-*

A parlamentben 1790/91-ben került először napirendre a magyar nyelv kérdése. A főnemesség és a középnemesség egy része a magyar tárgyalási nyelv bevezetése mellett kardoskodott, másik része ezzel szemben a latint akarta visszahelyezni a II. József rendelete előtti pozíciójába.⁷⁶ Míg a felsőházban a latint tartották „patria linguá”-nak, az alsó táblán magyarul tárgyaltak – ez alól csak a magyarul nem beszélő követek jelentettek kivételt, ők a latint használták felszólalásaikban. A megyék többsége az országgyűléshez intézett feliratában a latin mellett foglalt állást, emlékeztetve annak az alkotmányozásban betöltött szerepére; mások, pl. Zemplén magyar hivatalnokokat és magyar törvényeket akart.

A vita eredményeként azonban mégiscsak megtörtént az áttörés: a törvénytár 1791. évi XVI. törvénycikkében deklarálta az országgyűlés, hogy a jegyzőkönyveket az addig kizárólagos latin helyett kéthasábos formában, latinul és magyarul kell vezetni, s ugyanez a két nyelv használható a tárgyalásokon is. Ezzel összefüggésben – s ettől kezdve minden egyes nyelvvel kapcsolatos törvény esetében – az oktatás kérdése is előtérbe került, hiszen ha a latin hivatalos szerepe visszaszorulóban van, a magyaré pedig növekszik, akkor ennek az iskolák tannyelvében és tananyagában is tükröződnie kell. A törvényben foglalt egyik első intézkedésként a pesti – egyébként latin, majd II. József rendelete után rövid ideig kizárólag német – egyetemen magyar nyelvoktató tanszéket alapítottak azoknak a diákoknak, akik a magyar nyelv alapjait vagy a szakmájukhoz szükséges nyelvi alapokat kívánták elsajátítani.

A XVI. törvénycikk szövege: „Ő Szent Felsége biztosítja a hű karo-
kat és rendeket, hogy semmiféle ügyre nézve nem fogja idegen nyelv használatát behozni; hogy azonban a magyar nyelv inkább elterjedjen és kiműveltsék, a gimnáziumokban, az akadémiákon és

nyok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp. Akadémiai Kiadó, 1991. 144–150. Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1960 stb.

⁷⁶ Vö. Szekfü Gyula, 1926. 7–17.

a magyar egyetemen a magyar nyelv és stílus számára külön tanárt fognak kinevezni, hogy azoknak, akik ezt a nyelvet nem tudják, és meg akarják tanulni, vagy pedig ezt a nyelvet valamennyire már ismerik, és magukat benne tökéletesíteni akarják, alkalmuk legyen bármely irányban kívánságuk teljesezésére; a kormányzékeni ügyeket azonban most még latin nyelven kell tárgyalni.”⁷⁷

A XVIII. században még egy törvényt hoztak „a magyar nyelv tanításáról és használatáról”, az 1792. évi VII. törvénycikket. Ebben a magyar tanszékek (= oktatóhelyek, tanári státusok) felállítását kötelezővé tették, a *magyar tehát hivatalos, rendes tantárgy lett* a közép- és felsőfokú iskolákban – kivéve Horvátországot, ahol csak ún. rendkívüli tantárgy maradt. A megfogalmazott célok között szerepelt, hogy a magyartanulás a magyar anyanyelvű hivatalnokréteg kinevelését szolgálja, mert ez a későbbiekben lehetővé teszi a magyar ügyintézését is. Az egyetemeken az előadások nyelve még mindig latin vagy német volt, így számos külföldről érkezett hallgató is tanult a fakultásokon, ezért a törvény arra is kitért, hogy azok a külföldiek, akik Magyarországon tanulnak, de nem akarnak itt munkát vállalni, nem kötelezhetőek a nyelvtanulásra.

A VII. tc.: „Az 1790. évi 16. törvénycikk céljának gyorsabb elérése végett ő királyi felsége hozzájárulásával elhatározzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanulmányozása ezen ország határai között ezután rendes tantárgy legyen, hogy ily módon, bizonyos időszakon belül az országban közhivatalt fokozatosan csak olyanok nyerhessenek, akik egyéb szabályszerűen elvégzett tanulmányaik mellett tanáraik bizonyítványával a hazai nyelv ismeretét is igazolták; a csatolt részekben pedig maradjon ezután is rendkívüli tantárgy. De az idegeket, akik tanulás céljából jönnek a magyar egyetemekre vagy akadémiákra, és nem szándékoznak ebben az országban alkalmazást keresni, a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól mentsék fel.”⁷⁸

Az országgyűlésen részt vevő küldöttek elfogadták a javaslatot, egyedül a horvátok tiltakoztak ellene, mert addig a magyarokkal

⁷⁷ Ravasz János (szerk.), 1966. 255–256.

⁷⁸ I. m. 256.

egyenrangúan tölthettek be bármiféle tisztséget vagy hivatalt, a törvény pedig csorbát ejtett volna több évszázados privilégiumaikon. Ezért ragaszkodtak a latin nyelv fenntartásához, s egyeztek bele végül a különleges státus törvényi megfogalmazásába.

A XVIII. század végén megalkotott nyelvtörvények *jogilag áttörést* jelentettek ugyan, de a magyar nyelv *nyelvpolitikai státusát változatlanul* hagyták. Ennek ellenére különleges figyelmet érdemel az 1790/91 és 1844 közötti időszak, mert megszerzett és törvényekben is megfogalmazott *privilégiumaival a magyar kiemelkedett a többi vernakuláris nyelv közül*, s a régió nyelvei között elsőként, a nemzeti nyelv jogaiért folytatott küzdelemmel indult el a nemzeti önállóság visszaállításához vezető úton. Ez egyben a többi, először irodalmi nyelvének kialakításáért, majd önrendelkezéséért küzdő többi etnikum szembefordulását eredményezte – először még csak a magyar nyelvvel, később, a romantikus nemzeti mozgalmak idején a kultúrával és a magyar etnikummal általában.

Legközelebb az 1805-ös országgyűlés foglalkozott a nyelvkérdéssel. Az addig hozott határozatok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket sem az államigazgatás, sem az oktatás területén, de szerettek volna egy lépéssel tovább is lépni, s az uralkodó beleegyezését megkapni ahhoz, hogy a kancelláriához is fordulhassanak kétnyelvű feliratokkal, valamint hogy a helytartótanács a magyarul érkezett beadványokra magyarul válaszolhasson. I. Ferenc király viszonylag könnyen helyt adott kérésüknek, annál is inkább, mert a hadi kiadásaihoz szeretett volna hozzájárulást kapni Magyarországtól.

Két évvel később, az 1807-es országgyűlésen a 86. számú felterjesztésről vitatkozva, a romantikus nemzeteszme jegyében fogalmazódik meg, hogy csak akkor lesz a nemzet boldog, ha egy nyelven fog beszélni. Ezért belekerült a javaslatba, hogy vezessék be minden népiskolában a magyar tannyelvet: a középiskolákban ez tíz év alatt történjék meg, s állítsanak fel magyar tanítóképző intézeteket; a második lényeges területen, az egyházaktól elvárják, hogy a magyar, illetve vegyes lakosságú vidékekre magyarul *is* tudó lelképásztorokat küldjenek, hogy az ott élő magyar lakosság ne kerüljön hátrányos

helyzetbe; a harmadik fontos tényező pedig, hogy a vármegyék az ügyintézésben térjenek át a magyarnyelvűségre. A horvát küldöttek, akik szerzett jogaik csorbulását érezték ki a javaslatból, ettől kezdve minden hasonló előterjesztéssel szemben vétót emeltek. A javaslatot az uralkodó sem támogatta: egy néhány soros válaszban adta a rendek tudtára, hogy nem tart szükségesnek újabb nyelvi törvényeket.⁷⁹ A magyar nyelv állami jogaiba iktatásának ügye közel húsz évig nem mozdult előre: a központi hivatalok, a közép- és felsőfokú iskolák, a bíróságok továbbra is a latint használták, s a heti egyórás magyar nyelv- és irodalom óra ezen semmit sem segíthetett. A megyék szintjén több helyütt megpróbálkoztak a magyar nyelvű ügyintézéssel, de a bécsi hatóságok ezeket semmisnek tekintették, ugyanakkor a nemzetiségek részéről is támadások érték ezeket a törekvéseket. Hivatalosan, a politika területén nehéz volt akár egy lépéssel is előbbre jutni, a magyar irodalom és a nyelvművelés számára azonban ezek az évtizedek már töretlen fejlődést mutatnak, elég csak utalnunk Berzsenyi, Kölcsey, Csokonai, Kazinczy, Versey korszakalkotó műveire, nyelvújító tevékenységére. Számos olyan mű is született ebben az időszakban, amely Decsyéhez hasonló gondolatokat vet fel. Ilyen volt például Teleki László könyve, *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései* (Pest, 1806), amelyben a szerző történetileg is végigvezeti a latin szerepét az ország életében, vele szemben kimutatja a magyar nyelv visszaszorítottságát, a nyelv, a művelődés és a politika összefüggéseit, valamint kitér a befogadott idegenek, valamint a magyar (nemesi) karakter elzárkózottságából eredő problémákra is.

Nem könnyítette meg a magyar nyelv jogaiért folytatott küzdelmet a bécsi felelős hivatalnokok „közreműködése” sem, akik világosan látták, hogy a hivatalos nyelv deklarálása csak az első lépés a magyarok elszakadási törekvéseihez vezető úton, de azt is felismerték, hogy a fegyver – éppen a régió etnikai jellemzői miatt – vissza is fordítható, csak a megfelelő módszert kell megtalálni. A birodalom összetartásáért felelős tanácsosok tudták, hogy a jozefinista taktika

⁷⁹ Vö. Szeckfü Gyula, 1926. 79–80.

már nem alkalmazható, ugyanakkor a nyelv, s rajta keresztül a közigazgatás nemzetformáló erejével is tisztában voltak. A nemzeti újjászületési mozgalmak ebben az időben már egész Európára kiterjedtek, s ez nem kedvezett a korábban kialakított soknemzetiségű államok továbbélésének – bécsi szempontból tehát a magyarkérdés túlnőtt egyetlen nép gondjain, s végső soron az elindult folyamatok (a magyarokon kívül az olaszok és lengyelek is hasonló igényekkel léptek fel) a birodalom létét veszélyeztették. Kihasználva a monarchia más népeinek határozottan (pl. a horvátok, szerbek esetében) vagy még csak vázlatosan körvonalazódott (pl. szlovákok, románok) nemzeti ébredési mozgalmait, lassan a magyarok ellen fordították őket. A parlamenti nyelvi vitákat figyelemmel kísérve látható, hogy a nemzetiségek érvelésében mindig kiemelt helyen szerepelt a latin biztosította jogi egzaktuság; bár mint lehetőséget nem vetették el határozottan egy modern birodalmi lingua franca bevezetését, abban azonban már nem voltak egységesek, hogy ez a német legyen-e, vagy esetleg a magyar. A XIX. század húszas–harmincas éveitől pedig egyre jobban felerősödik a felszólalásokban a magyar nép másokat elnyomó, asszimiláló, nemzetiségellenes jellegének a hangsúlyozása.⁸⁰

Az 1825–27-es reformországgyűlésen a képviselők újra, felirat formájában összefoglalták addigi követeléseiket. Ezek három területre terjedtek ki: a központi hivatalokra (kivéve az udvar és a magyar kancellária gyakorlatát), az egyházakra és az oktatásra. Horvátország státusát és a magyar vezényleti nyelv kérdését ezúttal nem bolygatták. Az egyházi és a világi hivatalok minden szintjén a latin helyett hivatalos magyar nyelvű ügyintézés, s magyarul tudó tisztviselőket, papokat követeltek, az iskolákban pedig a magyar tan nyelv fokozatos bevezetése mellett érveltek. Végül *megfogalmazták a magyar államnyelvvé emelésének igényét is*. A végrehajtáshoz készített tervek hangsúlyozták, hogy az ország uralkodó nemzete a magyar, nyelvét ezért előbb-utóbb minden lakójának meg kell tanulni, amellett hogy a nemzetiségek az anyanyelvüket is megtarthatják,

⁸⁰ Vö. Szeffü Gyula, 1926. 105–120.

sőt fejleszthetik (különösen érdekes volt ez a sztenderdizált és kodifikált nyelvvel még nem rendelkező szlovákok és románok esetében). Tehát *a cél nem más nemzetek nyelvének visszaszorítása volt* (az a fent említett objektív okok miatt fel sem merülhetett), hanem az, hogy a magyar korona országában *ne egy, mindenki számára idegen nyelv* (latin vagy német) legyen az államigazgatás nyelve. Az országgyűlés ebben a periódusban sem tudott eredményeket elérni. Az ok azonban nemcsak a bécsi udvar praktikáiban és taktikázásában, valamint a horvát küldöttek ellenállásában rejlett – akik elsősorban rendi kiváltságaikért aggódtak –, hanem a magyar főrendek konzervativizmusában is, mert ők a latin államnyelv felváltását magyarra a rendi alkotmány megingatásának tartották.

A következő nyelvtörvényt 1830-ban hozta meg az országgyűlés. Az 1830. évi VIII. törvénycikk kimondta, hogy az alsó tábla magyarul fordulhat a felsőtáblához, helytartótanács és a vármegyék egymás között a magyart kötelesek használni, szükség esetén pereket is le lehet folytatni ezen a nyelven, valamint rendelkezett a magyar területeken dolgozó hivatalnokok és ügyvédek nyelvtudási kötelezettségéről is. Meg kell említenünk itt a horvát álláspontot, amely nem zárkózott el a magyar rendes tantárgyként való bevezetésétől (erről 1827-ben határozott a tartománygyűlésük), sőt a történelmi tradíciókra való tekintettel lehetségesnek tartotta a *magyar mint lingua franca* (közvetítőnyelv) bevezetését *a horvát–magyar érintkezésben*.

Az 1832/36-os országgyűlésen az addigi követelések kiegészültek a katolikus liturgia magyarosításával, a magyar katonai ezredek-nél a magyar vezényleti nyelv bevezetésével és az anyakönyvezés kérdésével. Az 1836. évi III. törvénycikkben foglalt öt paragrafus rendelkezett a törvények hivatalos nyelvről – eszerint a latin–magyar kéthasábos szerkesztés esetén a magyar tekintendő hivatalosnak („a törvények magyar szerkezete eredeti, és a két szerkezet közt támadható kétséges értelem eseteiben elhatározó légyen”), az anyakönyvek magyarul történő vezetéséről azokon a helyeken, ahol a prédikációt is ezen a nyelven mondják, valamint arról, hogy az aradi román papi szemináriumban magyar tanítószéket kell felál-

litani.⁸¹ A rendek feliratai ezeknél jóval többet kívántak, különösen az oktatás területén tartották hiányosnak a törvényt.

A reformkori Magyarország politikusainak egy részét a nem magyar anyanyelvű lakossággal szembeni türelmetlenség jellemezte, amely főként megyei és városi szintű diszkriminációs intézkedésekben testesült meg, más részük ezzel szemben a taktikusabb, türelme-
sebb módszer híve volt. Abban azonban mindkét csoport tagjai egyetértettek, hogy a magyarnak hivatalossá kell válnia az állam-
igazgatásban és az oktatásban egyaránt.

A kor egyik legkiemelkedőbb politikusa, gróf Széchenyi István nem tartozott türelmetlen hangoskodók közé, beszédeiben arra törekedett, hogy a nemzetiségek képviselői saját maguk ismerjék fel az új közvetítő nyelv fontosságát és hasznosságát.

Írásainak majd mindegyike foglalkozik valamilyen formában a nyelv ügyével. Elsőként az 1833-ban megjelent *Stádium* legfontosabb törvényjavaslatai között szerepeltette a hivatalos nyelv iránti igényt, 1835-ben pedig önálló műben foglalta össze gondolatait, *Hunnia* címmel.⁸²

Széchenyi alaptétele, amit írásában többször is megismételt, az volt, hogy Magyarországon magyarnak kell lennie a hivatalos nyelvnek. Megvizsgálta az okokat, miért húzódik ilyen sokáig a siker, s mindenekeelőtt az általa félműveltnek tartott magyar nemesség nemtörődömségét róta fel: „Nem a török járma alacsonyítá le nemzetiségünk természetét, mert tudva van, honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szolt; nem a német sülyeszté latánba a magyart, mert azt másutt sem alkalmazta; de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selejtesség közé, és saját kezeivel nyomta rá az alacsonytság pecsétjét. Le is esett az előszobák s istállók falai, a kunyhókba és a szántóvetők közé...”⁸³ Megvizsgálta a latin, valamint a

⁸¹ Vö. Szekfű Gyula, 1926. 482.

⁸² Érdekes filológiai adalék, hogy a mű megjelentetését a szerző nem tartotta fontosnak, miután megszületett az 1836. évi III., az 1840. évi IV., majd az 1844. évi II. törvénycikk. A könyvet Török János rendezte sajtó alá, és jelentette meg 1858-ban.

⁸³ Széchenyi István, 1858. 45.

német nyelv jelenlétének az okát és létjogosultságát. Elfogadja a latinak mint a középkori tudományosság hordozójának a szerepét, de hangsúlyozza, hogy a XIX. századra már elveszítette erejét – helyette több élő idegen nyelv megtanulását ajánlja.

A nemzetiségek ügyében kívánatosnak tartotta az önkéntes, természetes asszimilációt, és elítélte a türelmetlen magyarosítási kísérleteket. („Nem, – ily lágy velejű és tompa eszű erőlködések nem csak hogy nem segítendik nemzeti nyelvünk és nemzetiségünk terjesztését elő, sőt azt kellemetlenné, sértővé, s így gyűlöletessé tevén, még végveszélybe is hozandják.”⁸⁴) A magyar nyelv bevezetéséről megfogalmazott gondolatai között megjelenik a mai szociolingvisztika egyik alapfogalma, a *társadalmi hasznosság elve*. Ha a magyar hivatali nyelv hasznosságát, az ügyintézés egyszerűsödését felismerik a nemzetiségek, akkor természetes törekvésük lesz, hogy megtanuljanak magyarul. Széchenyi kulcskérdésnek tekintette a magyar hivatalos nyelv bevezetését, s ezzel kapcsolatos érvelését több oldalról is megközelítette, így a nemzetiségpolitika és a gazdaság oldaláról is. Fontos része volt ennek az a látszólag „nyelven kívüli” elem is, ami Pest igazi fővárossá alakításáról szólt, tehát a magyarlakta és nemzetiségek lakta vidékek összekapcsolásáról a sugarasan kiépített vasúthálózat segítségével.

Az 1836-ban elfogadott törvénycikk kiegészítésére, az 1840. évi VI. törvénycikk megszületésére újabb négy évet kellett várni. Az uralkodó szentesítette, hogy a feliratok, a felterjesztések, a helytartótanácsi körlevelek, az egyházi és világi hatóságok levelei, a kamarai válaszlevelek hivatalos nyelve a magyar legyen, emellett rendelkezett arról is, hogy három év elteltével minden anyakönyvet magyarul kell vezetni (ott is, ahol a szentbeszéd nyelve más), a papoknak pedig meg kell tanulniuk a nyelvet. Innen már csak egy lépés választotta el a magyart attól, hogy az ország *hivatalos nyelve* legyen. Ez az *1844. évi II. törvénycikk* elfogadásával valósult meg.

Ezt a törvénycikket az országgyűlés 1843. december 11-én kelt felirata készítette elő, amelyben a rendek elismerték az addig hozott

⁸⁴ I. m. 50–51.

törvények jelentőségét a nemzeti nyelv és kultúra fenntartásában, de kifogásolták azt, hogy Európa sok országával ellentétben a magyarok országában még mindig egy holt nyelvet kell maguk fölött tudniuk. A felirat több helyütt – a kor stílusának megfelelően, burkoltan – erős kritikai kitételeket is tartalmaz:

„Egyedül a hazánk felett örködött gondviselés jóságának lehet tulajdonítani, hogy keletről hozott honi szép nyelvünk nyugotra lett átültetése utána magukat később oly gyakran megbosszult [!] elhanyaglások, majd az *elnyomására fordított kül- és belelemek*, s a balsorsnak többszöri gyászos csapásai mellett is egészen el nem hervadott, az utóbbi század vége felé pedig sírjába nem roskadott, s vele együtt nemzetiségünk is el nem temettetett; azonban

A mik ártottak, tanítottak is; a tömérdek szükségei érzésére ébredett nemzet végtére kesergő aggodalommal látta, hogy még Európa, s a *művelt világ ismeretes minden népei, törvényhozásuk, közigazgatásuk, s köznevelési, oktatási intézetük egész rendszerében régóta ön nyelvüket egyedül használva kitűnőleg előhaladtak, csak a magyar nemzet az még Európában, mely azon boldogságot közdolgai-ban nem élvezhetve, egy holt nyelvnek nyomasztó súlyát önmagáról mindeddig végkép le nem rázhatta* – és ha bár

Buzgó tisztelettel fogadta is a magyar nemzet honi nyelve gyarapodását előbb segéllő mindazon intézkedéseket, melyek az 1790. év óta történtek, s törvénybe is iktattattak!, különösen pedig forró hálával adózik Felségednek mindazokért, mik kegyelmes megegyezésének hozzájuk járultával az 1836. évi 3. és 1840: 6. tv.-cikkekben foglaltatnak; nem titkolhatjuk el mindazáltal: *hogy a nemzet méltányos óhajtsái, igazságos kívánati azokkal, mik eddig történtek, kielégítve épen nincsenek, mert sok vagyon még teendő, mit a nemzetnek kívánni természetes joga van, mit egy szabad és önállású hív nemzetnek törvényes fejedelmétől kérni is keserű szomorodást, el nem érni pedig szívet nyomasztó fájdalmat okoz.*”⁸⁵

A felirat további részében kitértek a nemzetiségek nyelvhasználati kérdéseire is, hangsúlyozva, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatos

⁸⁵ Szekfü Gyula, 1926. 556-557. (Kiemelések tőlem: N. O.)

kívánságaik eddig sem sértették, korlátozták az ország más ajkú polgárait, ahol pedig a törvény különleges szabályozást írt elő – ti. Horvátország esetében –, ott a már elfogadott s az ezután beterjesztendő nyelvtörvények minden esetben külön rendelkeznek, vagy nem érintve jogaikat, vagy az ország más részeitől eltérően, hosszabb átállási időt tesznek lehetővé.

A felterjesztett dokumentumot közel egy év múlva, 1844. november 12-én hagyta jóvá az uralkodó, s a törvénytárba mint az 1843/44. évi 2. törvénycikk került be. A törvény hatálybalépése a magyar nyelv hivatalos státusának megváltozását jelentette, *ettől kezdve az ország területén (kivéve a kapcsolt részeket) a magyar az államnyelv.*

2.7. A nyelvpolitikai helyzet változásai a Kárpát-medencében a XIX. század második felétől a Monarchia felbomlásáig

Az 1844. évi II. törvénycikk jogilag igen nagy előrelépés volt, megvalósulását azonban számtalan nehézség kísérte. Hiányoztak a feltételek, és a saját nyelvi jogaikért küzdő más etnikumok részéről is ambivalens érzések, indulatok kísérték. Az okok feltárásához, valamint *a magyarral mint államnyelvvél szembekerülő nemzetiségi nyelvek nyelvpolitikai törekvéseinek* bemutatásához röviden át kell tekintenünk az egyes Kárpát-medencei etnikumok nemzeti identitásának kialakulását.⁸⁶

A több évszázados *hungarus* tudatot, amely esetében az országhoz és nem az etnikumhoz való tartozás dominált, felváltotta a *nemzeti identitás* tudata. Ez törvényszerűen következett az európai nemzeti mozgalmakból. Magyarországon a magyar és nem magyar etnikumok vezető (értelmiségi) rétege a XVIII. század végére eljutott az új eszmeiségnek, a nemzeti karakter alapjainak és az ezzel

⁸⁶ A téma áttekintése főként Arató Endre, Jászi Oszkár, Mikó Imre és Kemény G. Gábor munkáira támaszkodik.

összefüggő követeléseknek a megfogalmazásához. A horvátok törekvéseire, különleges státusukra már az eddigiekben többször utaltunk. Hozzájuk hasonló privilégiumokkal csak az erdélyi szászok rendelkeztek, a szerbeknek, románoknak, szlovákoknak, ruténeknek semmiféle kiváltságuk nem volt, a zsidóknak pedig csak fokozatosan nyitottak életteret az emancipációs törvények.

A horvátokkal való államszövetség a XI. századra nyúlik vissza, s azt mondhatjuk, hogy a külön törvényekkel szabályozott együttélés a XVIII. századig jól működött a fő- és köznemesség szintjén, de a közigazgatásban is. A közös ellenség és érdek még néhány évtizedre összefűzte a két népet, de a horvátoknál megkezdődött nemzeti mozgalom megváltoztatta a kapcsolatrendszeret. A sok, egymástól meglehetősen eltérő dialektusból álló nyelv egységesítésének kérdése az 1830-as években merült fel, s kidolgozása Ljudevit Gaj nevéhez fűződik. Javaslata szerint a sztenderdizált nyelv kialakításánál azt a nyelvjárást kell figyelembe venni, amelyet a szerbek többsége is beszél – ez az ún. štokav lett a későbbi szerb-horvát irodalmi nyelv alapja. Nyelv és politika ebben az esetben sem választható el egymástól: a cél a délszláv népek egyesítése volt – horvát vezetés alatt. Ez a nyelvi-kulturális mozgalom az *illírizmus* nevet kapta, mert elképzeléseik szerint minden délszláv nép az ókori illírek leszármazottja, tehát valójában közös nemzetet alkot. Már a fentiekben a nyelvkérdés kapcsán sokszor említettük a horvát álláspontot (a némettel szemben hajlottak a magyar, de még inkább a latin elfogadására), de azt nem, hogy tartománygyűléseiken 1805-től kezdve (a magyar példából kiindulva) állandóan szerepelt a *horvát hivatalos nyelv bevezetésének igénye*. Ez akkor még irreális követelés volt, hiszen a nyelv sztenderdizálása és kodifikálása csak a harmincas években történt meg. A horvát nemzeti mozgalomnak és a magyarnak sok közös vonása van, saját törekvéseik kidolgozásában és végigvitelében sokszor követték a magyar mintákat. A XIX. század közepére megerősödött az a tendencia, amely a horvátok számára olyan föderális jellegű státust igényelt a Habsburg Monarchiában, mint amilyen Magyarországot illette meg. 1848/49-ben a történelmi események következtében több mint tíz évre megszakadtak az évszá-

zadok óta működő államközösség kapcsolatai, csak a kiegyezés idején vetődött fel, majd valósult meg újra az együttélés – területi autonómia formájában. A magyarok számára oly fontos tengeri kijárat, Fiume státusa és hovatartozása színesítette a képet, de a horvát–magyar politikai viszonyban nem volt meghatározó. Különlegességére, az olasz–magyar–horvát együttélésre, az oktatás kapcsán térünk ki.

A szerb etnikum jelenlétét, amelynek gyökerei a honfoglalás koráig nyúlnak vissza, a történelmi korokban két markáns jegy, az ortodoxia és a katonáskodó életmód határozta meg. Az előbbinek a horvát–szerb kapcsolatrendszerben nőtt meg a jelentősége, az utóbbi pedig a török kortól folyamatosan jelen van. Vuk Karad íc elképzelései szerint minden délszláv nyelv alapja a szerb, ezzel ellentétbe került az illír törekvésekkel és nyelvmagyarázatokkal. A szerb népesség vezető politikusai azonban a XVIII. század elejétől kezdve a nyelvi kérdésekről inkább az egyre határozottabban körvonalazódó területi autonómia követelésére helyezték a hangsúlyt.

A szászok helyzete és viszonya a régió többi népéhez a mindenkori politikai erőviszonyok alapján alakult. Erdélybe való betelepülésük XII. századi királyaink óta folyamatos volt, privilégiumaikat először tőlük, majd az erdélyi fejedelmektől kapták, mint a három nemzet uniójának tagjai. Nyelvük és kultúrájuk ápolása az együttélés során nem szenvedett csorbát, hacsak a dialektus felváltását a német irodalmi nyelvvel nem tekintjük annak. Identitásukat pedig a tárgyalt időszakban alapvetően a németiséghez való tartozás határozta meg. A népcsoport vezető értelmisége a XIX. század elejétől szorgalmazta tudós társaság és más (zenei, torna stb.) egyesületek létrehozását, valamint a szászokkal kapcsolatos helytörténeti és forrásfeltáró kutatásokat. Lényegében ezzel kívánták szemléltetni a németiségen belüli sajátos helyzetüket.

A románok esetében az őket Erdély más népeitől megkülönböztető ortodox vallás jelentette az első választóvonalat. A görögkeleti egyház eltért a katolikustól abban is, hogy a papok nagy része nem tudott írni-olvasni. Ezért volt különleges jelentősége a reformációnak, amelynek keretében a református egyház anyanyelvű szövegekkel próbálta elhódítani a román híveket. Lorántffy Zsuzsanna

1657-ben, Fogarason alapította meg az első román tannyelvű iskolát, a század végén pedig megjelent az első ábécéskönyv is (1699). Nemzeti identitásuk kialakulására jótékony hatással voltak II. József rendeletei, amelyek eltörölték a magyarok, székelyek és szászok – a három nemzet – privilégiumait, és 1781-ben a románoknak is polgárjogot biztosítottak. Ezt követően több elemi iskola és tanítóképző nyílt meg a románság számára. A rendeleteket azonban a király még életében visszavonta, így visszaállt az eredeti privilegizált s a románok által egyre erősebben sérelmezett rendszer. Egyenlőséget követelő, de végül eredménytelen mozgalmuk írásbeli sumája, a *Supplex Libellus Valachorum* című kiáltvány 1791-ben került a király elé, majd újabb változatban 1792-ben. A jogi törekvés sikertelennek bizonyult ugyan, de a nemzetté válási folyamatot már nem lehetett megállítani. A román nemzeti ébredés eszmei irányítása és teóriáinak kidolgozása három tudós, Samuel Micu-Clain, Gheorghe Șincai és Petru Maior nevéhez fűződik. Ők alkották meg az első nyelvészeti és történeti alapmunkákat, amelyekben a dicső román múltat igyekeztek bemutatni, ennek megfelelően értelmezték a rendelkezésükre álló forrásokat. Műveiket a román nemzeti ideológia alapjainak lehet tekinteni. Az első átfogó grammatika, amely a román nyelvet a klasszikus latin utódának tekintette, 1780-ban jelent meg Micu-Clain tollából. Ebben az addig görögkeleti vallási okokból használt cirill írás helyett a román nyelv sajátosságainak jobban megfelelő latin bevezetését javasolta. A nyelvkérdés a románok számára is politikai jelentőségűvé vált. Elszakadás a szláv jellegtől, s visszatérés a dicső római eredethez mind a nyelvben, mind a történelemben azóta is uralkodó szerepet tölt be a román identitásában. A problémát a nyelv sztenderdizálása jelentette. A fenti tudósok véleménye erősen eltért egymástól: Micu-Clain és Șincai a népnyelvtől erősen eltávolodó latinizálás mellett érvelt, Maior, aki szerint a román és a vulgáris latin áll inkább közel egymáshoz, az olaszhoz közelítette volna a nyelvet. A korszak jellegzetes műve Petru Maior könyve a dákorómán kontinuitás alapjairól (1812), amely a romantikus nemzeti ideológia alappillére lett, s a későbbiekben még számos követője akadt.

Az államon belül a leggyengébb pozíciókkal a szlovákok és a ruszinok rendelkeztek. A ruszinok helyzetét a lassan formálódó saját irodalmi nyelv, valamint a vele szemben tapasztalható erős orosz nyelvi hatás nehezítette. Magyarországhoz való kötődésükre s az élénk gazdasági kapcsolatokra utal az *uhroruskij* (= magyarorosz) belső népnév, amely a XVII. századi nyomtatványokban ebben a formában található, valamint a számos, főleg a mezőgazdasággal, a szőlőműveléssel kapcsolatos magyar jövevényszó. Ez az etnikum egy viszonylag vékony egyházi értelmiségi rétegből, valamint nagyszámú földművesből és pásztorból tevődött össze, s a többi nemzetiség mozgalmaihoz hasonló törekvések nem jellemezték. Nyelvi és kulturális identitásuk a lakóhelyük jellegzetességeit hordozta, a magyarsághoz való viszonyukat mindig a lojalitás határozta meg – jellegzetes példája ennek a Rákóczi-féle, majd az 1848/49-es szabadságharcban való részvételük.⁸⁷

A szlovákság nemzeti öntudatának alakulását a szláv összetartozás és az ezzel kapcsolatos idealisztikus történelmi tudat határozta meg. Az irodalmi nyelv kialakítása a XVIII–XIX. század fordulóján történt meg. Alapja a középkori Králicei Biblia szlovakizáló cseh nyelvezete volt. A nyelvteremtő munka nagy részét a katolikus Anton Bernolák végezte el. Felfogása szerint a szláv nyelvek nagy családjának egyik dialektusa a szlovák, amit meg kell tisztítani a cseh és a lengyel hatásoktól egyaránt. Az ezen az alapon szervezett első nyelvűvelő társaság 1785-ben jött létre, egy évvel később már kezdeményezték a szlovák helyesírási norma kidolgozását, 1792-ben pedig megalakult a Szlovák Tudós Társaság. A szlovák értelmiség azonban megosztott volt, ezzel az irányzattal szemben a protestánsok (pl. Jan Dobrovský) a cseh nyelvvel és kultúrával rokonszenveztek, s a szlovákot csak úgy ismerték el, mint a csehnek egy változatát. A nyelvi küzdelmekkel összefonódó nemzeti mozgalom az 1840-es évekre Ludovít Štúr nemzedékének fellépésével bontakozott ki.⁸⁸

⁸⁷ Vö. Udvari István: Ruszinok. In *Együtt élő népek...*, 177–201.

⁸⁸ Ezzel a kérdéssel a 4. fejezet foglalkozik részletesen.

A zsidó kisebbség politológiai meghatározását tekintve különbözik az előzőektől, mert nem etnikai, hanem vallási kisebbséget alkotott a történeti Magyarországon. Ebből adódik, hogy a megmaradása és a hagyományainak fenntartása érdekében igyekezett a lehető legnagyobb mértékben igazodni a befogadó ország törvényeihez. A nemzeti mozgalmak idején a zsidóság egyre inkább magyarrá vált. Minthogy ebben az esetben az asszimiláció fogalma pozitív volt, és a zsidó népeiséget érintő korlátozások fokozatos feloldásával párhuzamosan egyre nagyobb méreteket öltött, a magyar nyelv tanulására ösztönző törvények nem váltottak ki ellenérzést. Különbözik a többitől a nyelvi tervezés szempontjából is: az alapvetően német alapú jiddis megmaradt dialektusnak, a családon belüli érintkezés nyelvének, majd a dualizmus korában, a megnövekedett asszimilációs igény miatt fokozatosan áttértek a magyar nyelv használatára, németes hangzású nevüket magyarosra változtatták, gyermekeiket szívesen járatták más felekezet iskolájába.

A fentiek összegzéséül azt mondhatjuk, hogy a Kárpát-medencében élő minden egyes etnikum esetében a XVIII–XIX. században megkezdődik a nemzetté válás folyamata, amely minden esetben a nemzeti nyelv kimunkálásából indul ki. *Nem lehet azt mondani, hogy a nyelv sztenderdizálásával kapcsolatos törekvések a kezdetektől valamiféle szembenállást eredményeztek volna az államnyelvvvel – ezek inkább későbbi korok visszavetítéseiként jelentek meg; a XIX. század első harmadától azonban, amikor a nyelvre alapozott intézményrendszert is szerették volna létrehozni, sok esetben beleütköztek a magyar nyelvpolitikai törekvésekbe.* A korszakot jellemző nacionalizmus természetéhez az is hozzátartozott, hogy a magyar nyelvet megillető jogokért folytatott küzdelem képviselői nem vettek tudomást más népek hasonló igényeiről, vagy egyszerűen nem tulajdonítottak jelentőséget az etnikai jellegű követeléseknek. A következmények igazán csak a XX. század első évtizedeiben, az első világháború befejeződésével kialakult új politikai helyzetben mutatkoztak meg.

Az 1800-as évek közepétől a parlamentben tovább folytatódtak a magyar államnyelv gyakorlati bevezetésével kapcsolatos viták. En-

nek egyik legfontosabb színtere továbbra is az egyház, a közigazgatás és az oktatás maradt, de a korábbi évtizedek „belső” nyelvi vitáihoz képest a régió más etnikumait érintő nyelvi követelések felerősödésével is számolniuk kellett.

A parlament 1848 nyarán újra napirendre tűzte a sok vitát kiváltott elemi oktatás tannyelvének felülvizsgálatát. Eötvös József kultuszminister enyhített volna a korábbi rendelkezéseken, s a lakosság többségének anyanyelvétől tette volna függővé a helyi oktatás nyelvét – természetesen a magyar kötelező tanítása mellett. Ezzel szemben az országgyűlés csak azokon a területeken járult hozzá a nemzetiségi nyelvű magyarázathoz, ahol a diákok nem értették a magyart. A magyarországi nemzetiségek csatlakozása a szabadságharchoz, illetve átállása az ellenség oldalára kulcskérdésként merült fel, nem lehetett tehát tovább halasztani a követeléseik teljesítését. A történelemből tudjuk, hogy ez szinte az utolsó utáni pillanatban történt meg, s hatása már nem érvényesülhetett. 1849. július 2-án Szemere Bertalan a nemzetiségekkel folytatott hosszú tárgyalások után beterjesztette az első magyar nemzetiségi törvény tervezetét. Ez a törvény, amelyet július 28-án fogadott el a parlament, *Európa első kisebbségi jogokat védő törvénye lett*. A magyar hivatalos nyelvet deklarálták ugyan az első pontban, de a közigazgatásban, a községi és megyegyűléseken, a bíróságok előtt, az iskolákban és az egyház területén teljes nyelvhasználati jogegyenlőséget biztosítottak a más anyanyelvű lakosság számára. Jelentőségét akkoriban csak igen szűk réteg fogta fel, a nemzetiségek elkésettnek, a magyar képviselők nagy része bomlasztónak tartotta – mégis ez a törvény lett később az 1868-as nemzetiségi törvény alapja.

A szabadságharc leverése nemcsak történelmi megrázkódtatást okozott az országnak, hanem nyelvpolitikai szempontból is rövidesen új helyzet – visszalépés – következett be, amely azonban már II. József korából ismeretes volt: *a magyar helyett újra a német lett az állam nyelve*.

Ausztriában 1849 és 1860 között egymás után jelentek meg a német tannyelv bevezetését szorgalmazó rendeletek, amelyek a magyar tartományokra is vonatkoztak. Ezzel megkezdődött a német

nyelv újabb benyomulása, amely a birodalomban élő magyar és nem magyar etnikumot egyaránt érintette. 1854-től az iskolákban megkezdődött a német tannyelv és a tanterv fokozatos bevezetése, 1856-ban már az anyanyelv és irodalma, valamint a hittan kivételével mindent németül kellett tanítani. Hasonló tendencia érvényesült az állami élet minden területén. Csak a Bach-rendszer bukása után, illetve a kiegyezés előkészületeivel összefüggésben változott meg újra a helyzet. A tizenkét év szünet után 1861-ben összehívott parlament újra foglalkozni kezdett a nemzetiségi kérdéssel. Kulcsfogalomnak a felszólalások többségében szereplő cél, „a félreértések eloszlatása” tekinthető. Az egyik képviselő, Kazinczy Gábor szavai jól szemléltetik a régió figyelemre méltó sajátosságát, amely a század végéhez közeledve teljesen átalakul (de a hatvanas években még sok képviselő hitt a Monarchia összetarthatóságában): „Kétségtelen, hogy a nyelv analógiája s még inkább identitása, hatalmas kötelek a népek között, de van ennél egy csalhatatlanabb criterium: a történelmi együttlét által kifejlesztett közös szellem és a geographiai fekvés, mely a határokat kijelöli és az ezek közti elemeket fuzióra utalja. E két kapcsolat hatalmasb minden egyébnél, mert alapja a vér, a föld, a történelem...”⁸⁹ A nemzetiségi képviselők felszólalásaiból ki-kicsendül a csalódottság, az Ausztriával szemben táplált illúziók elvesztése, valamint az is, hogy álláspontjuk radikalizálódott, pontosan felmérték magatartásuk jelentőségét, és reális lehetőségnek látták az országon belüli létüket, ha nyelvüket, identitásuk szabad fejlesztését megfelelő nemzetiségi törvények garantálják.

A korszak – nemzetiségi és nyelvpolitikai szempontból – legjelentősebb dokumentuma az 1868. évi XLIV. törvénycikk, amelyet hosszas előkészítés után „a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában” hozott az országgyűlés. A törvény kimondja, hogy Magyarország lakói *egy politikai nemzetet alkotnak* és nemzetiségre való tekintet nélkül egyenrangúak. A nyelvhasználat vonatkozásában azonban szükség volt a szabályok megfogalmazására: újra ki kellett mondani például, hogy *az ország államnyelve a magyar*:

⁸⁹ In Mikó Imre, 1944. 93.

1. §

A nemzet politikai egységénél fogva Magyarország államnyelve a magyar levén, a magyar országgyűlés tanácskozási s ügykezelési nyelve ezentúl is egyedül a magyar; a törvények magyar nyelven alkottatnak, de az országban lakó minden más nemzetiség nyelvén is hiteles fordításban kiadandók; az ország kormányának hivatalos nyelve a kormányzat minden ágazatában ezentúl is a magyar.⁹⁰

A törvény az államélet minden területére kiterjedően szabályozza a nyelvi jogokat. Az eddigiekhez hasonlóan külön paragrafusokat tartalmaz a törvénykezésre, a bíróságokra, az egyházi anyakönyvek és egyéb dokumentumok vezetésére, a vegyes lakosságú és tisztán nemzetiség lakta települések iskoláira, valamint azok tannyelvére, a magánintézetek és egyesületek alapítására vonatkozóan. A 27. §-ban pedig kimondja a nemzetiségtől független jogegyenlőséget a hivatalok betöltésénél is:

„A hivatalok betöltésénél jövőre is egyedül a személyes képesség szolgálván irányadóul; valakinek nemzetisége ezután sem tekinthető az országban létező bármely hivatalra vagy méltóságra való emelkedés akadályául. Sőt inkább az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra s különösen a főispánságokra, a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.”

A magyar így újra a lingua franca státusába került, szemben az ország területén használatos nemzetiségi – vernakuláris – nyelvekkel. A törvény elfogadása nem aratott osztatlan sikert sem osztrák, sem a nemzetiségi körökben, de ennek az oka a nemzetközi politikai folyamatokban és nem a törvény szövegében rejlik. Bár Ausztria elismerte Magyarország területén a magyarnak mint lingua francának a létjogosultságát, fölmerültek olyan ötletek is, amelyek Svájc mintájára több parlamenti nyelvet is lehetségesnek tartottak. Ez – egyebek között a régió nyelveinek eltérő fejlettségi foka miatt – azonban csak teória maradt.

⁹⁰ Vö. Mikó Imre, 1944. 501–506. A törvény hiteles szövege.

A nemzetiségek politikai helyzete a dualizmus korában már nem egyszerűen belpolitikai ügy volt, sokkal inkább a nemzetközi jelleg (az elszakadási törekvések, országalapítási próbálkozások „kezelése” a birodalmi, később az európai érdekeknek megfelelően) kezdett előtérbe kerülni. Az ideálisnak tűnő 1868: XLIV. törvényben lefektetett jogokat a későbbi évek szigorító, korlátozó intézkedései megkérdőjelezték, s a nemzetiségek képviselői közül azoknak a véleményét igazolták, akik bizalmatlanul, óvatosan fogadták el a törvényben foglaltakat. A sérelmek fő oka az a tanügyi rendelet-sorozat volt, amely a magyar nyelv kötelező bevezetését szolgálta. Ezek közül az első az 1879. március 11-i rendelet volt, amely előírta a magyar nyelv tanítását a népiskolai tanintézetekben. Célja az volt, hogy a nemzetiség lakta településeken is iskolai keretben tanítsák az állam nyelvét, s ehhez a tanítóképzésnek is igazodnia kellett. A bizonytalanságot és a megvalósítás gyakorlati nehézségeit tükrözte az a kitétel, amely három, illetve hat év időt adott a bevezetésre. Trefort Ágoston, a törvényt előterjesztő miniszter indoklásában kiemelte:

„Magyarország különböző nyelvet beszélő lakosai közt az összes népesség abszolút többségével egyik sem bir ugyan, de a mellett, hogy *a viszonylagos többség a magyar ajkuaké*, ez lévén egyszerűsmind az állami kormányzat, a törvényhozás és az igazságszolgáltatás nyelve is, kétség sem lehet az iránt, hogy ha *az állam összes polgárai közt a kölcsönös érintkezés és megértés közegéül* az országban dívó nyelvek valamelyikét választani kell, az csak az állam s a többség nyelve: a magyar lehet.

A magyar állam, majdnem ezeréves történelmének tanúsága szerint, a többi nemzetiségek beolvasztására és nyelveik eltörlésére sohasem törekedett. (...)

De ha az államnak s a törvényhozásnak sohasem volt s most sem célja a nemzetiségeket saját nyelvök használatától megfosztani, vagy abban csak korlátozni is, viszont a nemzetiségeknek magoknak érdekében áll, hogy midőn magán életökben, templomaik- s iskoláikban, községeikben és irodalmaikban, saját nyelvöket használják s annak továbbfejlesztésére törekednek, tagjaik érteni és beszélni tudják a mellett azon nyelvet is, mely Magyarországon az állam-, a törvényho-

zás és kormányzat nyelve, s melynek ismerete nélkül, épen saját érdekeik érvényesítésében vagy esetleg védésében korlátoztatnának.”⁹¹

Ezt követően még több rendelkezés is napvilágot látott, például 1881-ben az óvodákban is bevezették a magyart, 1882-től kezdve pedig senki sem kaphatott tanítói állást, ha szükség esetén magyarul nem volt képes oktatni. Mai értékítéletünk szerint az állam nyelvnek oktatása szükséges és kívánatos a nemzetiségek számára, s ha ezzel nem társulnak a nyelvhasználatukat egyébként korlátozó intézkedések, valóban nem csorbulnak a jogaik. Az adott helyzetben azonban, amikor már megjelentek az autonómiatörekvések, sőt egyre jobban körvonalazódtak az elszakadási elképzelések, érthető, hogy az ilyen és hasonló törvényekben a nemzetiségi képviselők az asszimiláció veszélyét vélték felfedezni, s igen érzékenyen reagáltak rá.⁹² A parlamenti vitáknak azonban ellentmondott a „csendes” gyakorlat: a falvak és városok – többnyire egyházaik segítségével, vagy egyszerűen azért, mert magyarul tudó tanító hiányában nem tudták végrehajtani, sikeresen ellenszegültek a törvényeknek. Az 1900-as népszámlálás adatai szerint az ország népességének 40%-a, nem magyar népességének pedig 83,2%-a nem tudott magyarul; az abban az időben működő 3343 nem magyar tannyelvű népiskola közül 1340-ben sikertelennek bizonyult a magyar nyelv oktatása.⁹³

A legtöbbet támadott nyelv- és oktatáspolitikai intézkedések gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatási miniszter nevéhez fűződnek. Apponyi a nem-állami, felekezeti iskolákban folyó magyar nyelvi és hazafias nevelést próbálta ösztönözni részben gazdasági, részben tantervi intézkedésekkel. Az elhíresült 1907. évi XXVII. törvény-cikk foglalkozik a nem állami iskolákban tanítók jogállásával, támogathatóságának kritériumaival (tudniuk kellett írni és olvasni magyarul, emellett eredményes hazafias nevelőmunkát kellett végezniük). A törvény 19. §-a nem kívánt lehetlent a nemzetiségi is-

⁹¹ In Kemény G. Gábor: *Iratok...* II. 593.

⁹² Lásd pl. Polit Mihály és Mocsáry Lajos felszólalásait. In Kemény G. Gábor: *Iratok...* II. 598–603.

⁹³ Vö. Mikó Imre, 1944. 437.

koláktól, csupán annyit, hogy a nem magyar anyanyelvű tanulók a negyedik elemi osztály végére ki tudják magukat fejezni magyarul szóban és írásban. Ezt több nemzetiségi képviselő úgy értelmezte, hogy a következő lépés a teljes, minden tantárgyra kiterjedő magyar tannyelv bevezetése lesz, holott erről szó sem volt. A fenti pontnál nagyobb problémát okozott a 18. §, amelynek értelmében az oktatási nyelvhez nemzetiségi arányszámokat is kapcsoltak: „...ha pedig a magyar anyanyelvűek száma a huszat eléri, vagy az összes beírt növendékeknek 20%-át teszi: számukra a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; *de* az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy *a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesüljenek oktatásban.*”⁹⁴ Az itt leírtak jelentősége valójában Trianon után nőtt meg, amikor az utódállamok megalkották saját nyelv- és oktatási törvényeiket, amelyek következtében a kisebbségbe került magyarság hangsúlyozottan érezhette a „Lex-Apponyi” negatív utóhatását. A sérelmeknek megfelelően a törvényt többször módosították, de nem sikerült olyan változatot létrehozni, amely minden érdekelt megelégedésére szolgált volna.

A Monarchia felbomlásával és az I. világháborút lezáró nagyhatalmi érdekeket szolgáló békeszerződések nyomán a magyar nyelv nyelvpolitikai státusa is átalakult: *az ország megmaradt területein továbbra is államnyelv maradt, a határon kívül* rekedt magyarságnak azonban új helyzettel kellett szembenéznie: az új státus szerint korlátozott formában, mint *kisebbségi nyelvet* használhatta a továbbiakban anyanyelvét.

2.8. A magyar mint kisebbségi nyelv

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétdarabolásával a régió etnográfiai-politikai térképe átrendeződött: a korábbi soknemzetiségű államalakulat romjain újabb, homogénnek egyáltalán nem nevezhető, el-

⁹⁴ Vö. Mikó Imre, 1944. 441. (Kiemelés tőlem: N. O.)

sősorban nyelvi-kulturális azonosságukat hirdető, szövetségi államok jöttek létre, a nagyhatalmi érdekek és az I. világháború alatt kötött titkos szerződések (pl. a Romániának tett ígéret 1916-ban a Bánát odaadásáról)⁹⁵ figyelembevételével, ugyanakkor az etnikai szempontok teljes figyelmen kívül hagyásával. Csehszlovákiába, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságba és Romániába mintegy 16 milliónyi más anyanyelvű, nem román nemzetiségű lakos került. Ennek a jelentős számú, egymástól eltérő nyelvvel, azonosságtudattal, hagyománnyal rendelkező népességnek az integrálása, egyetlen államba szervezése megnehezítette a nemzetállami tervek gyors megvalósítását. Ráadásul a magyar népesség kisebbségi helyzetében is megtartotta, sőt tudatosan erősítette az országhatárokon átnyúló nyelvi és kulturális összetartozás érzését. Ennek nem mond ellent a húszas évek közepére kialakult kettős kötődés, hiszen kezdetben elsősorban nem az államhoz, hanem a szülőföldjükhöz kötődtek, ideiglenesnek tekintve az új államkereteket. A kettős kultúra kialakulásához ennél több időre volt szükség, így ez inkább a második kisebbségi periódusban vált jellemzővé.

Magyarország területi-népességi viszonyainak megváltozását szemlélteti az alábbi táblázat:⁹⁶

Magyarország területéből	Romániához került	Csehszlovákiához került	Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került	Ausztriához került
191 ezer km	103 ezer km	63 ezer km	21 ezer km	4000 km
Magyarország népességéből				
10,63 millió	5,24 millió	3,5 millió	1,6 millió	292 ezer
benne 3,263 ezer magyar anyanyelvű	1,7 millió	1,072 millió	465 ezer	26 ezer

⁹⁵ Vö. Mikó Imre, 1944. 279.

A nemzetiségekkel kapcsolatos vizsgálatok és az ország bel- és külpolitikai helyzetét elemző feladatok a húszas évektől kezdve egészültek ki egy új szemponttal, a komplex kérdéseket felvető, kisebbségi problematikával. Az ezzel kapcsolatosan felmerülő számtalan megközelítési lehetőség közül csak az egyiket, a *nyelvpolitikai aspektust* emeljük ki, emellett a jogi, politológiai, demográfiai, pedagógiai stb. szempontokat is magában foglaló interdiszciplináris szemléletet is próbáljuk érvényesíteni.

Az első világháborúból győztesként kikerült szövetséges és társult főhatalmak nemzetközi és kétoldalú kisebbségvédelmi szerződésekkel próbálták megerősíteni a területi átrendezésekkel kapcsolatos döntéseik gyenge pontjait. A kisebbségi jogtörténetbe ez *Saint-Germain-i szerződés* (1919) néven vonult be, ami az aláírás helyére, Saint-Germain-en-Laye-ra utal. A dokumentumok cikkei az egyéni és kollektív jogokról, az állampolgárságról, a nyelvhasználati jogegyenlőségről, egyes esetekben (rutének, szászok, székelyek) pedig bizonyos önrendelkezési jogok biztosításáról is szólnak. Ausztriával, Magyarországgal, valamint a három, jelentős számú magyar kisebbséget kapott utódállammal külön-külön, de majdnem teljesen megegyező szöveggel kötötték meg a szerződéseket. A nyelvhasználati szabadságról külön cikkelyek szólnak, amelyek szerint a kisebbségeket fajra, nyelvre, vallásra való tekintet nélkül a teljes jogegyenlőség illeti meg a munkavállalástól a közéleti megnyilvánulásokig minden területen. Mivel a szövegek szóról szóra megegyeznek, csak az illető ország nevét kell kicserélni, példaként a Romániával kötött szerződés vonatkozó részeit idézzük:⁹⁷

8. cikk.

„Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezzi.

⁹⁶ Raffai Ernő: *Trianon titkai*. Bp. 1990 című könyvében közölt statisztikai adatok alapján

⁹⁷ Vö. Baranyai Zoltán, 1922. 67.

Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos.

Egyetlen román állampolgár sem korlátozható bármely nyelv szabad használatában a magán- vagy üzleti forgalomban, a vallási életben, a sajtó útján történő vagy bármilyen közzététel terén, vagy nyilvános gyűléseken.

A román Kormánynak a hivatalos nyelv megállapítására vonatkozó intézkedését nem érintve, a nem román nyelvű román állampolgárok nyelvüknek a bíróságok előtt akár szóban, akár írásban való használata tekintetében méltányos könnyítésekben fognak részesülni.”

A Népszövetségnek küldött kisebbségi panaszokból azonban kiderül, hogy a valóságban hogyan is „működtek” ezek a garanciák. Szembetűnő egyezések vannak a három utódállam rendelkezéseiben, ezért külön-külön történő bemutatás helyett inkább néhány csomópont kiemelése célszerű. Jellemző, hogy már az alkotmányok, illetve az ennek alapján hozott törvények tartalmazzanak olyan kitételeket, amelyek ellentétesek a szerződésben vállalt kötelezettségekkel, pl. az általános nyelvhasználati szabadság helyett minimális, általában 20%-os arányszámokat állapítanak meg. Az oktatási törvények kizárólag az állami nyelven történő oktatást teszik lehetővé a nem felekezeti iskolákban, a korábban már működött magyar közép- és felsőfokú oktatási intézményeket pedig megszüntetik vagy a többség nyelvéhez alakítják, „nacionalizálják”. Korlátozásokat vezetnek be a nemzetiségekkel összefüggő jogi és közigazgatási gyakorlatban is, sok esetben a helyi rendelkezések nemcsak a nemzetközi szerződésnek, hanem az ország alkotmányának és törvényeinek is ellentmondanak. Ezzel kapcsolatban érdekes megjegyezni a minden utódállamra jellemző és többször is megvalósított területi átrendezési stratégiát, amelynek értelmében a közigazgatási határokat úgy alakították át, hogy a kisebbségek arányszáma lehetőleg ne érhesse el a nyelvhasználati jogok biztosításához szükséges százalékot.

A fentiek bizonyítására a szerb, horvát, szlovén⁹⁸ és a román⁹⁹ többségi politika gyakorlatából mutatunk be néhány példát.

A kisebbségi szerződésben vállalt *szerb–horvát–szlovén* kötelezettségek ellenére, a magyarlakta területeket megszálló új hatalom kezdettől fogva *korlátozta a magyar nyelv használatát*, pl. a cégfeliratokra 10-50% pótdát kellett fizetni, illetve előzetesen be kellett mutatni a rendőrségen, a vendéglátóhelyeken, műhelyekben, üzletekben államnyelven kellett köszönteni a belépőt, a postán és vasúton nem használhatták a kisebbség nyelvét még tájékoztatásra sem. A magyar iskolákat államosították, a támogatást csökkentették vagy teljesen megszüntették, a középiskolák épületét kisajátították, a szemléltető eszközöket elszállították. Magyar iskolába pedig csak az a diák járhatott, aki kikerülte a hivatalosan 1927-ig tartó névelemzés csapdáit, pl. a Kovács, Tóth, Horváth stb., illetve az -ics, -vics végződésű családnevek viselőit elmagyarosított szlávoknak tekintették. 1922-ben alkották meg és tették közzé a helységnevek új elnevezését. Az eredetileg 335 településből csak 42-nek maradt meg a korábbi neve, a többit lefordították, „Novi” vagy „Stari” előtaggal látták el. A közigazgatás átszervezése után, 1929-től tovább romlottak a magyar népesség nyelvhasználati esélyei. Az új beosztás szerint a Bánát, Bácska, Drávaszög magyarlakta területeit a szerb többségű Duna-Bánsághoz csatolták. Ezután az összes közhivatalban megtiltották magyar nyelv használatát, a megmaradt magyar tisztviselőket pedig elbocsátották. „A magyar nyelv használatát a hivatalokban és a kereskedelmi életben megtiltották; a magyar nyelven írt kérévényeket visszautasították; még a tiszta magyar falvakban is szerb nyelven kellett vezetni a hivatalos ügyeket és a jegyzőkönyveket. A hirdetések kizárólag szerb nyelven volt szabad közzétenni, úgyszintén csak szerb nyelven lehetett élőszóban közzétenni hirdetéseket. Minden magyar nyelvű plakát, vagy hirdetőtábla tiltva volt, s magyar nyelvű filmeket csak 1940 óta engedélyeztek.”¹⁰⁰

⁹⁸ Vö. Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly, 1994. 72–139.

⁹⁹ Vö. Diószegi László és R. Süle Andrea (szerk.), 1990. 11–44.

¹⁰⁰ *A délvideki magyarság élete az elszakítás alatt*. Bp., Pogány Béla kiadása. 1941. 27. Idézi: Botlik–Csorba–Dudás, 1994. 119.

Románia 1923-as alkotmánya kimondta ugyan a teljes jogegyenlőséget, de a kisebbségek nyelvhasználati jogaival sem akkor, sem a későbbi módosítások alkalmával nem foglalkozott. Az asszimilációt az 1922–1938 között meghozott olyan közigazgatási, oktatási, bank, földvásárlási stb. törvényekkel kívánták elősegíteni, amelyek ellentmondtak az 1918-as gyulafehérvári határozatokban tett, jogegyenlőséget és szabad nyelvhasználati, kultúramegőrzési jogokat hirdető ígéreteknek.

Az 1925-ös, majd az 1938-as közigazgatási törvény jelentős területi átrendezéseket vont maga után, amelyek következtében a kisebbségek arányszáma erősen lecsökkent: a Székelyföld magyar többségű megyéihez 1925-ben románok lakta falvakat csatoltak, 1938-ban pedig megváltoztatták a korábbi megyerendszert, s tíz olyan tartományra osztották az országot, amelynek egyikében sem érhette el a magyar lakosság száma a román érdekeket veszélyeztető arányszámot. Így könnyen elháríthatták a Népszövetséghez eljuttatott panaszokat arról, hogy az ügyvédek csak románul beszélhettek a peres eljárások során, a könyvelés csak románul volt hiteles, a magyar nyelven feladott távirathoz csatolni kellett a román fordítást, a közhivatalokban kötelezővé tették a román nyelv használatát stb.¹⁰¹ A jugoszláviaihoz hasonló intézkedéseket lehet még megfigyelni a magyar tannyelvű iskolákba¹⁰² jelentkező diákok esetleges román eredetének (valamelyik szülő román, esetleg a családnév romános hangzású) alapos vizsgálatában, valamint abban is, hogy a magyar keresztnévket automatikusan román változatban és helyesírással anyakönyvezték.

A területek és népcsoportok átkerülése egyik országból a másikba, a győztesek és a vesztes oldaláról egyaránt sokszor át nem gondolt, érzelmileg felfokozott politikai megnyilatkozásokhoz vezetett. Az utódállamok a gyors asszimiláció érdekében hozták meg intézkedéseiket, közben figyelmen kívül hagyták a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésben vállaltakat, de több esetben saját alkot-

¹⁰¹ Vö. *Hetven év...* 1990. 21–22.

¹⁰² Az iskolákkal a 3. fejezet foglalkozik részletesebben.

mányukat is alárendelték a magyarelles közgazgatási, oktatási, nyelvhasználati törvényeknek.

Magyarország nem törődött bele a Szent István alapította ország területeinek és magyar lakosainak elvesztésébe, s mind bel- és külpolitikájának, mind kulturális politikájának egyik meghatározó jegy lett a területrevízió kikényszerítése. A Horthy-korszak politikai és kulturális életének irányítói kezdetben az országvesztés okait próbálták feltárni, majd kidolgozták a területek visszaszerzésének stratégiáját. Hankiss János *A kultúrdiplomácia alapvetése* (Bp. 1936) című könyvében a kultúra-közvetítés nemzeti és nemzetközi közvéleményt formáló hatására hívja fel a figyelmet, amely akkor kerül előtérbe, amikor a politika nem mozdulhat.¹⁰³ A mű keletkezése két évvel előzi meg az 1938-as első bécsi döntést, a Felvidék visszacsatolását. A revíziós politika kulturált, letisztult formája Hankiss megfogalmazása szerint több, egymással szorosan összefüggő feladatot vet fel: meg kell ismertetni Magyarországot a világgal, jobb helyezést elérni a népek versengésében, s ha e kettő sikeres, a revízió ügye is előbbre juthat.¹⁰⁴ Klebelsberg Kunó, majd Hóman Bálint kultuszminiszteri működése igazolja és alátámasztja a fenti elképzelést. Kulturális külpolitikájukat átgondoltan építették fel, s a fenti célok érdekében alapították meg többek között a két világháború között a külföldi magyar egyetemi tanszékeket és lektorátusokat, a történetkutató intézeteket, a Collegium Hungaricumokat és más, a magyarság megismertetését szolgáló intézményeket, valamint világnyelven jelentettek meg számos tudományos és ismeretterjesztő könyvet és folyóiratot. A revízió – ha számos politikai kompromisszum és hátrány kísérte is – végül sikeresnek bizonyult, és 1938-ban a Felvidék, 1939-ben Kárpátalja, 1940-ben Észak-Erdély, 1941-ben a Délvidék magyar lakta területeit csatolták vissza az anyaországhoz.

Az első és második bécsi döntéssel lezárult a határon kívülre került magyar népesség életének *első kisebbségi periódusa*. A közel húsz

¹⁰³ „Különösen akkor, amikor nagy katasztrófák után járhatatlanokká válnak a diplomácia megszokott útjai, a kultúrdiplomácia többé-kevésbé tikos ösvényei főutakká lesznek.” In Hankiss János, 1936. 6.

¹⁰⁴ Vö. Hankiss János, 1936. 17.

évig tartó területrevíziós politika eredményét, a néhány évig tartó eu-
fóriát semmissé tették a II. világháborút lezáró újabb békeszerződé-
sek, s megkezdődött a szocialista táborban, az internacionalizmus
normáinak megfelelően szabályozott *második kisebbségi életszakasz*.

Az ismét magyarul lakott területekkel gyarapodott országok politi-
kusai a II. világháború befejeződése után nem egyformán viszo-
nyultak a magyar kisebbséghez. Csehszlovákiában például a ma-
gyar lakosságot kollektív bűnösnek kiáltották ki, s 1945 és 1948
között teljes jogfosztottságban kellett élnie. Három évre a kapuk
mögé szorították a magyar szót, bezárták a magyar iskolákat – a
nyelvhasználat teljes tilalma lépett életbe, majd 1946-tól megkezdő-
dött a deportálás és a lakosságcsere.¹⁰⁵

Romániában az 1944-es, magyarok ellen elkövetett atrocitások
miatt szovjet közigazgatást vezettek be, s ennek köszönhetően jött
létre az 1945. február 6-i 86. sz. törvény, a Nemzetiségi Statútum. Ez
a törvény teljes jogegyenlőséget biztosított Románia minden lakó-
jának, emellett 30%-os limit megjelölésével kollektív (pl. nyelv-
használati) jogokat fogalmazott meg. Petru Groza kormánya alatt
kiépülhettek a magyar kisebbség intézményei, megalakult pl. a
Magyar Népi Szövetség, s úgy tűnt, példaértékű nemzetiségpolitikát
folytatnak. Nyelvhasználati oldalról ez így is történt, de a vagyone-
lkozás, a kisajátítás, az állampolgárság megtagadása, az ezzel járó
állásvesztés, a korábbi munka- és internáló táborok működése, az
erdélyi magyarok gazdasági és kulturális egyesületeinek felszámolá-
sa megkérdőjelezi a politika jó szándékát, s inkább az 1947-es pá-
rizsi békeszerződésnek szóló gesztusként értékelhető. A Groza utá-
ni kormányok esetében a fő törekvés a nyelvhasználat jogának, s
vele együtt az anyanyelvű oktatásnak a visszaszorítása. Érdekes je-
lenség a Magyar (majd Maros-Magyar) Autonóm Tartomány létre-
hozása (1952/60–1968), amelynek határain kívül korlátozták a ma-
gyar nyelvhasználatot a közigazgatásban. A megyehatárok 1968-as
átrendezésével az autonómia megszűnt, s majd minden vegyes la-
kosságú vidéken román többségűvé alakították a megyéket. A ro-

¹⁰⁵ A téma legteljesebb összefoglalása Janics Kálmán, 1979.

mán kisebbségi politikát részben a külföld felé irányuló kirakat, a hatások kivárása, s ezzel együtt az otthon csendesen meghozott megszorító intézkedések jellemzik, részben ezeknek a rendelkezéseknek a hullámsága, amelyben hol a kollektív jogok illúziója, hol a teljes csalódottság dominál. (Ilyen volt például a Romániai Magyar Dolgozók Tanácsa, amelyet 1968-ban hoztak létre, de a magyar nemzetiség ügyének nem tudott használni, később azonban, a nyolcvanas évek derekán a nevének felhasználásával jelentek meg a magyarságot rendre intő s a román homogenizálást dicsőítő „hozzászólások”.) A nyílt diszkriminatív intézkedések a Ceausescu-korszakhoz kötődnek, különösen ahhoz az időszakhoz, amikor a pártfőtitkár meghirdette a „nemzeti homogenizálási” programot. Ezek a rendeletek és párthatározatok nemcsak a személyiségi jogokat korlátozták (pl. a külföldiek elszállásolásáért járó büntetés), hanem egyebek között megváltoztatták a nemzetiség meghatározását is. A romániai magyarokat „magyar nemzetiségű román” vagy „*magyarul beszélő román*” jelzővel illették; emellett az anyanyelvű oktatásban elfogadhatatlan arányszámokat követeltek, az egyházban a román nyelvű liturgia bevezetésére törekedtek, az értelmiséget az állambiztonsági szervek üldözték, s mintegy csúcspontként – nem sokkal Ceausescu bukása előtt – megkezdték a számos magyar települést érintő falurombolási terv megvalósítását is.

Jugoszláviában 1944/45 fordulóján a romániaihoz hasonló atrocitásokkal, tömegmészárlásokkal kezdődött a második kisebbségi periódus.¹⁰⁶ Ezek lezárulását több évtizedes hallgatás követte. Tito azonban jól működő, szövetségi államot akart szervezni, s ennek a folyamatnak a része volt a Vajdaság csatlakozása a demokratikus államot és kollektív – egyebek között nyelvhasználati – jogokat is ígérő Szerbiához. A kezdet szépnek ígérkezett: megalakultak az anyanyelvű iskolák, közművelődési egyesületek, színjátszó körök és a Népszínház, lapok indultak, de a hatvanas évekre ez a fellendülés abbamaradt, s csak több mint egy évtized elteltével teremti meg a jugoszláv alkotmányozás a kisebbségi élet jogi feltételeit.

¹⁰⁶ Vö. Botlik–Csorba–Dudás, 1994. 173–187. A legteljesebb áttekintés Cseres Tibor, 1991.

A nyelvhasználati jogok 1959-ig hivatalos szinten csak a Jugoszláviát alkotó tagköztársaságokra vonatkoztak, a kisebbségekről a törvényekben nem esett szó. A mindennapi gyakorlat a nemzetiségek kétnyelvűsége s a többséget alkotók egynyelvűsége volt, ami nem jelentette azt, hogy a magyar kisebbség, nyelvtudását kamatoztatva, vezető pozíciókat tölthetett volna be akár az államigazgatás területén, akár másutt. 1959-ben egy párt végrehajtó bizottsági határozatban merül fel először, hogy a vegyes lakosságú területeken a hivatalnokoknak ismerniük és használniuk kellene mind a többség, mind a kisebbség nyelvét, valamint az, hogy a nemzetiségeket megillető nyelvi jogok nem érvényesülnek a közigazgatásban.¹⁰⁷ Ennél több azonban nem történt. Az 1963-as alkotmány biztosította a kisebbségek nyelvének szabad használatát általában. Ezt az egyes tagköztársaságok alkotmánya töltötte meg tartalommal. A magyar kisebbség legnagyobb számban a Szerb SzSzK-ban élt. A köztársasági alkotmány lehetővé tette a közigazgatás és a joggyakorlás minden területén a szabad anyanyelvhasználatot, de sok esetben a helyi rendelkezésektől függött az érvényesülése. A nemzetiségi és nyelvi egyenjogúságot az 1968. decemberi alkotmánymódosítás mondta ki. „Vajdaság alkotmánytörvénye biztosítja a szerbhorvát, magyar, román, szlovák és ruszin nyelv egyenjogúságát a tartomány szerveiben; a közélet más területein pedig a szerbhorvát nyelvvel való egyenjogúságot azon a területen, amelyen az illető nemzetiség él.”¹⁰⁸ Ezzel irigylet helyzetbe került a jugoszláviai magyarság: nyelvét a vajdasági iskolákban környezetnyelvként tanulták a szerb diákok, a sajtó, a könyvkiadás, az anyanyelvápolás, a színház, a közművelődés viszonylag zavartalanul működhetett a délszláv háború kitöréséig.

Az 1989–90-es évek fordulóján bekövetkezett újabb területi átrendeződések nem hoztak békét és nyugalmat a régió kisebbségeinek: az újonnan megalakult államokban a XIX. századi nemzeti romantika, valamint a nacionalizmus felerősödése figyelhető meg, s

¹⁰⁷ Vö. Rehák László: A nemzetiségek nyelvi egyenjogúságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában. In Rehák László, 1979. 158–192.

¹⁰⁸ Rehák László, 1979. 185.

ezzel együtt a hivatalos politika szintjére emelt, sérelmekre alapozott kisebbségellenesség térhódítása. Azt mondhatjuk, hogy az új nemzetállamokban a magyarság számára megkezdődött a harmadik – s talán a legnehezebb – kisebbségi létforma kialakításának időszaka. Ez a demokráciához méltatlan és diszkriminációkkal telt időszak csak mostanra, a XXI. század elejére kezd történelemmé válni. Egy-egy kormányváltás, a nacionalizmus új és új megerősödése azonban továbbra is bizonytalanságban tartja a kisebbségeket.

Az első periódus óta eltelt közel nyolc évtized alatt világossá vált, hogy sem az erőszakos, sem a burkolt asszimiláció „nem használ”, inkább számot kellene vetni a kisebbségek létezésével, amelyek ez idő alatt megtanultak együtt élni többségi nemzetükkel, kiismerték azt, és kialakították önvédelmi stratégiáikat. A szocializmus időszakában, amikor az osztályszempontok és nem a nemzeti hovatartozás volt a döntő, a nemzetiségi kérdést a tabuk („belügyek”) közé sorolták, a hatvanas évektől stabilizálódni látszott a Kárpát-medencei etnikumok nyelvi helyzete. Ezt a látványos intézkedésektől mentes, csendes asszimilálási folyamat jellemezte (kivéve Romániát), amely az internacionalista állampolitikának megfelelően biztosította a kisebbségek jogát a szabad vallásgyakorláshoz, az oktatáshoz, a közművelődéshez, könyvkiadáshoz, önképző körök alakításához stb. Az csak a felejteni való szégyenfoltok sorába tartozik, hogy közben megtörtént a csehszlovák–magyar lakosságcsere, amely több mint hetvenezer magyart érintett, a szudétanémetek és a magyarországi németek egy részének kitelepítése, több tízezer bácskai magyar kiirtása, a kárpátaljai magyar férfilakosság deportálása, a magyar nyelvhasználat teljes betiltása Csehszlovákiában, a hontalanság éveiben... stb. Érthető, hogy ezek után a régió nemzetiségei és nemzeti kisebbségei nyíltan nehezen vállalták identitásukat, s így a népszámlálások alkalmával könnyebben „átkerülhettek” egy másik kategóriába.

A kisebbségi kérdés természetrajzához az is hozzátartozik azonban, hogy a szorongatott helyzet erősíti a hovatartozás tudatát és vele együtt a megtartó állhatatosságot. Jellemző például, hogy a magyarországi nem magyar etnikumok a dualizmus korában, amikor

nyelvi és kulturális identitásuk a kiforrás időszakában volt, érzékenyen reagáltak minden olyan korlátozásra, amely ezt akadályozta volna, a második világháború után azonban, amikor a nemzetiségi kérdés nem volt lényeges, sőt nem is illett beszélni róla, az internacionalizmus jegyében és a pártállami szabályozók szerint működhetek a szövetségek, volt lap- és könyvkiadás, nemzetiségi iskola stb., az önvédelmi reflexek szinte teljesen visszafejlődtek.

A határon túli magyar kisebbségek esetében a beolvadási tendenciáktól a területi, illetve kulturális autonómia iránti igények megfogalmazásáig többféle attitűd figyelhető meg. Például az erdélyi, a kárpátaljai és a felvidéki magyarság ellenállása az utóbbi húsz-harminc évben inkább felerősödött, veszélyérzete fokozódott, s a demokratizálódási folyamatok eredményeként napjainkban felkészülten és határozottan követeli jogait; a délvidéki magyarság ezzel szemben hosszú évekre, az országban kitört háborúig elhitte azt a látszólagos szabadságot és jogegyenlőséget, amit Tito Jugoszláviája kínált, s körükben az asszimiláció aránya lényegesen rosszabb volt, mint a többi területen.

A *magyarnak mint kisebbségi nyelvnek* a nyelvpolitikai státusát mindenekelőtt a *többségi nyelv(ek)nek való alárendeltség* határozza meg, amely a magyar államnyelvvvel összevetve erős korlátozottságot tételez fel. Ez azonban nem egyszerűen az államnyelv és egy vernakuláris nyelv alkotmányosan szabályozott kapcsolatrendszer, mert a jog mellett a többség bizonytalansága és az ebből eredő agresszivitás is jelen van, mint a törvénykezést befolyásoló, kísérő jelenség. Az utódállamok kisebbségi nyelvhasználatot érintő rendelkezésein és mindennapi gyakorlatán végigtekintve, markánsan kirajzolódik (a helyi nacionalista sajtóban és politikai fórumokon sokszor meg is fogalmazódik) a veszélyesnek ítélt etnikum elszigetelésének, eltüntetésének vágya, amelynek egyik legkézenfekvőbb módja a korábbi oktatási és kulturális hagyományok lezüllesztése (gazdasági és propagandisztikus eszközökkel) s az anyanyelv visszaszorítása a kapukon belülre. Ennek a tendenciának nemcsak jogi, hanem kisebbségi nyelvi vonzatai is vannak, hiszen ha az anyakönyvezéstől a perekig az ügyintézés nyelve kizárólag a többségi nyelv,

ha a szakképzést csak ezen a nyelven kaphatja meg, majd a munkahelyeken csak ezt használhatja, előbb-utóbb nemcsak arra kényszerül, hogy megtanulja, hanem arra is, hogy nyelvében egyre nagyobb helyet adjon az idegen elemeknek, hiszen magyarul esetleg nem is tudja a megfelelő szót. *A kisebbségi nyelv létezése és működése szoros összefüggésben van az adott ország rendelkezéseivel, illetve az ott érvényes hétköznapi gyakorlattal.* Minősége függ ezenkívül azoktól a tradícióktól is, amelyek a kisebbségi helyzet előtti (államnyelvi) státusát jellemezték. *Nyelv és kultúra kapcsolata még szorosabbra fonódik, s felerősödik a nyelvnek a védekező, identitást megtartó jellege.* Éppen ezért a kisebbségi magyarok anyanyelvi kultúrájának alakítása, a hagyományok továbbvitele, illetve az új létformára jellemző elemek beépítése minden esetben igen magas *nyelvi igényességgel* jár együtt.

2.9. A magyar nyelv státusváltozásainak táblázatos áttekintése

STÁTUS	KOR	FŐBB JELLEMZŐK
1. A magyar mint természetesen használt országos főnyelv	honfoglalás, államalapítás	<ul style="list-style-type: none"> – nem sztenderdizált – a törzsek közötti kommunikáció nyelve – átvevő nyelv (jövevényszavak)
2. A magyar a szóbeli kommunikáció nyelve, vele együtt a latin mint lingua franca, a hazai és nemzetközi írásbeli kommunikáció hivatalos nyelve – a magyar a régió többi nyelvéhez hasonlóan vernakuláris nyelv	az államalapítástól a német, illetve a magyar hivatalos nyelv bevezetéséig – a középkortól a XIX. század közepéig	<ul style="list-style-type: none"> – megtörténik a nyelv sztenderdizálása és kodifikálása, a nyelv alkalmassá válik a teljes körű kommunikációra – az államélet dokumentumainak nyelve: latin – az oktatás nyelve (a falusi iskolák kivételével) a latin – ez 1790/91-től fokozatosan változik meg

STÁTUSZ	KOR	FŐBB JELLEMZŐK
3. A magyar és a latin nyelv oppozíciós viszonyba kerül, a holt nyelvet a politikai helyzetből következően a Habsburg uralkodók a némettel próbálják felcserélni	– I. Ferdinánd (XVI. század); – II. József (XVIII. század); – a szabadságharc bukása után (XIX. század)	– a magyar parlament mindkettőt elutasítja, de szükség esetén inkább a latint fogadja el – a régió etnikumai egységesen szemben állnak a német nyelvi expanzióval
4. A magyar nyelv a nyelvtörvények következtében szembekerül a régió más etnikumainak nyelveivel, és államnyelvvé válik	a XIX. századtól az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig	– Európa-szerte megkezdődnek a nemzeti mozgalmak, ezeknek kiindulási pontja vagy lényeges eleme a nemzeti nyelv elismertetéséért való küzdelem – 1790/91-től egymás után születnek a magyarországi nyelvtörvények, – a magyar és a régió többi nyelve szembekerül egymással
5. A Kárpát-medencei etnopolitikai helyzet változása a régió nyelvei számára státusváltást eredményez: kialakul a magyar mint kisebbségi nyelv, illetve a többségi-kisebbségi nyelv státusa	1918-tól napjainkig	– a magyarországi nemzeti-ségi nyelvek az utódállamokban többségi nyelvek, illetve államnyelv(ek) lettek; – a magyar nyelvhasználat korlátozása törvényekkel és a hétköznapi gyakorlattal

3. A magyar nyelv oktatása mint nyelvpolitikai eszköz

3.1. A nyelvi jogok és az oktatás

A nyelvpolitikai státusok részben a nyelvi tervezés, részben a mindenkori politikai-történelmi helyzet függvényében alakulnak. A státusokat törvények és rendeletek töltik meg jogi tartalommal, ilyenek például a Magyarországon 1790 és 1868 között hozott, a nyelvhasználatot szabályozó törvények, amelyek főként a közigazgatás, az egyház és az oktatás területére terjedtek ki.

Az öt, állandóan lakott kontinens országai – néhány kivételtől eltekintve – nem alkotnak homogén nemzetállamot, s ez egyben nyelvi sokféleséget is feltételez. Abban az időszakban, amikor a vernakuláris nyelveket azonos – nem hivatalos – nyelvpolitikai státus jellemezte, még nem volt szükség a szabályozásra. Később azonban, amikor a nemzetté válás során egy közülük kiemelkedett, majd elérte a hivatalos államnyelvi státust, megszülettek az első, a többi nyelvet továbbra is vernakuláris státusban tartó intézkedések. Az ebből adódó konfliktusok belső ügynek számítottak, s az országhatáron belül maradtak.

A XX. század második felében, az ENSZ Alapokmányának (1945), ezt követően az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának (1948), majd a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezményének (1966) megfogalmazásával kezdődött meg az a folyamat, amelynek egyik eredményeként a nyelvi jogokat körvonalazták, s nemzetközi összefüggésben is tárgyalták.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Vö. Szépe György: A nyelvi jogokról (a nyelvész szemével) című tanulmányát a Lengyel–Navracsics–Szabari–Szépe, 1996 kötetben 87–100.

Az első lépések megtételénél, 1987-ben Brazíliában a jogászokon kívül jelen voltak egyebek között a *nyelvészek* és a *pedagógusok* képviselői is, majd többévi előkészítés után a FIPLV (Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes) 1991-es pécsi konferenciáján született meg az a nyelvpolitikai – nyelvi jogi dokumentum, amely az egyéni emberi jogokhoz kapcsolódva, deklarálta mind az anyanyelv, mind az államnyelv elsajátításának, valamint egy vagy több idegen nyelv tanulásának jogát, emellett megfogalmazta azt is, hogy bárki bármelyik nyelvvel azonosíthatja magát – ez számára egyben az oktatás és szólásszabadság gyakorlásának nyelve is.¹¹⁰ A hétköznapi gyakorlat azonban sok esetben, különösen a nyelvi és etnikai kisebbségek vonatkozásában új szempontokat is felvetett. Az általános emberi jogokon kívül felmerült az őshonos (pl. amerikai indiánok) vagy a betelepült kisebbségek (pl. a török vendégmunkások) regionális nyelvi, kulturális identitásmegőrzésének a problematikája is, majd ehhez kapcsolódva került sor a kelet-közép-európai nyelvi és etnikai kisebbségek – köztük a magyarok – helyzetének áttekintésére is.

A nyelvi jogok deklarálásának következő lépcsőfoka az volt, amikor, egy évvel később, 1992 novemberében az Európa Tanács 11 tagja (27-ből), így a Kárpát-medencei régió országai közül Magyarország s a vele szomszédos Ausztria aláírta a *Regionális, vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* című dokumentumot. Az eddigiektől eltérően ennek az a kiindulópontja, hogy „az európai kulturális közösség és közös örökség fontos elemét képező nem hivatalos nyelvek jelentős része mára veszélybe került, részben az állami asszimilációs politikának, illetve az állami érdektelenségnek, részben azonban a »modern civilizáció uniformizáló nyomásának és különösen a tömegtájékoztatásnak« köszönhetően. Ezért, szakítva az emberi jogi dokumentumok hagyományos koncepciójával s különösen a korábbi kisebbségvédelmi kodifikációs kísérletek bevett szóhasználatával, nem a (nyelvi) kisebbségeket, hanem a regionális

¹¹⁰ Vö. Szépe György: I. m. 88-89.; valamint lásd a dokumentum angol nyelvű szövegét: i. m. 98.

vagy kisebbségi nyelveket kívánja védelemben és támogatásban részesíteni, ekként ellentételezve a múltban e nyelvek használatát hátrányosan befolyásoló körülményeket. Következésképpen e dokumentum nem biztosít a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők számára egyéni vagy kollektív jogokat, s e nyelveknek a hivatalos nyelvekkel fennálló kapcsolatát nem a konkurencia vagy az antagonizmus szellemében szabályozza. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájának alapfilozófiája abban rejlik, hogy e nyelveket az őket megillető helyen, a nyelv kulturális funkcióját figyelembe véve, a többnyelvűség és a sokkultúrájúság szellemében részesítse védelemben.”¹¹¹

A nyelvi jogok kérdése különösen az anyanyelvű oktatásban merül fel élesen, hiszen az oktatás nyelve és tartalma befolyásolja a személyiség identitásának alakulását. Az anyanyelvet nem elég csak tantárgyként tanulni, mert az segít ugyan az irodalmi nyelv elsajátításában s a kommunikációs készségek kialakításában, de a hovatartozás-tudatot önmagában nem fejleszti. Ezért szükség van az adott kisebbség helytörténetének, anyanemzete történelmének, földrajzának, művelődéstörténetének anyanyelven történő megismerésére is.¹¹²

A nyelvi jogok, az oktatás és a kisebbségek kérdéskörének áttekintéséhez nélkülözhetetlen Tove Skutnabb-Kangas könyve, a *Nyelv, oktatás és a kisebbségek* (1997). Ebben a műben az oktatás szemszögéből vizsgálja az egy- vagy többnyelvűség helyességét, az asszimiláció és az integráció problémáját, a nyelvi alapon történő diszkriminációt. Bemutatja azokat az oktatási modelleket (programokat), amik a többség-kisebbség viszonyrendszerében kifejlődtek.¹¹³ Számunkra is tanulságosak ezek a formációk, mert a magyarság esetében hasonlókkal találkozhatunk államnyelvi, illetve kisebbségi nyelvi körülmények között. Az első esetben irányítója, a másodikban szenvedő alanya az anyanyelvű oktatáspolitikának.

¹¹¹ Kovács Péter, 1993. 12–13.

¹¹² Vö. Szépe György: I. m. 92.

¹¹³ A modellekre vonatkozóan: Skutnabb-Kangas, Tove, 1997. 25–26.

Az első ezek közül az ún. *mélyvíztechnika* (*submersion programme*). Ez azt jelenti, hogy a többség nyelvét nem beszélő gyermekek számára csak többségi nyelvű oktatást biztosítanak. Így az anyanyelv presztízse és használati köre erősen lecsökken, s egyenes út vezet a nyelvi-kulturális asszimilációhoz, az eredeti identitás feladásához. Magyarországon a XIX. századi, magyarosító oktatáspolitikai rendeletek egyike sem tartalmazott ilyen programot, a XX. század második felében, az ötvenes-hatvanas években azonban szinte erre a szintre süllyedt a nemzetiségi oktatás. A mélyvíz vagy más néven belefulasztásos technika jellemezte az 1945 és 1948 közötti csehszlovák kisebbségi politikát, aminek következtében bezárták az anyanyelvű iskolákat, és a kisebbség csak a többség nyelvén tanulhatott.

Az *átírányító* (*transitional programme*) program végkifejletét tekintve, hasonló az előzőhöz, annak ellenére, hogy az első néhány évben anyanyelvi oktatást biztosítanak. Ez azonban nem egyenértékű a többségi nyelvvel, mert csak arra szolgál, hogy előkészítse a későbbiekben az oktatási nyelv megváltoztatását. Ez leginkább a bevándorlókat fogadó országokra jellemző, ahol így próbálják elérni a más nyelvű és kultúrájú népek beolvadását.

Kárpát-medencei analógiát szinte nem is találunk a *belemerülési* (*immersion programme*) technika alkalmazására, ez ugyanis azt jelenti, hogy a többség önként választja a kisebbségi nyelvű oktatást. A nyolcvanas évek végén, Romániában volt megfigyelhető ilyen jelenség: a határ menti román családok szívesen járatják magyar óvodába és alapiskolába gyermekeiket, mert az ő segítségükkel megértették a magyar televízió műsorát. Hasonló volt ehhez a jugoszláviai Vajdaságban meghonosított környezetnyelvi oktatás, ott azonban nem önként, hanem kötelező tantárgyként tanulták – és csak – a kisebbség nyelvét a szerb diákok.

A kisebbségek szempontjából a leghumánusabb és legideálisabb a *nyelvmegőrző* vagy *nyelvtámogató* forma (*language shelter/language maintenance programme*), amely lehetőséget biztosít a kisebbségi nyelvű diáknak arra, hogy anyanyelvén sajátíthassa el az ismereteket, és a többségi nyelvet nyelvórán tanulja. Ma erre minden magyar kisebbség lakta területen van lehetőség, bár időről időre

megpróbálják megváltoztatni az anyanyelvű iskolák oktatási rendjét, ami háttérbe szorítaná az anyanyelv kultúra-közvetítő szerepét.

Ennek a modellnek egy szélsőséges változata a *szegregációs program*, amely nem is ad lehetőséget a választásra, hanem egy rosszul felszerelt, alacsonyán képzett tanárokkal dolgozó, anyanyelvű iskolába kényszeríti az alacsony presztizsű nyelvet beszélő diákokat, és ezzel elzárja előlük az integrálódás útját. Ilyenről a Kárpát-medencei régióban nincs tudomásunk.

Az anyanyelvtanítás, illetve az anyanyelven folyó tanítás esetében helyspecifikus változatok alakultak ki a többségi, államnyelvi státusban, valamint a kisebbségi helyzetben. A nyelvek egy részét azonban nem csak mint anyanyelvet, hanem mint idegen nyelvet is tanítják az országhatárokon belül és kívül. A következőkben a magyar nyelv oktatásának az évszázadok során kialakult változatait tekintjük át, kitérve a nyelv ismertségéből eredő specifikumokra is.

3.2. A magyar mint kevéssé ismert nyelv oktatásának néhány jellemző vonásáról

Amint már a bevezetőben bemutatottuk, a magyar a világ több ezer nyelve között – a *beszélők számát tekintve* – kb. a 40. helyet foglalja el, az *elterjedtséget* vizsgáló szempontok szerint a *kevésbé ismert nyelvek kategóriájába* tartozik.¹¹⁴ Ugyanez a szempont a Kárpát-medencében némiképpen módosul: itt a széles körben elterjedt nyelvek közé tartozik: nem csak a határon túli magyarok beszélik, hanem a vegyes lakosságú területek más etnikumú lakosai is. Igaz, hogy ez utóbbi nyelvváltozat aktív formája sok esetben grammatikáját és szókincsét tekintve is meglehetősen hiányos, mindig a célszerűségnek megfelelően alakul, így a pidzsinválódás bizonyos jegeit is magában hordozza, a passzív megértés azonban, különösen a határ menti településeken a rádió, televízió közvetítette sztenderd nyelvre is kiterjed.

¹¹⁴ Vö. Herman József – Imre Samu, 1987. 527.

Meg kell említenünk még azt a tényt is, hogy a magyar a *legré-gibb írásbeliségű* élőnyelvek közé tartozik, hiszen első, nem szór-vány jellegű írott emlékei a XIII. századból valók (bár feltételezhe-tő, hogy ennél korábbiak is léteztek¹¹⁵), és csak közel húsz olyan európai, valamint ázsiai nyelv előzi meg, amelyek kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen az ókorig tudják visszavezetni írásos do-kumentumaikat.

A tanítottság tekintetében a magyar a „kevésbé tanított nyelvek” (*less taught languages*) közé tartozik.¹¹⁶ Ez a kategória összefügg az ismertséggel és a felhasználhatósággal. Az idegen nyelvek tanulása-ról, akár az oktatási rendszer kereteiben, tervezetten valósul meg, akár egyéni választás alapján történik, mindig a gyakorlati szem-pontok döntenek. A világ leginkább előnyben részesített és oktatott nyelve évtizedek óta az angol, amely a nemzetközi kommunikáció-ban is az első helyen áll. A többi széles körben ismert nyelv ezzel szemben már regionális sajátosságokat hordoz, amelyek többnyire történelmi kötődésről (pl. birodalmak-gyarmatok) és/vagy földrajzi közelségről árulkodnak. Például a németet, amelynek az esetében mindkét említett kritérium jelen van, főként Közép-Európa országa-iban tanítják. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a kevésbé ismert és tanított nyelveknek ne lenne meg a saját feladatuk és érdekeltégi te-rületük.

A magyar mint nem anyanyelv tanítása például több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza: tanították azokon a nyelvterületeken, amelyekkel kulturális-politikai kapcsolataink voltak, tantárgyként

¹¹⁵ Benkő Loránd álláspontja szerint pl. „Mint ahogy nem a Tihanyi Alapítólevél volt az első magyar nyelvű emlékeket is tartalmazó oklevél, úgy egészen bizonyo-san nem is a Halotti Beszéd volt az első magyar nyelvű szöveg, ezek csupán az irat-ok véletlen túlélésének ritka korai hírnökei. Legkorábról fennmaradt emlékeink írás-sajátságainak a magyar nyelvre vonatkozó közös elemei is fokozatosan széle-sülő korai anyanyelvi írásbeliséget sejtetnek.” In Benkő Loránd, 1996, 373–374. Hasonlóképpen vélekedik Herman J. és Imre S. I. m. i. h.

¹¹⁶ A kevésbé tanított európai nyelvekről lásd Szépe Györgynek az UNESCO számára készített összefoglalóját „*Less Taught Languages in Europe*” (*Their Place in Education and their Role*) címmel, 1980.

bevezették a magyarországi más etnikumok (későbbiekben: nemzeti-ségek) számára, s a XIX. század közepétől, az összevető nyelvtudomány kibontakozásával egy időben megjelent az európai egyetemek filológiai fakultásain is, mint a komparatív nyelvészeti kutatásokhoz kiválóan használható nem indoeurópai nyelv.

A magyarnyelv-oktatás felépítését és módszertani sajátosságait vizsgálva, jelentős eltéréseket lehet tapasztalni a régió országaiban, illetve a többi európai stb. államban. Az előbbit az adott ország törvényeinek megfelelő, felmenő rendszerű *kisebbségi anyanyelvi*, esetenként *kétnyelvű* oktatás jellemzi, amelyben főként a magyar nemzeti kisebbséghez tartozó, magyar családokban, valamint a vegyes házasságokban született, többnyire kétnyelvű fiatalok, ritkábban a területen a magyarsággal együtt élő más etnikumok (pl. Szlovéniában a szlovének és a kilencvenes években kiobbant etnikai háború előtt a Vajdaságban a szerbek) vettek, illetve vesznek részt. Érthető tehát, hogy ez a forma, kiegészülve néhány oktatáson kívüli eszközzel, pl. a határ mentén igen széles sávban fogható tévé és rádióadásokkal, segíti a nyelv elterjedését ebben a körben. Sajátos jelenség emellett a gazdasági nyomorúság kialakította nemzetközi piacozás, amelyben a régió minden országa részt vesz. Az „oktatás” a felhasználó kör jellegzetességénél fogva spontán környezetben folyik, főként az árucikkek megnevezésére, jellemzésére és a számnevek elsajátítására korlátozódik, s egy sajátos, korlátozott kiterjedésű nyelvváltozat kialakulásához vezet.¹¹⁷

Kilépve a régió hatásköréből, a magyart mint *idegen-*, illetve a diaszpórában mint *származásnyelvet* tanítják. Jellegzetessége, hogy színtere az alap- és középfokú oktatási intézményeken kívül esik, és hosszabb-rövidebb ideig tartó nyelvtanfolyamokra, hétvégi iskolákra, valamint az egyetemekre, főiskolákra (a magyar- és finnugor tan-székek, Kelet-Európa intézetek stb. keretében folyó magyar nyelv és hungarológiai szaktárgyak oktatása) korlátozódik. Az első tan-székalapítás óta (Bécs, 1806) eltelt közel kétszáz év alatt kb. 30 ország 100 egyetemén alakult ki valamilyen formában magyartanítás.

¹¹⁷ Vö. Balázs Géza – Marác László, 1994. 23.

A XIX. századi szórványos kezdeményezéseket követően, Klebelsberg Kunó, majd Hóman Bálint minisztersége alatt épült ki a mai külföldi hungarológiai intézményrendszer alapja.¹¹⁸ A magyar nyelv és kultúra befogadására vállalkozó országok egyetemén többnyire komplex képzés folyt (és folyik napjainkban is), tehát nem csak a nyelvoktatásra korlátozódott a tanítás, hanem az igényeknek megfelelően kiegészült irodalmi, történelmi, képzőművészeti stb. stúdiókkal is. Ma már több egyetemen foglalkoznak az említetteken túl hungarológusképzéssel, s a társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok tudományos vetületeként jelentkező igényeknek megfelelően: Magyarország-szakértők képzésével is.¹¹⁹

Míg az intézményrendszer múltján és jelenén végigtekintve azt mondhatjuk, hogy az többé-kevésbé megfelel a nyelv ismertségének és sajátos jegyeinek, a tanítás módszertanát vizsgálva szembe kerülünk a kevésbé ismert és tanított nyelvek közös problémáival. A széles körben ismert nyelvekkel szemben ezek a nyelvek, így a magyar is hátrányban vannak a nyelvoktatás kidolgozottsága tekintetében: hiányoznak azok a funkcionális szemléletű alaplakok (idegen anyanyelvűeknek készült, speciális nyelvtani magyarázatokkal ellátott szótárak, gyakorlati nyelvtanok, a nyelvtudás szintjét egzakt módon meghatározó kritériumok és az erre épülő vizsgarendszer stb.), amelyek segítenének feloldani esetünkben a magyar nyelv megtanulhatóságával kapcsolatban kialakult negatív sztereotípiákat, ti. hogy a magyar „nehéz” és „megtanulhatatlan”.¹²⁰ A hátrányok azonban nem merülnek ki a pedagógiai eszköztár hiányosságaiában. A kevésbé ismert nyelvekre, így a magyarra is jellemző, hogy a tanárok többsége anyanyelvű, s a nyelvnek idegen nyelvként való tanítására nem kapott felkészítést, ezért sok esetben nem képes arra, hogy kívülről közelítse meg anyanyelvét. Az ebből eredő nehézségek a tanulóknál a fentebb említett negatív érzéseket erősíthetik.

¹¹⁸ Vö. Magyary Zoltán (szerk.), 1927. 454–472.

¹¹⁹ Lásd pl. *A Hungarológiai oktatás régen és ma*. Szerk. M. Róna Judit. Bp., 1983; és a *Hagyományok és módszerek I–II*. Szerk. Giay Béla – Nádor Orsolya – Egyed Orsolya. Bp., 1990 című kötetek tanulmányait.

¹²⁰ Vö. Kiss Jenő, 1995. 138–139.

A magyar nyelv oktatásának történetén végigtekintve azonban a mainál szerteágazóbb, a nyelvi tervezés lépcsőfokaira utaló rendszert találunk: a magyarnak mint anyanyelvnek az iskolai tantárgyként való bevezetésétől, a Monarchia magyarsággal együtt élő nemzetiségei, illetve a csak közvetett, főként történelmi kapcsolatba került más etnikumok számára szervezett oktatási formákon keresztül, a magyarnak mint kisebbségi, környezeti és második nyelvként való tanításáig többféle változat alakult ki. Ezeket tekintjük át a továbbiakban a nyelvpolitika és a nyelvi tervezés aspektusából.

3.3. A magyarnak mint anyanyelvnek az oktatása a lingua vernacula státus idején

Az anyanyelv – ha deklaráltan nem is – spontán formában a kezdetektől jelen volt a magyar iskolarendszerben.¹²¹ Szerepe iskolatípusonként változott: a falusi, mezővárosi elemi iskolákban az anyanyelvű (nem csak a magyar!) magyarázat természetes volt a betűvetés, illetve a katekizmus tanítása során. Az alapfokú klerikusképzést szolgáló plébániai, valamint a közös fenntartású káptalani-városi iskolák (a későbbi népiskolák) ezzel szemben mindenekelőtt a latin nyelvre helyezték a hangsúlyt: feladatuk a grammatika és az alapszókincs elsajátíttatása mellett a klasszikus szövegek olvasásának megtanítása volt. Ennek elvégzése után továbbléphettek a diákok a középfokú iskolákba, pl. a káptalani iskolák esetében a schola minor, majd schola major szintjére. Számos városban magántanárok tanították a vagyonos polgárok gyermekeit, kiegészítve az alapfokú iskolákban tanultakat – a család igényeinek megfelelően – kereskedelmi, adminisztratív, pénzügyi ismeretekkel. Ez azonban már nem csak latinul történt, hanem a tanuló anyanyelvén is.

Az ország hivatalosan használt nyelve kezdetben csak írásban, majd szóban is a latin volt, így aki érvényesülni akart a hivatali vagy egyházi pályák valamelyikén, nem nélkülözhetette a latin magas szín-

¹²¹ Az anyanyelvoktatás legteljesebb neveléstörténeti áttekintését lásd többek között Fináczy Ernő és Mészáros István műveiben.

tű ismeretét. (A XVIII. és a XIX. században egy időre a német vette át ezt a szerepet, így annak elsajátítása vált fontossá.) A hétköznapiakban azonban sokkal árnyaltabb képet mutat a nyelvhasználat kérdése: a kereskedelemben, az adóügyekben, a közigazgatás számos területén a magyar mint lingua vernacula – esetenként a régió más etnikumának nyelve – volt a kommunikáció eszköze. Általában az a képzet alakult ki erről az időszakról, hogy az egyház és az egyházi képzés nyelve kizárólag a latin volt, Mészáros István iskolatörténeti kutatásai alapján azonban jóval összetettebb kép rajzolódik ki. Az iskolaügy történetéről írt munkájában megállapítja, hogy a papi hivatásnak elengedhetetlen része volt az anyanyelvű prédikációk, ima- és szertartásszövegek elsajátítása is, ezért a felkészítést ellátó plébániai iskolákban a XI. századtól a reformáció térhódításáig jelentős magyar nyelvű oktatás folyt.¹²²

Az 1500-as években egyre több anyanyelvű kiegészítés jelenik meg az európai iskolákban általánosan használt latin grammatikákhoz, olvasókönyvekhez: magyar, német stb. kommentárokkal látták el a híres Doctrinale-t, magyar szentek legendáival egészítették ki Jacobus de Voragine legendáskönyvét, Krakkóban 1527-ben magyar szövegrészeket is tartalmazó kivonatot készítettek a Donatus-féle tankönyvből, amelyben megjelennek az első magyar nyelvtani terminus technicusok, az olvasási-szótagolási gyakorlatot pedig a magyar Miatyánk és Üdvözlégy segítségével végzik.¹²³

Az első, oktatási nyelvről szóló határozatot a nagyszombati zsinat hozta meg 1560-ban: elrendelték az *anyanyelvű iskola* (schola vernacula) létrehozását. Ebben az iskolatípusban egyetlen iskolamester tanította az adott településen lakó gyermekeket anyanyelvükön írásra, olvasásra, katekizmusra. Megjelentek az első magyar ábécéskönyvek. 1553-ban Kolozsvárott adták ki a kisdíákok számára *A keresztyéni tudománynak Fundamentuma, rövid és hosszan való kérdésekbe befoglaltatott a magyar [írás] olvasásának módjával egyetemben. A gyermekecskék és egyéb együgyü keresztyéneknek*

¹²² Vö. Mészáros István, 1981. 177–178.

¹²³ Vö. Mészáros István, 1981. 160–162.

*épülésére*¹²⁴ című könyvet. A három rész közül az első a kisbetűkkel és a nagybetűkkel foglalkozik, majd magán- és mássalhangzókra osztja az ábécét, a második részben betűkapcsolatokat olvastat össze, a harmadikban pedig olyan katekizmus-szövegeken gyakoroltatja a tanultakat, amelyeket a gyermekek már kívülről tudtak. A XVI. századból még egy, Bornemisza Péter „*Négy könyvecské*”-je maradt fenn, valamint az ún. nagyszombati ábécéskönyv-töredék. Bod Péter *Magyar Athenas* című irodalmi lexikonában olvasható Székely István neve, aki 1538-ban, majd 1544-ben is adott ki ábécéskönyvet:

„Sokat fáradozott a tudatlanságnak elkergetésében, evégre bocsátott is világra egynehány könyveket magyarul.

(1) Egy kis könyvecskét írt a szikszai oskolabéli gyermekeknek számokra, melynek titulusa ez: *Keresztyénségnek fundamentomáról való tanúság*. Nyomt. Krakkóban. 1538-dik eszt. Ekkor volt szikszai oskolamester, a könyvét is ajánlotta a szikszai gyermekeknek. (...)

(3) *Keresztyénség fundamentomáról való rövid tanúság*. Nyomt. 1544-dik eszt. 8.r. Vagyon ajánlva *Régi Kelemennek*, vitélzö úri embernek, hogy fiát e szerint taníttatná, az A.B.C-ét elől leírta, hogy a gyermekek szerint taníttatának olvasni. Írta ezt Liszkán laktában.”¹²⁵

A XVII. századot a szakadatlan hitviták s az erőviszonyok változása nyomán felekezeti iskolák nyitása és bezárása, egymástól eltérő, szerteágazó oktatási struktúra, követelmény és tananyag, valamint ezekkel összefüggésben egy pozitívum: a magas szintű írásbeli vitakultúra kialakulása jellemzi. A magyar irodalom- és művelődéstörténetből jól ismert személyiségek, pl. Misztótfalusi Kis Miklós, Apáczai Csere János szakadatlanul érveltek a magyar nyelvű iskoláztatás szükségessége mellett. Sajnos igyekezetük hiábavalónak bizonyult, a magyar iskolák elterjedése majd csak évtizedekkel ezután kezdődik el, az olvasáskultúra fejlődése pedig ennél is lassabban halad.

¹²⁴ Vö. Mészáros István, 1981. 264.

¹²⁵ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Bp. 1982. 423–424. (Reprint)

A korszak oktatástörténetének kiemelkedő személyisége Comenius, aki a világnézetét meghatározó panszofikus filozófia jegyében próbálta megszervezni és korszerűsíteni az oktatást. Nézeteinek egyik legfontosabb eleme az volt, hogy mindenkinek minden szinten mindent meg kell tanulnia, hogy a világot a maga teljességében láthassa, és önmagát sikeresen elhelyezhesse benne. Mai fogalmaink szerint azt mondanánk, hogy a hétosztályos iskola tananyagát spirális szerkezetben építette fel, tehát az elemi iskolai alapozás után az ott megszerzett alapismereteket bővítette minden felsőbb évfolyamon. Az oktatásszervezés mellett van egy másik fontos összetevője is Comenius sárospataki négyéves munkálkodásának: a nemzeti nyelvű iskola megeremtése. Eredetileg a latin nyelv tanításával akart csak foglalkozni, ennek során azonban szélesebb körű következtetésekre jutott. A *Didactica magna* (1657, Amsterdam) című művében kifejtette, hogy hatéves korig az anyai, hat- és tizenkét éves kor között az anyanyelvű iskolai nevelés, később pedig egy célszerűen, a használhatósági szempontokat figyelembe véve felépített gimnáziumi, majd akadémiai szintű, latin nyelvű oktatás teljesíti ki a képzést. Tankönyveiben a célszerűségre, a használhatóságra, a dolog és a szó összekapcsolására törekedett: valóban a világ teljességét próbálta bemutatni, s nem csak a latin auktorok gyakorlatban hasznavehetetlen szövegein próbálta megtanítani a nyelvet. Talán a legismertebb a több száz kiadást és átdolgozást megért *Orbis sensualium pictus* (1658: latin–német), amelynek 1669-es nürnbergi kiadásában megjelenik a magyar nyelvű magyarázat is.¹²⁶ Az egyes témakörökhöz tartozó rövid, közérthető szövegek olyan jónak bizonyultak, hogy még a XIX. századi magyar nyelvkönyvek írói (pl. Táncsics Mihály) is visszanyúltak hozzájuk, s némi átigazítással elhelyezték az olvasmányok között. Amikor Comenius a latintanítás korszerűsítését összekapcsolta az anyanyelvi kultúra kiművelésének igényével,

¹²⁶ Comenius tevékenységét igen gazdag szakirodalom dolgozza fel, így pl. Bakos József több tanulmánya, Mészáros István művei, Kődöböcz János szerkesztésében a *Comenius és a magyar művelődési élet* (Sárospatak, 1994) című kötet, illetve Dömötör Ákos *Az Orbis pictus keletkezése* című tanulmánya. *Magyar Pedagógia* 1996. 2. 169–184.

fontos lépést tett a nemzeti nyelvű népiskolák és a nemzeti tudományok későbbi művelése érdekében is.¹²⁷

Az 1700-as évek első harmadában (1735) készült el a jezsuita gimnáziumok működését, tananyagát és oktatási módszereit egységesítő tanterv, amely egyben az első ilyen jellegű magyarországi dokumentum is. Ebben külön hangsúlyozzák az anyanyelv szerepét a latin tanításában: fordítások, összevetések stb. formájában. Rövidesen elkészültek azok a segédkönyvek, amelyek anyanyelvű magyarázatokkal kiegészülve segítették a diákok munkáját. Elsőként Franz Wagner frazeológia szótárát adták ki *Univerdae Phraseologiae Latinae Corpus* (1750) címmel. Ezt követően már több, a jezsuita gimnáziumok számára készült tankönyvben található magyar szövegrészek, pl. Dobronaki János a latin törzsszöveget magyarul is szerepeltette latin–magyar szólásgyűjteményében, Pomey Ferenc pedig a magyar mellett szlovák fordítást is csatolt a *Flos latinitatis* című gyűjteményéhez.¹²⁸ Ennek a tendenciának némiképp ellentmond az a gyakorlat, hogy a magasabb latin osztályokban még egymás között sem beszélhettek anyanyelvükön a diákok. Közben újabb és újabb, már csak magyar nyelvű ábécéskönyvek jelentek meg, s egyre inkább nőtt az igény más, ismeretterjesztő művek kiadására is. Az 1600-as évek végére készültek el az első földrajz, számtan, történelem és természetrajz könyvek. Az iskolarendszer azonban még mindig erősen heterogén jellegű volt, és a hatékonyságát sokszor éppen a tanárok kérdőjelezték meg. Több XVIII. századi pedagógus és tankönyvíró panaszkodik például arról, hogy a deáki nyelv tanítása a legtöbb esetben csak pusztá időtöltés, amelynek semmi gyakorlati haszna nincsen. A többi között Losontzi István, a

¹²⁷ Balázs János: A magyar nyelvtudomány történeti fejlődésének eszmei alapjai című nagyívű tanulmányában részletesen elemzi a nyelvi érintkezések kérdését és ennek megjelenési formáit pl. a szótárírásban, az anyanyelvűség iránti igény kialakulását és tudománytörténeti háttérét – benne Comenius munkásságát is –, valamint a nyelvi tervezés folyamatát a kezdetektől a hatvanas évek végéig. In *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991. 69–77.

¹²⁸ Vö. Mészáros István, 1981. 160–162.

népszerű, hetven kiadást megért *Hármas Kis Tükör* szerzője ezt írja könyve előszavában:

„Magyar Gyermekeknek magyarul írtam, nem idegen nyelven, mellyet nem értenek. Sőt vallyha már valaha fel-állítatnának a mi Nemzetünkben-is a *Magyar Oskolák, a melyekben a szükséges dolgokra magyar nyelven tanítatnának elsőben gyermekeink!* Úgy sem ezek idejeket, sem a Szülék költségeket haszontalanul el nem-vesztenék. De ez a mi Oskolánknak nagy fogyatkozása, hogy mindenütt minden különbség nélkül a Gyermek Celláriusra, Deák Rudimentára szorítottak, a melyeknek paraszt állapotjokban soha semmi hasznát nem vehetik. Sokkal hasznosabb volna a falusi Gyermeket magyar olvasásra, éneklésre, könyörgésre, Írásra, Aritmetikára, Historiára és a keresztyén Hitnek Ágazataira tanítani, mint gyermeki elméjeket hat, hét Deák Deklinatzióknak vagy Reguláknak tanulásával gyötreni, jövődő meg-sirathatatlan károkkal.”¹²⁹

Az alsófokú oktatás a falvakban szinte csak a mezőgazdaság számára haszontalan néhány hónapra korlátozódhatott, s minthogy tankötelezettségről ebben az időben még szó sem volt, csak azok jártak iskolába, akiket szüleik elengedtek. Tankönyvet szinte biztosan nem használtak, inkább a táblára írtak, illetve memorizálással sajátították el anyanyelvükön az írás, olvasás, számolás alapjait, valamint a katekizmust. A városi iskolák kisdíákjai jobb helyzetben voltak, ők a XVIII. században már magyar tankönyvből tanulták a betűvetést, a katolikusok pl. *A magyar szóllásnak kezdetéről* (1756), a protestánsok a *Magyar Á-bé-ce* (1719) című könyveket vezették be iskoláikban.

Az 1700-as évek elejéről az ágostai hitvallású evangélikusok néhány iskolája érdemel különös figyelmet, így a győri, a besztercebányai és a pozsonyi. Mindhárom iskolában a hallei pietista nevelési iskolán felnőtt nemzedék tanított. A pietizmus atyjának nevezhető August Hermann Francke nevelési elvei alapján egy olyan korszerű iskola képe rajzolódik ki, amely a széles néprétegeknek úgy biztosítja a vallásos, erkölcsi nevelést, hogy közben a latin mellett beve-

¹²⁹ Idézi Fináczy Ernő: *Az újkori nevelés története (1600–1800)*. Bp. 1927. 304.

zeti az anyanyelv és egy másik élő idegen nyelv, a földrajz, a történelem, a matematika, fizika, természetrajz tanítását is. Bárány György, a győri evangélikus líceum tanára írja: „Nem nagy szívfájdalom nélkül írom ezeket, emlékeztén a mi magyar iskoláinkban levő praxisról, a holott minden csak deák nyelven fordul elő. Innét a nyavalyás gyermekek mennyi nyakcsapásokat és vesszőzéseket szenvednek. Minekokaért sokan elvadulnak, s elhagyják az iskolát. Javallom azért minden tudós és szemes tanítóknak tanácsokból, sőt egész nemzeteknek példájokból, hogy se oly korán ne fogják a gyermekeket deák nyelvre, minek előtte t.i. a keresztyén vallás fundámentó-mában és az anyai nyelvben is alkalmasan nem proficiáltak, de nem csak a kathechizmus vagy más compendium, hanem még a grammátika, syntaxis, historia, geographia etc. is magyar nyelven magyaráztassanak meg nekik, epistolákat és más magyar elaboratiókat csináljanak, hogy mindenek felett a magyar nyelvet tanulják meg tisztán. Ennek elmulasztása volt ez ideig az oka, hogy alig találtatott, ki közülük tisztán és fundamentosan tudott volna szólni és írni, míg valaki tekintetes személyek között is jó magyar könyveknek figyelmes olvasása által azt valamennyire helyesebben excolálta.”¹³⁰

Az evangélikus egyház fennhatósága alatt álló elemi iskolákban megvalósították a teljes anyanyelvűséget, a latint erről a szintről teljesen száműzték.

Az osztrák udvarból irányított oktatáspolitikai első átfogó tanügyi rendelete az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*. Korábban is hoztak olyan rendeleteket, amelyekkel az oktatás különböző szintjeit szabályozták, pl. a nagyszombati – eredetileg jezsuita – egyetemet osztrák mintára orvosi karral egészítették ki (1769/70), 1770-től kezdve pedig az iskoláztatást Mária Terézia egyházi helyett állami kérdésnek nyilvánította. A magyar iskolarendszer egyik legkiterjedtebb hálózata a jezsuita rendhez tartozott, így annak feloszlása után (1773) teljesen át kellett szervezni a rendszert.

A *Ratio Educationis* I. fejezete a szervezeti rendszert és a hozzá kapcsolódó igazgatási feladatokat vázolja. A rendelet az országot

¹³⁰ Idézi: Finácz Ernő, 1927. 297.

kilenc tankerületre osztotta (központjai: Pozsony, Buda, Kassa, Győr, Pécs, Besztercebánya, Ungvár, Nagyvárad, Zágráb), vezetőit pedig a korábbi gyakorlattól eltérően nem egyházi körökből jelölte ki. Ausztria területén igen, Magyarországon azonban még nem vették be az általános tankötelezettséget. Az anyanyelvű oktatás szervezése miatt fontos lépés volt az egy-, két-, illetve háromtanítós anyanyelvű falusi és városi iskolák (*schola vernacula seu nationalis*) létrehozása, ahol a diákok az írás, olvasás, számtan és hit-tan elemi tudnivalóit sajátíthatták el. A II. rész a tantervi útmutatást tartalmazza, amely szerint vannak általánosan szükséges, általánosan hasznos és rendkívüli (csak keveseknek hasznos) tantárgyak. E felosztásnak köszönhetően nyert teret a magyar történelem és földrajz tanítása is a felső tagozatokban. A latin rovására megnövelte a rendelet a németnek mint élő és hasznos idegen nyelvnek az óraszámát. Ez összhangban volt a latin államnyelvet a némettel felváltó elképzelésekkel.

Az országgyűlés 1790/91-es törvényei között kiemelkedő helyet foglal el a pesti egyetem magyar tanszékének megalapítása. Ez semiben sem hasonlít a mai „magyar tanszékhez”: nem a bölcsészeti karhoz tartozott, hanem ún. karközi helyzetben volt, és feladata a magyar nyelv kezdő és középhasadó szintű tanítása lett. Vezetését Vályi Andrásra bízta, aki működésének első két évében több olyan tanulmányt is megjelentetett, amely összhangban volt a magyar nyelv rendes tantárggyá tételének követeléseivel. Egy röpiratában megfogalmazta, hogy ha a magyar nyelv ismerete nem lesz kötelező azoknak, akik Magyarországon hivatalt akarnak vállalni, akkor a „Magyar tanító székek felállíttatása jobb ugyan, mint semmi, de valóban csak külső szint mutató szem bekötés lessz.”¹³¹ Vályi tankönyveket is összeállított diákjainak, s az elsőt két változatban, latin és német közvetítő nyelven is megjelentette: *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen, nebst einer hiezu eingerichteten Hilfstabelle / Fundamenta lingvam ungaricam practice docendi, et discendi, cum tabella in hunc finem preparata*

¹³¹ Idézi: Éder Zoltán, 1991. 8. Dolgozatok 23.

(1792) címmel. A mű értékét növeli, hogy nem egyszerű iskolai nyelvtan, hanem egyben a tanítóknak és tanulóknak egyaránt szánt módszertani kézikönyv is, amely a szerző szándéka szerint csak addig szolgált volna tankönyvül, amíg a szükséges szótár és fordítási szöveggyűjtemény el nem készül. A harmadik könyv az előzőeknél ötször terjedelmesebb (158 lap), és azokkal ellentétben már a címe is magyar: *A magyar nyelvnek könnyen és hasznosan lehető megtanulására vezető rövid ösvény, avagy sokféle gyakorlások példái a magyar könyvszerzők munkáiból* (1793). Vályi András oktatómunkája alapozta meg a pesti egyetem magyar katedráján a magyarországi értelmiség magyarrá válását.

Az anyanyelvű oktatás széles körű kiterjesztése a II. Ratio Educationis (1806) kiadása után kezdődhetett meg. Míg az első oktatási törvény az anyanyelvűség visszaszorítására törekedett, a második több intézkedést is tartalmaz az országban honos vernakuláris nyelvek tanításával kapcsolatban. Nem csak az elemi iskolákban vezette be ezek tanítását, hanem a korábban csak latinul oktató gimnáziumokat is kötelezte arra, hogy a diákok nyelvén is megmagyarázzák a tananyagot.

40. §

„A művelt európai nemzetek példája arra tanít, hogy a hazai nyelv kiművelésére sem szabad kisebb gondot fordítani. Mindenesetre elfajult és az államnak, melynek ölébe minket az anyatermészet helyezett, céljaihoz nem alkalmazkodó jellemvonás bizonyítéka volna az anyanyelvet utolsó gondjaink közé sorozni. Ezért föltétlenül *minden igyekezettel gondoskodni kell arról, hogy a magyar nyelv tanítása a többi tárgyakkal egyenlő lépést tartson és Magyarországon rendes tantárgy legyen.* Legyen annyi tanítója, ahány tanára van a grammatikai iskolának és a humanióráknak. Amikor ezek a latin nyelvet és írókat, éppígy a történelmet és a földrajzot és más tantárgyak fejezeteit tárgyalni fogják, nem csak tanítványjaiknak anyanyelvét, hanem a magyar nyelvet is használni fogják azoknak kedvéért, akiknek ebben még nincs elegendő ismeretük és gyakorlottságuk. E tanítási módszer és e mindennapi gyakorlás

eredménye annak biztosabbá fog válni, minél inkább kiszélesedik az oktatás mezeje, és minél sűrűbb a hozzá való alkalom. Valóban e tekintetben már nincs semmi helye a tétovázásnak, miután a hazai nyelv tanulása és művelése Magyarország összes gimnáziumaiban és akadémiáiban királyi szentesítéssel és országos törvénnyel rendeltetett, a szent korona országaihoz tartozó többi tartományokban pedig rendkívüli tantárgyként tűzetett ki. Ez utóbbiakban mindenestre elegendő lesz e nyelv számára külön tanárt fenntartani a latin iskolákban, amitől remélni lehet, hogy a magyar nyelv lassanként itt is elterjed, és polgárjogot nyer...”¹³²

Az iskolarendszer tartalmi átalakítása és magyarnyelvűségének megvalósítása nem történhetett meg olyan gyorsan, ahogy azt akkori nyelvművelőink szeretnék volna, hiszen hiány volt tanárban és tananyagban egyaránt. A magyartanárokat nem tekintették egyrangúnak a többi tárgy oktatóival, sőt sokszor kötelezték őket helyettesítésre latin órákon, azzal a megjegyzéssel, hogy ha jól megoldja a feladatot, akár rendes tanárrá is előléphet... Czuczor Gergely még 1828-ban, *A' magyar nyelv' állapotja Gymnasiuminkban* című helyzetelemző tanulmányában azon tündök, „mint lehet, hogy midőn közel negyven évek óta a' honni nyelv és literatura köz tanító intézeteinkben rendszerént tanítatik, vagy bizonyára felsőbb rendelesektől tanítani parancsoltatik: még is számtalanon mind al, mind főbb iskoláinkból magyarszótanulól lépnek ki az egyházi és polgári mindennemű hivatalok' viselésére.”¹³³ Az okokat részben a módszertani hiányosságban látja (életkoruktól és felkészültségüktől függetlenül kerültek egy nyelvtanulói osztályba a diákok, így gyakran előfordult, hogy éveken keresztül ugyanazt tanulták), részben a tanításra teljesen alkalmatlannak bizonyult könyvek kiadásában. Évtizedeken keresztül Bél Mátyás erre a célra átdolgozott nyelvtanát használták, amely eredetileg egészen más felhasználói kör számára készült. Ezt egy tudományos igényű nyelvtan követte, Verseghy Ferenc 1815-ben megjelent latin nyelvű magyar grammatikája (*Epitome*

¹³² In Ravasz János (szerk.), 1966. 257–258.

¹³³ Czuczor Gergely, 1828. 10: 72.

Institutionum Grammaticarum Linguae Hungaricae), amely Czuczor véleménye szerint tudományos szempontból lehet, hogy érdekes, újszerű felfogású, de oktatási célra használhatatlan. A gondosan előkészített oktatási törvényből pedig a tanítók képzésére és a magyar nyelvi tantervre vonatkozó hiányosságokat emeli ki: nem lehet tudni, hogy meddig, milyen óraszámban, melyik osztályban mit kell tanítani, és ehhez milyen segédeszközöket lehet felhasználni. (A II. Ratio csak együttesen jelöli meg a latinra és magyarra fordítandó heti óraszámot – a grammatikai osztályokban 42, a humán osztályokban 22 –, ez viszont kiemelkedően magas a többi tárgy 4-6-8 órájához képest.¹³⁴) Fontos állomás a *magyar mint tantárgy* bevezetésében 1820, mert ettől a tanévtől kezdve nem csak minősítést, hanem osztályzatot is kaptak a diákok a gimnáziumi osztályokban. A protestáns iskolákban, bár nem vezették be a magyar nyelvtant külön tantárgyként, nyelvtankönyvek dolgában jobban álltak a katolikusoknál, pl. a latin grammatika megértését segítő, magyarul írt nyelvtanokat adtak diákjaik kezébe. A nyelvkönyvek száma a XIX. század közepétől ugrásszerűen megnőtt, szinte lehetetlen számba venni őket. Az ok nem véletlen, 1844-ben a magyar államnyelvvé vált, így oktatására – s a szükséges segédanyagok, módszertanok készítésére is a korábbiaknál jóval hangsúlyt helyeztek mind a magyar, mind a más etnikumokhoz tartozó diákok esetében.

3.4. A magyar nyelv (és kultúra) oktatása külföldön

A legkorábbi emlékeink a XV. századból valók. Királyaink számára csak a XVI. század közepétől írta elő törvény a magyar nyelv elsajátítását, de ettől függetlenül lovagkirályainkra s a későbbi uralkodókra is jellemző volt, hogy többé-kevésbé megtanultak magyarul. A magyar királyi udvarban vendégeskedő humanista tanár, Enea Silvio Piccolomini reneszánsz szellemiségű oktatókönyve, a *Tractatus*

¹³⁴ Vö. Mészáros István, 1968. 82.

de liberorum educatione a gyermek V. László magyar és cseh király számára készült. Nevelési elvei között szerepel a testi és erkölcsi nevelés fontosságának, a játék – tanulás – pihenés arányosságának a kifejtése, a latin nyelv tökéletes elsajátításának követelménye, valamint néhány hasznos tanács az alattvalók nyelvének hatékony megtanulására:

„Környezetedben igazmondó, tiszta erkölcsű, szemérmes, szelény ifjak legyenek, akik egyúttal egészségükre is tudnak vigyázni. Egyik közülük magyarul, másik németül, harmadik csehül beszéljen, latinul azonban mindnyájan tudjanak, és felváltva, hol az egyikkel, hol a másikkal társalogjál. Így azután könnyűszerrel, fáradság nélkül, játszva megtanulod mindezeket a nyelveket, és abba a helyzetbe jutsz, hogy minden alattvalóddal saját nemzeti nyelvén tudsz beszélni. Hidd el, nincs semmi, amivel a fejedelem népének szeretetét oly könnyen megnyerheti, mint nyelvének biztos használatával.”¹³⁵

A következő évszázadokban a magyarul tanulók csoportja a Kárpát-medence más etnikumú – később nemzetiségi – lakosaiból, illetve a betelepülő idegenekből tevődött össze. A tágabb régióban nyelvi szempontból a németeken és osztrákokon kívül a csehekkel és a lengyelekkel, valamint az olaszokkal kerültünk szorosabb dinasztikus, illetve kulturális kapcsolatba. Az olasz nyelvterülethez fűződő kapcsolatrendszer határhelyzetben van, hiszen a nyelvileg oda tartozó Fiume 1870-től a magyar korona része lett, tehát a magyar törvények vonatkoztak rá, de az évszázados olasz–magyar kulturális kapcsolatok, valamint a hely sajátosságai mégis azt indokolják, hogy a többi magyarországi etnikumtól elkülönítve mutassuk be.

Pozsony három kultúra találkozásánál fekszik, s a XVIII. században a német anyanyelvű lakosság túlsúlya jellemezte nyelvi és etnikai viszonyait. Bél Mátyás, a pozsonyi evangélikus líceum polihistor tanára, felismerve a város nyelvi jellegzetességeit, a magyarok számára német nyelvkönyvet, a *németek számára pedig magyar nyelvkönyvet* szerkesztett. *Der Ungarische SprachMeister* (Pozsony, 1729) című könyvecskéjének első változata kinézetre olyan, mint egy turistáknak szánt zseb-tankönyv. Élő közvetítő nyelvet válasz-

¹³⁵ Idézi: Mészáros István, 1981. 95.

tott – elsőként szakított a latinnal –, és a beszélt nyelvre akarta olvasóit megtanítani. Céljai között még egy korábban szokatlan dolgot jegyzett meg: a két nép és kultúra egymáshoz közelítését.

„A mostani bevezető annak legyen szerény kezdete, hogy legalább akinek rokoni kapcsolat, hivatali vagy más körülmények miatt érintkezniük kell a született magyarokkal, lássanak hozzá, hogy nyelvünket megszokják, s ezáltal a mi nemzetünket is megnyerjék maguknak, és saját népüket is kedveltebbé és befogadottabbá tegyék.”¹³⁶

Ez a szándék mozdítja a XVIII. és XIX. század más kiemelkedő személyiségeinek munkálkodását is. Fontos motívum a *hungarus tudat*, amelyre korábban már utaltunk, az ő életművükben azonban a hétköznapi gyakorlatnál magasabb szinten van jelen. A nyelvkönyvírás és a nyelvtanítás voltaképpen csak egy hasznos járulékos elem, egy a sokféle munka közül. Bél Mátyás hatalmas műve, a *Notitia Hungariae* (1735–1742) is ezt a szándékot tükrözi: megismerni saját kultúránkat, és komplex módon, tudományos alapos-sággal megismertetni a magyarságot a vele kapcsolatba kerülő más népekkel és kultúrákkal, s ehhez megtalálni a legkönnyebben befogadható eszközöket, ami lehet egy nyelvoktató tankönyv, egy történelmi, földrajzi, néprajzi bemutatás stb.

Hasonló motivációk vezették Márton Józsefet, amikor a trónörökös nevelői megbízatását 1806-ban fölcserélte a *bécsi egyetem* nyelvészeti katedrájára. A magyar csak egy volt a birodalom rebellis hajlamú népeinek nyelvei közül, így nem lehet csodálkozni azon, hogy a tantárgyak listájában az utolsó helyen szerepelt, s Márton sem kaphatott professzori kinevezést. A *hungarus szemléletű* tudós nyelvészeti tanulmányokkal, nyelvkönyvekkel, grammatikákkal, szótárakkal és olvasókönyvekkel¹³⁷ próbálta meg kö-

¹³⁶ Bél Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*. Szerk. Tarnai Andor. Bp. 1981. 170.

¹³⁷ Néhány a fent említett munkák közül: *A magyar lexiconnak szükséges voltát tárgyzó elmékedések* (Bécs, 1802), *Magyar-német / Német-magyar Lexicon* (Bécs, 1803), *Ungarisches Lesebuch* (Bécs, 1803), *Praktische Ungarische Spachlehre* (Bécs, 1809), *Gyönyörködtetve Tanító Magyar Olvasókönyv* (Bécs, 1840). Vö. Mikó Pálné, 1986. 279–282.

zelebb hozni a császárváros német anyanyelvű lakóit a velük több száz éve egy uralkodó alá tartozó magyarokhoz.

Sajátos helyzetben kezdett munkához a *prágai egyetemen* 1854-ben Riedl Szende.¹³⁸ A tanszékalapítást August Schleicher, az indogermán összehasonlító nyelvészet professzora szorgalmazta. A magyar, mint nem indoeurópai nyelv, kiváló eszköznek bizonyult a nyelvhasznítás számára, ezért a XIX. század második felében több egyetemen, így pl. Helsinkiben is meghirdették a választható tárgyak között. Riedl Szende tantárgyain (*Magyar nyelv és kereskedelmi stílus; A közéleti fogalmazványok és a kereskedelmi élet nyelve*) végigtekintve azonban nem csak a tudomány fejlődésére, hanem a kor kívánalmaira is ráismerhetünk. Tanított ezek mellett rendszeres magyar nyelvtant, és bevezetett egy váltakozó tematikájú hungarológiai stúdiumot is. Hungarus szellemiségű kortársaihoz hasonlóan ő is igyekezett közelíteni egymáshoz a régió népeit. Közvetítő nyelvként – a hely és a kor szelleméből adódóan – a németet választotta. Ehhez a munkához az egyetemi katedra mellett más fórumokat is felhasznált, fordított, antológiákat szerkesztett, német folyóiratokban publikált, elvállalta a *Kritische Blätter für Kunst und Literatur* című folyóirat szerkesztését stb. Nyelvoktató munkáját elméletben is kamatoztatta: a modern magyar nyelvtudomány történetének értékes darabjai *A magyar nyelvrendszer alapvonalai* címmel írt munkája, amely egy funkcionális szemléletű, gyakorlati nyelvtant ígér, de sajnos csak az első fejezete készült el, valamint a *Kisebb magyar nyelvtan*, amelyben a nyelv egy lényeges sajátosságára, a latinól eltérő sok-esetű jellegére hívta fel a figyelmet.¹³⁹

Fiume stratégiai városnak számított mind Magyarország, mind a Monarchia számára, hiszen ez volt az egyetlen tengeri kikötővárosuk. Lakossága döntően olasz volt, de éltek itt horvátok, magyarok,

¹³⁸ Riedl Szendéről az eddig egyetlen monográfiát Sas Andor írta 1937-ben *Riedl Szende hidverési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában* címmel (Bratislava-Pozsony).

¹³⁹ Vö. Antal László: *A magyar esetrendszer*. V. fejezet: A nyelvtani örökség. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó, 108–110.

osztrákok is. Közvetítőnyelvként az olaszt használták, de a birodalmi érdekeknek megfelelően, második nyelvként a német szerepelt. A magyartanításnak már a XVIII. században is vannak nyomai a városban, de igazán az 1800-as években bontakozik ki. Elsőként sikerült a tágabb régióban a magyart graduált tantárggyá tenni. Császár Ferenc, aki 1830-tól tanított magyart a gimnáziumban, olasz nyelvű magyar grammatikát és olvasókönyvet írt diákjai számára. A fejlődést az 1848/49-es események akasztották meg, amikor a horvátok bevonultak a városba, és a magyar nyelvet kitiltották az iskolákból. Csak a kiegyezés után javult valamit a helyzet, amikor a magyar gimnázium léte újra biztossá vált. Fiume státusa 1870-ben változott meg, amikor egy királyi rendelet értelmében a magyar korona része lett. A csatolt részekre (Horvát-Szlavónország) vonatkozó pozitív megkülönböztetés itt is érvényes volt, tehát a magyar csak választható nyelvként szerepelt. Trefort Ágoston minisztersége alatt létesültek Fiumében olyan állami népoktatási intézmények, amelyek már nagyobb létszámú diákság befogadására is alkalmasak voltak. Trefort 1876-ban az alábbi indoklást terjesztette a parlament elé:

„Fiume város polgárainak köz- és magán érdekei kívánják, hogy gyermekeinek az állam hivatalos nyelvének megtanulására alkalom szolgáltatassék; másrésről, hogy az e helyütt fennálló *állami reál-gimnáziumba* (mai főgimnáziumba) *az elemi iskolákból átlépő növendékek középtanodai tanulmányaik megkezdésekor a magyar nyelvbeli oktatás első nehézségein már túlesvén, e nyelv tanulása miatt a klasszikus nyelvek tanulásában akadályozva ne legyenek*; e végből elhatároztam, hogy a népokt. törv. 80. §-a alapján Fiumében mind a fiú-, mind a leánygyermekek számára oly állami iskolákat állítok fel, melyekben a tanulónak saját anyai nyelvek gyakorlása mellett módjok legyen a magyar nyelv megtanulására is.”¹⁴⁰

Az attitűd, amely a fiumei magyartanulókat jellemezte, eltért attól, ami a nemzetiségek hozzáállását általában meghatározta. (Igaz,

¹⁴⁰ Idézi: Körösi Sándor: A közoktatás Fiumében című tanulmányában. In *Magyarország vármegyéi és városai* (Magyarország monográfiája). Szerk. Dr. Sziklás János és Dr. Borovszky Samu. Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Bp. 1986–1914. 112–131.

hogy itt nem vezették be kötelező tárgyként.) A nyelvoktatás nem korlátozódott csupán az iskolák falain belülre, hanem szerveztek gimnáziumi önképzőköröket, esti tanfolyamokat felnőttek számára, valamint a városi társadalmi egyesületek is bekapcsolódtak az ismeretterjesztő munkába. Más nemzetiségi iskolákkal szemben itt a tan nyelv az olasz maradt, ezért az ide pályázó tanároknak jól kellett tudniuk olaszul. A fentebb idézett Skutnabb-Kangas-féle felosztás szerint itt főként a nyelvmegőrző program van jelen, emellett azonban előfordul a belemerülési modell is, amikor a német és olasz családok gyermekei önként választják a magyar iskolát. A fiumei tanárok írták az első olasz–magyar szótárakat, grammatikákat, elmélyültek a két nyelv összevető tanulmányozásában, s így lassan megszületett az első magyarországi italianista nemzedék, majd az ő tanítványaik közül kerültek ki az első olasz hungarológusok is. Munkájuk eredményességét mutatja, hogy a Monarchia felbomlásáig hét olasz közvetítő nyelvű nyelvkönyv és több kétnyelvű szótár jelent meg a városban.¹⁴¹

Az a nyelv- és kultúra-közvetítő tevékenység, amelynek első kísérleteit fentebb bemutattuk, majd a XX. század első harmadában bontakozik ki, amikor kialakul a külföldi magyar intézményrendszer, mint a magyar nyelv és kultúra megismertetésére kidolgozott nemzeti művelődéspolitikai program egyik eszköze.

3.5. A magyar mint második és mint államnyelv oktatása

A magyarországi nyelvek vernakuláris státusának kezdeti fázisában az iskolai használatukat – s nem a nyelv oktatását! – a természetesség és szabályozatlanság jellemezte. Azt a módszertani alapelvet követték, amely szerint a kisdíákoknak az alapismereteket anyanyelvükön kell elsajátítaniuk. A többség (aki egyáltalán iskolába

¹⁴¹ Részletesebben lásd: Éder Zoltán, 1983b, valamint Giovan Battista Pellegrini, 1983. 121–126. és Tóth László, 1959.

kerülhetett) a néhány elemi osztályon túl nem lépett, a magasabb szinteken nélkülözhetetlen latin nyelvre tehát egyáltalán nem volt szüksége. Az anyanyelv kezdetben még csak a tudás közvetítésére szolgált, magáról a nyelv szerkezetéről és szabályairól, majd irodalmáról csak a XIX. századi iskolákban tanulhattak a diákok.

A tudomány sem állt azon a szinten, hogy mindenki számára érthető, tanítható formában megfogalmazta és leírta volna a Kárpát-medencei nyelvek többségének a nyelvтанát. A magyar nyelv rendszerének leírására Sylvester János és Szenczi Molnár Albert úttörő művei után még igen sokan vállalkoztak, köztük Pereszlényi Pál, aki *Grammatica Linguae Vngaricae* (1682) című könyvecskéjét a jezsuita iskolák diákjainak szánta, vagy Kövesdi Pál, a soproni evangélikus líceum tanára, aki *Elementa Linguae Hungaricae* címmel jelentetett meg iskolai nyelvtant 1686-ban.¹⁴² E két utóbbi munkára támaszkodott többek között Bél Mátyás, amikor nyelvmesterének grammatikai részét kidolgozta. A *Sprach Meister* átdolgozott formában később az első, általánosan használt iskolai nyelvtankönyv lett, és egészen 1815-ig, Verseyhy nyelvтанáig ebből tanultak a magyar diákok. A többi nyelvnek mint anyanyelvnek a definiálása, a nyelvjárások fölötti irodalmi nyelvi változat kialakítása, az írásbeliség normarendszerének kidolgozása mind a horvátok, mind a szlovákok, mind a románok esetében megtörtént a XIX. század első harmadában, de csak évtizedek múlva, sok vita után ért meg a teljes, már a helyesírást is magában foglaló sztenderdizált és kodifikált változat.

A modern nemzetfogalomban a nyelv és a nemzet egymást feltételező tényezők, így érthető, hogy a nemzetté válási folyamatban kiemelt helyen szerepel a nyelvhasználati jogok érvényesítése, valamint az anyanyelvű oktatás megszervezése és elfogadtatása.¹⁴³ A nyelvtörvényeken végigtekintve láthattuk, hogy a magyar nyelvért, a magyar politikai nemzet függetlenségéért küzdő nemesség milyen törvényeket fogadott el, s ezekben a Kárpát-medencei más

¹⁴² Vö. Szathmári István, 1968. 301–360.

¹⁴³ Vö. Szűcs Jenő, 1984. és Kosáry Domokos, 1989.

etnikumú lakosság elvárásai milyen kevéssé érvényesülhettek. Ezen a tendencián az 1849-es, valamint az 1868. évi 44. törvénycikk sem segített, pedig ez utóbbi elfogadása után sem a népiskolákban, sem a középiskolákban *nem volt kötelező* a magyar nyelv oktatása. Ács Zoltán kimutatása szerint¹⁴⁴ a kiegyezés idején a lakosság 46%-a volt magyar anyanyelvű, de a nemzetiségek közül egyiknek az állampolgársága sem haladta meg a 20%-ot. A századfordulóhoz közeledve az oktatási nyelv és a népiskolák száma az alábbiak szerint alakult:

Oktatási nyelv	Népiskolák száma (Horvátország nélkül)		
	1880	1900	1913
magyar	7342	10 325	13 608
német	867	383	449
szlovák	1716	528	365
ruszin	393	93	47
román	2756	2 157	2 170
szerb-horvát	313	135	269

A nemzetiségi tanítási nyelvű iskolák számának csökkenésében részben a magyar nyelvoktatást előíró rendeletek (pl. 1879: XVIII. tc: „A magyar nyelv az összes bárminemű nyilvános népiskolákban a kötelező tárgyak közé ezennel felvétetik”), részben az asszimiláció felgyorsulása okozta. A rendeletek érdekessége ugyanakkor az, hogy *a tannyelvet nem akarták megváltoztatni, csupán bevezették az államnyelv tanítását.* Ez a forma még mindig a nyelvmegőrző kategóriába tartozik, hiszen anyanyelven sajátíthatták el a tudnivalókat, a többségi nyelvet pedig magyarórákon tanulták. Apponyi Albert két évvel a sokat támadott Lex-Apponyi bevezetése után készített miniszteri jelentésében¹⁴⁵ hangsúlyozza, hogy célja nem a nemzetiségek nyelvhasználatának korlátozása volt, hanem az, hogy hat tan-

¹⁴⁴ Vö. Ács Zoltán, 1984. 278.

¹⁴⁵ Miniszteri jelentés az 1907. évi XXVII. törvénycikk végrehajtásáról, a magyar nyelv tanításának tervéről (1909). In Mann Miklós (szerk.), 1987. 214–216.

év alatt az ország minden ifjú polgára megtanulhassa az állam nyelvét, mert később nem tudja jogait érvényesíteni, és így hátrányos helyzetbe kerül. A nemzetiségek képviselői azonban saját nyelvük és identitásuk formálásának legnagyobb veszélyét az iskolák „elmagyarosításában” látták, így érthető volt, hogy a századforduló idejére többször is megfogalmazták autonómiaigényüket, s az ország föderatív, több hivatalos nyelvet elismerő szerkezeti átalakítását.

A jog és a gyakorlat azonban nem esett egészen egybe: azok az intézkedések, amelyek közvetve vagy közvetlenül az iskolarendszeren keresztül az asszimilációt szolgálták, többnyire nem valósulhattak meg. Ebben szerepe volt a tanítóképzés hiányosságainak éppúgy, mint a nemzetiségi területeken működő egyházaknak és egyesületeknek, amelyek a maguk eszközeivel igyekeztek lassítani vagy akadályozni a magyar nyelv bevezetését a hatáskörükbe tartozó iskolákban. A kormány is felmérte intézkedéseinek korlátait, ugyanakkor egyre nyilvánvalóbban körvonalazódtak azok a nemzetiségpolitikai veszélyek is, amelyek Magyarország évezredes államrendszerének és területének felbomlásában szerepet játszottak. Tisza István kultuszminisztere, Jankovich Béla 1914-ben több, a nemzetiségek szempontjából kedvező rendeletet is hozott, például a hitoktatást a tanuló anyanyelvén kell ellátni, az elemi iskolák I. és II. osztályai-ban a tanítók kiegészítő nyelvként a diákok anyanyelvét használják, a III–V. osztályban pedig már, mint tantárgyat tanítják a nemzetiségi nyelvet. Ezek a kedvezmények azonban már nem befolyásolták a történelmi eseményeket. Az első világháború befejezését követő hátrrendezések megváltoztatták a Kárpát-medencei régió etnikumainak politikai erőviszonyait, s egy többszörös kisebbségi-többségi rendszer alakult ki. Az utódállamokban a korábban nemzetiségként élő etnikumok államalkotó – többségi – nemzetté váltak, a magyarok ezzel szemben kisebbségbe kerültek; a megmaradt ország megyéinek többségében a szlovákok, németek, románok, délszláv népek megőrizték korábbi státusukat.

A trianoni szerződés vonatkozó cikkelyei, valamint a Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés Magyarországot is kötelezte. Az első, már ennek szellemét tükröző

tanügyi rendeletet Bleyer Jakab hozta a népiskolai és óvodai oktatásügy átmeneti rendezéséről (4044/1919. M.E. rendelet). Az eddigiekkel összevetve, ez teljes nyelvhasználati szabadságot ad az egyházi és állami iskoláknak, sőt teljesíti a nemzetiségek régi követelését azaz, hogy kimondja: a nemzetiségi nyelvek és irodalmak tanítására az egyetemeken tanszékeket kell létesíteni. Ezt a rendeletet a kultuszminisztérium 209.494/1919. határozata egészíti ki, amelynek az alapelve, hogy *a nemzetiségeket nem fontos magyarul hazafiságra nevelni*. Így az addigiakkal ellentétben nem a magyar nyelv ismeretét írta elő a más etnikumhoz tartozó tanítóknak, hanem fordítva: aki olyan területen akart tanítani, ahol kisebbségek éltek, ismernie kellett a nyelvüket. A nemzetiségi iskolákra vonatkozó rendeletek 1923-ban folytatódtak, a már ratifikált békeszerződések értelmében. Eszerint a kisebbségi szervezetek és magánszemélyek egyaránt hozhatnak létre oktatási intézményeket az alapfokútól a legfelső szintig, s a tannyelvet is ők határozzák meg (a magyar mint államnyelv tanítása azonban kötelező). Ezek az iskolák minden tekintetben egyenrangúak a többségi nyelven oktató intézményekkel. Az állami iskolákban 40 gyermek esetén a nyelvi kisebbségek nyelvén oktatnak, és gondoskodnak szükség esetén a párhuzamos osztályok létesítéséről, akár a középiskolákban is. A magyar politikusok célja ezekkel a liberális szellemű rendelkezésekkel kettős volt: részben a Magyarország területén élő nemzetiségek lojalitását kívánta biztosítani, részben példát akart mutatni az utódállamoknak, de nem titkolt szándéka volt, hogy a revízió ügyét ezen a módon is előmozdítsa.

Ez a szándék még inkább nyilvánvaló lett az első, majd a második bécsi döntést követően, amikor a Szlovák Állam és Dél-Erdély politikusai a Magyarországhoz visszacsatolt területek szlovák és román etnikumú lakói számára pontosan ugyanannyi jogot követeltek, mint a magyar politikusok a kisebbségben maradt magyaroknak, s ha az egyensúly felbillent, pl. bezártak egy iskolát, megszüntettek egy újságot, a másik fél azonnal megtette az ellenlépést. A régió sajátosságait figyelembe véve, a Magyarországhoz visszacsatolt területeken minden iskolatípusban tanították az államnyelvet, a tanterveket pedig – a tannyelv változatlanul hagyása mellett – fo-

kozatosan a magyar minisztérium előírásaihoz igazították. A tolerancia jegyében született meg a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium 58.701/1941. és 85.000/1943. számú határozata, amely előírta a egyes lakosságú területeken működő magyar polgári iskolákban a szlovák, rutén, szerb, horvát, illetve a román nyelv tanítását heti két órában.

Lényeges változást a második világháború utáni nemzetközi átrendeződés, a szocialista tábor kialakulása és ezzel együtt az osztályszempontokat előnyben részesítő, a nemzeti és nemzetiségi ügyeket nacionalizmusnak bélyegző pártpolitika hozott. Eltekintve az átmenet éveinek, az át- és kitelepítések következményeinek a részletezésétől, a régió nemzetiségi iskolarendszerére a korábbi tradíciók felbomlása volt a jellemző, s ezek következtében több évtizedre kiható, már-már visszafordíthatatlan folyamat indult el. A német nemzetiség iskoláit felszámolták, ugyanakkor megkezdték a nemzetiségi közoktatás rendszerének kialakítását. A kommunista hatalomátvétel után azonban a jelszó „a nemzetiségi kérdés automatikus megoldása” lett, amely a szocializmus mindenhatóságán és az ezzel szorosan együtt járó internacionalizmuson alapulva háttérbe szorította, sőt a magyarországi nemzetiségek esetében majdnem teljesen el is sorvasztotta a nemzeti identitást. Az államosítást követően az iskolák száma erősen lecsökkent, egy 1960-ban kiadott miniszteri utasítás (44.167. sz.) értelmében pedig a még megmaradt nemzetiségi anyanyelvű iskolákat megszüntették, és helyette a nyelvoktató, illetve a két tannyelvű típust vezették be.¹⁴⁶ Csak a hatvanas évek végén kezdte meg a művelődési minisztérium a nemzetiségi intézményrendszer újjászervezését. Ennek eredményeként két fő iskolatípus alakult ki, a *kétnyelvű* óvoda (heti 1-2 napos anyanyelvű foglalkozással) és iskola, valamint a *nyelvoktató* óvoda (napi 20-30 perces anyanyelvű foglalkozással) és iskola. Az előbbi iskolatípusban a tantárgyakat fele-fele arányban tanítják a gyermekek anyanyelvén (általában a humán tárgyakat) és az államnyelven (a reál

¹⁴⁶ Vö. Csipka Rozália adatai. *Regió* 1992. 1. 216.

tárgyakat, anyanyelvű terminológiai kiegészítéssel), az utóbbi magyar tannyelvű, amelyhez heti 4-6 óra nemzetiségi nyelv és irodalom kapcsolódik. A fentebb említett okok miatt a nemzetiségi tannyelvű, a magyart csak a kötelezően előírt óraszámában oktató intézményekre évtizedekig nem volt igény.¹⁴⁷

Az alábbi táblázat néhány év adatainak bemutatásával szemlélteti a magyarországi nemzetiségi oktatási rendszer alakulását.¹⁴⁸

	Óvoda		Általános iskola		Középiskola		Össze- sen
	nyelv- oktató	két- nyelvű	nyelv- oktató	két- nyelvű	tagoza- tos	két- nyelvű	
1960/61	62		329	31	8		430
1968/69	36		254	23	7		320
179/80	187		296	20	7		510
1986/87	273		324	24	8		629
1991/92	269	18	344	19	5	11	666
1995	329	35	371	27	14	9	785

A teljes egészében anyanyelven szervezett oktatást nehezítette az a körülmény is, hogy a Magyarországon élő nemzetiségek nem anyanyelvük sztenderdizált változatát beszélték, hanem az irodalmitól eltérő, sokszor erősen archaikus nyelvjárást, amelynek nem volt írásbeli változata.¹⁴⁹ A magyarországi nemzetiségek anyanyelvének és az államnyelvnek az egymáshoz való viszonyát a kétnyelvűség határozza meg, amely azonban korosztályonként eltérő képet mutat: az idősebb generáció esetében az anyanyelv nyelvjárási változata, a fiatalabbaknál a magyar nyelv dominanciája jellemző, a sztender-

¹⁴⁷ A témáról bővebben lásd: Arday Lajos–Hlavik György, 1988.

¹⁴⁸ A táblázat készítésénél felhasználtam: Arday Lajos–Hlavik György, 1988. 67–69. és a *Magyar statisztikai évkönyv* 1995. Bp., KSH, 1996. 176.

¹⁴⁹ Jellemző e diglosszia jelenségre, hogy az első szlovák olvasótáborokba felvidéki magyar egyetemistákat hívtak tanítani, mert ők jól ismerték a szlovák irodalmi nyelvet.

dizált szlovák, német, román stb. nyelvet vagy nem ismerik, vagy csak iskolában tanulták.¹⁵⁰ A nemzetiségek oktatása a XX. század végén alig különbözik a magyar diákok anyanyelvtanításától, hiszen a bilingvizmus egyensúlya az ő körükben már erősen a magyar nyelv felé billent el, anyanyelvük irodalmi változatát pedig a tanórakon sajátítják el. Valódi környezetnyelvi oktatásról inkább az óvodákban, mint az iskolákban beszélhetünk. Míg a XIX. században a hangsúly a nemzetiségi tannyelvű iskolákban a magyarnak mint környezeti, majd később mint államnyelvnek az oktatásán volt, ma már inkább az okoz gondot, hogy az évszázadok óta tartó lassú nyelvi és kulturális beolvadást hogyan lehetne lelassítani. A témával foglalkozó kutatások és tanulmányok éppen ezért nem a magyar nyelv-oktatást helyezik a középpontba, hanem a nemzetiségi nyelv megtanításának problémáját. Egy 1985-ös tervezet például, amely a kétnyelvű iskolák pedagógiai programját vázolta fel, meghatározza a tannyelvek használati körét, kitérve *a szükséges intenzív anyanyelvi felkészítésre is.*

„1. Az iskolába lépés idején az ismeretszerzés, illetve a tanítás nyelve a magyar.

2. A nemzetiségi anyanyelvi ismeretek elsajátítása a nemzetiségi anyanyelv és irodalom tantárgyának keretei között történik.

3. A nyelvi képzés – intenzív nyelvi előkészítés után – más tantárgyaknak is a feladata, vagyis a két nyelven oktatott tantárgyak az alsó tagozatban: környezetismeret, ének-zene, testnevelés, osztályfőnöki foglalkozások, a felső tagozatban: földrajz, történelem.

4. Az iskola munkanyelve a magyar és a nemzetiségi nyelv.”¹⁵¹

Az utóbbi évek magyar nemzetiségpolitikájának – ezzel együtt a nyelvi tervezésnek a kisebbségekre vonatkozó elgondolásait meghatározó jegyek között kiemelt helyen szerepel a törvényekben biztosított jog az anyanyelvű iskoláztatásra az óvodától az

¹⁵⁰ A középiskolás korosztály nyelv- és tudatállapotának vizsgálatával foglalkozik Székely András Bertalan és Joó Rudolf, 1986.

¹⁵¹ Idézi Fazekas Sándorné: Mikor lesznek kétnyelvű szlovák nemzetiségi iskolák Magyarországon? In Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka (szerk.), 1992. 49.

egyetemig.¹⁵² Szépe György egyik tanulmányában úgy fogalmazott,¹⁵³ hogy a kisebbségek nyelvi jogait védő törvények léte már önmagában bizonyítja, hogy mi szorul valójában védelemre. A XIX. században hozott nyelvtörvények a magyar nyelv védelmét és hivatalos elterjesztését szolgálták, elsődleges céljuk nem a magyarosítás volt (bár a korszaknak megfelelően természetesen volt ilyen képviselői álláspont is), mégis a „korlátozó” jellegű nyelvpolitikát képviselték, hiszen egy nyelvet, a magyart fejlesztették a többi etnikum által használt nyelv rovására.¹⁵⁴ Láthattuk azonban a miniszteri jelentésekből, hogy hiába vezették be a nemzetiségek számára a magyar nyelv kötelező oktatását, a rendeleteket csak igen korlátozottan tudták érvényesíteni, így az identitásuk akkoriban voltaképpen nem sérült, a nyelvet pedig inkább a vegyes lakosságú területeken, spon-tán módon sajátították el, nem az iskolában. A trianoni döntést követően a nagyobb, összefüggő nemzetiségi tömbök a határokon kívülre kerültek, az itt élők geográfiai elhelyezkedése pedig szórvány jellegű volt, így az államnyelv elsajátítása is lényegesen fölgyorsult. A környezetnyelv és az államnyelv oktatása a két háború közötti időszakban összefonódott, de a mai idős generáció nyelvállapotát tekintve sikeresnek ez sem mondható. Az a természetes asszimilációs folyamat, amelynek eredményeként a régió Magyarország területén élő, nem magyar etnikumú lakosságának nyelvállapotát ma az anyanyelv tájnyelvi változatának háttérbe szorulása és a magyar nyelv dominanciája jellemzi, a szocializmus időszakában gyorsult fel, s hiába biztosítanak a törvények széles körű nemzetiségi nyelvhasználati jogokat, ez a tendencia a kilencvenes években is tovább folytatódik.

¹⁵² A vonatkozó kormányálláspont összefoglalását a „*National and Ethnic Minorities in Contemporary Hungary*” című tájékoztató tartalmazza. (Kézirat, amelyért Báthori Jánosnak tartozom köszönettel) 1996. 78.

¹⁵³ Szépe György, 1984. 308.

¹⁵⁴ Vö. Szépe György, 1984. 307.

3.6. A magyar mint kisebbségi anyanyelv oktatása az utódállamokban

A magyar mint kisebbségi nyelv oktatása az *anyanyelv-tanítás része*, amely az anyanemzetétől *eltérő körülmények között, hátrányos helyzetben* valósul meg. A nyelv használati köre ebben az esetben korlátozott, az államnyelvvél (a többség nyelvével) nem egyenrangú, ezért a mindennapi életben, az oktatásban és a törvénykezésben többnyire csak szűkre szabott keretek között érvényesülhet. A résztvevők köre magyar identitású, ún. őshonos kisebbség, amely a történelmi változások miatt vált többségiből kisebbségivé. Valójában éppen ez a politikai háttér az, ami megkülönbözteti a régió magyar nemzeti kisebbségét a világ más részein élő s az eddigi kutatások homlokerébe került hasonló státusú etnikumoktól. Fontos különbség például, hogy bevándorló kisebbséget vizsgálunk (pl. a Németországban élő törököket), vagy korábban gyarmati helyzetű népcsoportot (pl. Afrikában), illetve olyan népeket, amelyek létszámuknál és szervezettségükénél fogva az adott területen mindig kisebbséget alkottak (pl. a szorbok, vagy az orosz nyelvterületen kisebb tömbökben élő nyelvrokaink), vagy olyanokat, akik korábban többségi nemzet részét képezték (a magyarokon kívül ilyenek pl. a szerbek és a horvátok az átrendeződött új államalakulatokban). Láthattuk, hogy a soknemzetiségű Kárpát-medence etnopolitikai szempontból addig volt viszonylag egységes, ameddig a nemzetfogalom át nem alakult, s a korábbi hungarus-tudatot fel nem váltotta a nyelvi-kulturális összetartozás érzése. Az első, majd a második világháború után a térségben létrehozott új nemzetállamok – amint azt az utóbbi évtized történései igazolták – legfeljebb a nagyhatalmak szemében voltak egységeseek. Még a többséget alkotó népek sem voltak minden esetben egyenrangúak (pl. az első Csehszlovák Köztársaságban csak a szlovákok lakta területeken volt regionális hivatalos nyelv a szlovák, mert az alkotmányban a „csehszlovákot” nyilvánították államnyelvvé – és ez lehetőséget adott arra, hogy cseh nyelven követeljenek meg hivatalos beadványokat), a kisebbségekkel szemben

viszont közösen törekedtek a minél gyorsabb asszimilációra. Ennek egyik leghatékonyabb módszere az oktatási rendszer „célszerű” átalakítása volt, amely mindig együtt járt előzetes területi-közigazgatási átszervezésekkel, arányszám-megállapításokkal.

A Kárpát-medencei magyar kisebbségek törvényszerűen váltak kétnyelvűekké, hiszen anyanyelvük és kultúrájuk elsajátítása mellett, a jövőjük érdekében az állam hivatalos nyelvét is meg kellett tanulniuk. A vegyes lakosságú területeken a kétnyelvűség anyanyelv- dominanciás változata ezzel szemben sok évszázados tradíciókon nyugszik (pl. az erdélyi Mezőségen). A kisebbségi lét immáron nyolc évtizedét végigkíséri egy alapvető ellentét, ami a nyelvek értékének megítélésében rejlik. A kisebbség magyar identitása igen erős, ezért természetesnek tartja azt a jogát, hogy anyanyelvének és kultúrájának birtokában lehessen, emellett elfogadja azt a tényt is, hogy a többség nyelvét is meg kell tanulnia, de a két nyelvet azonos értékűnek tekinti. A többség ezzel szemben csökkent értékűnek, sokszor veszélyesnek, s hosszú távon megszüntetendő jelenségnek tartja a kétnyelvűséget.

Skutnabb-Kangas, aki a nyelvi kisebbségek problematikájával kapcsolatban több művében vizsgálja az oktatási vonatkozásokat is, néhány olyan általános megállapítást is tesz, amely a régió magyar nemzeti kisebbségére is alkalmazható.¹⁵⁵ A Monarchia szétesése utáni, majd a nyolcvanas években újra átrendeződött utódállamokban általánossá vált az ott élő lakosság etnikumok, kultúrák, nyelvek alapján történő hierarchizálása, amelynek eredménye az *etnicizmus*, illetve a *lingvicizmus*, a faji megkülönböztetést felváltó két kifinomult, de igen hatékony módszer elterjedése és esetenként az állampolitikai szintjére emelkedése lett. Ez alól talán a szlovéniai magyarság az egyetlen kivétel, ahol megpróbálják az egyensúlyt megteremteni az együtt élő nyelvek között, és a többség számára is kötelező kétnyelvű oktatási rendszert dolgoztak ki.¹⁵⁶ A szlovéniai modellt soká-

¹⁵⁵ Vö. Skutnabb-Kangas, Tove 1997: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Ford. Réményi Andrea Ágnes és Kontra Miklós. Bp. Regio (megjelenés alatt).

¹⁵⁶ Vö. Dular, Janez 1987; Szilágyi Imre: Kétnyelvű iskolák a Muravidéken. *Iskolakultúra*, 1994. 8. 6–9.

ig példaadónak tekintettük – Magyarországon –, de a muravidéki magyar kisebbség számára elég gyorsan nyilvánvaló lett ennek a rendszernek a valódi természete. Valójában többségi nyelvű oktatás volt ez, amelynek kereteiben a magyar gyermekek szlovénül tanulták meg a leckét, s ha nem magyar anyanyelvű tanár volt az órán, csak szlovénül felelhettek, a szlovén gyermekek magyartanulása pedig kimerült néhány szaktárgyi terminológia bemagolásában.

A nyelvek és kultúrák fennmaradását minden esetben az anyanyelvű oktatási intézményrendszer biztosítja. Ideális esetben az adott nemzetiség anyanyelvén kisebbségi tannyelvű állami iskolákat szerveznek, ahol a nyelvet és kultúrát tantárgyként is tanulják, így a diákok anyanyelvüket magas fokon sajátítják el, s képessé válnak kisebbségi kultúrájuk tudományos szintű művelésére. Ehhez azonban alapfeltétel, hogy az anyanyelv sztenderdizált változatát kell használniuk. Más iskolatípusban (pl. a magyarországi nyelvoktató iskolákban) a többségi nyelven folyó oktatás mellett kötelező tantárgy az anyanyelv és irodalma. Ez akkor elfogadható modell, ha az asszimiláció foka közel áll a nyelvvesztés határához, a nyelvoktató iskola segítségével azonban megvan a lehetőség a folyamat megállítására. A legkedvezőtlenebb természetesen az az állapot, amikor a szórványban élő kisebbség csak többségi nyelvű iskolában tanulhat egy számára idegen nyelven, mert így anyanyelve nem fejlődhet, csak a családban használatos szinten marad, a többség nyelvét pedig nem tudja olyan szinten, hogy ne kerüljön hátrányos helyzetbe.

A magyar nemzeti kisebbség esetében ki kell emelnünk néhány meghatározó jegyet, amely a magyar mint kisebbségi nyelv oktatási modelljét kialakította. Az első a *geográfiai elhelyezkedés*. Az őshonos magyar kisebbség összefüggő, nagy kiterjedésű tömbökben él, esetenként relatív többséget alkotva lakóhelyén (pl. a Székelyföldön és Csallóközben). Az utódállamok közigazgatási átszervezési és telepítési (népkeverési) etnopolitikai törekvései a mai napig főként ezekre a területekre irányulnak. A második meghatározó jegy szorosan összefügg az elsővel: a magyar népesség kiterjedt, *teljes spektrumú anyanyelvű iskolarendszerrel rendelkező*, amelyben több ezer elemi iskola, néhány száz középfokú és tízes nagyságrenddel mér-

hető felsőfokú állami és egyházi oktatási intézmény működött. A határok megváltoztatása után az első teendők egyike az állami iskolák számának radikális csökkentése, a tannyelv és a tananyag-
struktúra megváltoztatása volt, amit csak részben enyhített az egyházi fennhatóság alatt lévő iskolák relatív önállósága. A második világháborút követően a lingvicizmus legdurvább példáját Csehszlovákiában találjuk, ahol a magyar nyelv nyilvános használatát szóban és írásban egyaránt betiltották három teljes évre. Ezzel szemben Romániában a párizsi békeszerződés aláírása idején még a moldvai csángók számára is nyitottak magyar iskolákat, s megszervezték Bákóban a magyar tanítóképzést – később aztán, az ötvenes évek második felében sorra zárták be ezeket, s megszüntették az erdélyi magyar művelődés legmagasabb fokát képviselő Bolyai Egyetem önállóságát is (1959). A nyolcvanas évek elejére pedig eljutottak a „homogenizálás” ütemének felgyorsításához, amelynek terepe szintén elsődlegesen az iskola volt: az addig magyar tannyelvű iskolákba – saját tanügyi törvényüket is megszegve – magyarul nem tudó tanárokat helyeztek, a magyar feliratokat leszedették, illetve leverették (pl. Kolozsváron az Ady Líceum faláról), előírták az osztályfőnöki órákon, pionír foglalkozásokon, tantestületi értekezleteken a román nyelv kizárólagos használatát. A magyar tannyelvű középiskolákban párhuzamos román osztályokat indítottak (pl. a kolozsvári Brassai Liceumban), az egyetemeken csökkentették a felvehető magyar diákok számát, és addig korlátozták a magyarul tanulható tantárgyakat, amíg már csak a magyar szaktárgyakat hallgathatták anyanyelvükön. A tananyagot is erősen megszürték, például olyan írókat nem taníthattak magyar irodalomból, aki elhagyta Románia területét, a történelemtanítás pedig a dákoromán kontinuitáseméleten, a magyar történelem meghamisításán alapult, tudathasadásos helyzetet teremtve tanár és diák, otthon és iskola között. Az anyanyelv és kultúra oktatását nehezítette az a tény is, hogy a korszerű szakirodalomhoz, tankönyvekhez évtizedeken keresztül hivatalosan nem juthattak hozzá az erdélyi magyar tanárok. Ez azonban nyelvtudományi vonatkozásban – éppen Erdély tudománytörténeti hagyományai miatt – a helyi tudományosság: a nyelvművelési, sti-

lisztikai, nyelvtörténeti, kontrasztív és szövegnyelvészeti kutatások kifejlődését segítette elő. A nyolcvanas években született munkák a magyar nyelvtudomány értékes darabjai, így többek között ekkor jelent meg az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* Szabó T. Attila szerkesztésében, Murvai Olga és Szilágyi N. Sándor szövegtani kutatásainak összefoglalása, valamint Péntek János, Gálffy Mózes és mások nyelvművelő írásai, Szabó Zoltán stilisztikai kötetei.

A volt jugoszláviai tagköztársaságok közül Szlovénia először a nemzetközi szerződések figyelembevételével alakította ki saját iskolarendszerét, így pl. Lendván magyar tannyelvű polgári iskola működhetett. Később azonban megfordult a tendencia, a többi kisebbségi magyar területhez hasonlóan ide is mind több magyarul nem tudó tanár került (Romániában a húszas évek végén még 50%-kal magasabb fizetést és egyéb kedvezményeket kaptak, akik hajlandóak voltak magyarul a vidékekre menni), és ennek eredményeként az ötvenes évek elejére már a magyar népességnek több mint a fele szlovén iskolában tanult. Egy 1959-ben hozott párthatározat eredményeként kezdtek hozzá a kétnyelvű iskolarendszer kifejlesztéséhez, aminek két lényeges pontja, hogy az egynyelvű iskolák megszűntek, s a többséghez tartozó diákoknak is kellett magyarul tanulniuk. Papíron szép példája lehetne ez a nemzetek egyenlőségének, gyakorlatban azonban rövid idő alatt kiütköztek a hibák, s a kétnyelvűség anyanyelvet veszélyeztető fejlődési irányai.¹⁵⁷ Az anyanyelv ápolására ebben a helyzetben még nagyobb gondot kell fordítani, mint a kisebbségi tannyelvű iskolákkal rendelkező területeken, mert az így kialakult kétnyelvűség – amely amúgy is átmeneti állapot – rövid idő alatt átalakulhat először többségi dominanciájúvá, majd bekövetkezik a nyelvcsere, a teljes nyelvvesztés. Szlovénia húszezres, főleg falvakban élő magyar kisebbségével szemben a Vajdaságban a magyarok aránya kb. 17% volt, s városok-

¹⁵⁷ Ezeket magam is tapasztaltam a lendvai kétnyelvű középiskolában, ahol a kétnyelvű biológiaórát szlovén anyanyelvű tanár tartotta szlovénül, csak a terminológiát mondatta el a diákokkal két nyelven, tehát magyarul is. A diákok az órán magyarul nem is tudták összefüggően megfogalmazni gondolataikat.

ban, falvakban egyaránt nagyobb tömbökben éltek. Számukra a jugoszláv alkotmány biztosította az anyanyelvű iskoláztatás lehetőségét, s hosszú ideig úgy tűnt, ez a kisebbség őrizheti meg leginkább magyar identitását. A kilencvenes évek elejétől, a vajdasági autonómia megszűnésével azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. A Szerb Képviselőház 1991 nyarán törvényt hozott „A szerbhorvát nyelv és a nemzetiségi nyelvek hivatalos és közhasználatáról”, amelynek eredményeképpen korlátozták az addigra már csak papíron létezett nyelvhasználati jogokat a közigazgatás stb. terén, valamint a helységnevek magyar változatának alkalmazását. Ezzel a lingvicizmus hivatalos keretek között is megjelent „Kis-Jugoszláviában”. Az anyanyelvápolásra fordított tanítási órákat, amelyre a szerb iskolákban tanuló magyar diákoknak volt szükségük, megszüntették, s a korábban csak magyar tanítási nyelvű iskolákban is mind több tárgyat tanítanak a többség nyelvén – magyarul nem tudó tanárok.¹⁵⁸ Itt is megindult tehát a lingvicizmuson keresztül ható gyors asszimiláció folyamata.

A magyarnak mint kisebbségi nyelvnek az oktatási modellje tartalmában alapvetően nem különbözik az anyanemzet kereteiben folyó oktatástól, a többlet inkább a helyi hagyományok, nyelvjárások alaposabb tárgyalásából, valamint a nyelvi-kulturális kontrasztivítás alkalmazhatóságából és a kétnyelvűségből adódik. Feladatul is ugyanazt tűzik ki, amit a magyarországi iskolák: képessé akarják tenni a diákokat a legmagasabb szintű anyanyelvi kommunikációra. Mások azonban a körülmények, amelyek között az anyanyelvoktatás megvalósul. A többségi nemzetek nyelvi és iskolatörvényekkel igyekeznek korlátozni a kisebbségek oktatását. Szükség esetén a gazdaságossággal, társadalmi hasznossággal indokolják intézkedéseiket, más esetekben pedig azt a tényt hangsúlyozzák, hogy a többségitől eltérő kultúra szeparatizmushoz vezethet, esetleg autonómiaigényekhez, közvetve tehát az állam integritását veszélyeztetheti. A magyar kisebbség esetében a többségi államok különösen

¹⁵⁸ Vö. Nagy Margit: A magyar nyelvű oktatás gondjai a Vajdaságban. *Kétnyelvűség*, 1994. 1. 44–47.

nehezen tolerálják a kettős kötődést, az anyanemzet felelősségvállalását, valamint az egyre határozottabban megfogalmazódó területi, illetve kulturális autonómia igényét, mert ezekben a területi revízió rémét vélik felfedezni (holott erről szó sincs). A kisebbség anyanyelvoktatásának támogatottsága mindig az adott utódállam éppen hatalmon lévő pártjának felfogásától és toleranciájától függ, valamint kisebb mértékben azoktól a nemzetközi szerződésektől és egyezményektől, amelyeket a húszas évektől kezdve a kisebbségek védelmében hoznak. Ez utóbbiak azonban sajnos a gyakorlatban nem jelentenek garanciát kisebbségek nyelvi jogainak, a nyelvhasználat körének, anyanyelvi oktatásnak és kultúraápolásának biztosítására.¹⁵⁹

3.7. A magyar mint környezetnyelv oktatása a határainkon kívül

A környezetnyelv létezése a Kárpát-medence nyelvközösségének egyik alapfogalma, ugyanis a különböző etnikumok keveredésével együtt járt egymás nyelvének kölcsönös, spontán elsajátítása, amit főként az együttélés és a társadalmi-gazdasági kommunikáció tett szükségessé. Az alkalmazott nyelvészet azonban ma már – elismerve az egy környezetben élők spontán nyelvelsajátítási gyakorlatának hagyományait – más tartalommal töltötte meg ezt a fogalmat, *a többség számára szervezett kisebbségnyelv-tanulásával*. Ez olyan környezetben jelentős igazán, ahol a *kisebbség relatív többséget alkot*, s nyelvhasználati jogait liberális törvények biztosítják.

Az alkalmazott nyelvészeti szakirodalomban létezik a fogalomnak egy *szűkebb* és egy *tágabb* értelmezése. Az első, szűkebb értelmezés szerint csak az etnikailag vegyes lakosságú területen, a határainkon kívüli *kisebbségi magyarsággal és a környezetében élő, egyébként többségi más etnikummal kapcsolatban* használható, tá-

¹⁵⁹ Erről az 1995-ös szlovák nyelvtörvény tárgyalása kapcsán (a 4. fejezetben) részletesen szólunk.

gabb értelemben viszont beletartozik a *magyarországi környezetben* magyart tanuló nemzetiség, valamint az ebbe a csoportba nem tartozó, idegen ajkú, tanulási, munkavállalási stb. céllal a célnyelvi környezetben élő külföldi egyaránt.¹⁶⁰ Ez utóbbi csoportot a magyar mint *második nyelv* tanulói közé soroljuk, elismerve a *célnyelvi környezet* jelentőségét, de a szóhasználat tekintetében elhatároljuk a határon túli magyarság számára kialakult egyedi nyelvi tervezési modelltől.

A magyarnak mint környezetnyelvnek az első megjelenése a hatvanas évekre tehető, amikor az 1963-as jugoszláv alkotmány teljes nyelvhasználati jogegyenlőséget biztosított a területén élő nemzetiségek számára. A magyar tanítási nyelvű iskolákban természetesen tanították a szerbhorvát (más megközelítésben: horvátszerb) nyelvet, de a hatvanas években folyamatosan bevezették a magyar nyelv tanítását is a szerb iskolákban. Kialakult tehát a terminológia, amely a relatív többség és relatív kisebbség kettősségén alapul. Eszerint környezetnyelvi oktatásról akkor beszélünk, ha a magyar környezetben élő többségi nemzet számára is lehetőség nyílik arra, hogy szervezeten, iskolai keretek között tanulják a kisebbségi magyar nyelvet. Két jellemző, bár egymástól módszertanilag és szervezetiileg is eltérő példa erre a már említett szlovéniai, valamint a Vajdaságban kialakult gyakorlat.¹⁶¹

¹⁶⁰ A két elsőként megfogalmazott, több tipológiai eltérést tartalmazó munka Szépe György: A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése. In *Magyar nyelv külföldieknek* 5. Bp. 1981. 9–27.; valamint Éder Zoltán: A magyar mint idegen nyelv diszciplináris helye. In *Nyr.* 108: 63–74.

¹⁶¹ A magyar mint környezetnyelv elméletének és módszertanának két legjelentősebb vajdasági szakértője Bagi Ferenc és Horváth Mátyás, akik számos publikációval segítették a szakterület kialakítását. Néhány ezek közül, amelyeket a dolgozatban is felhasználtunk: Horváth Mátyás: A magyar mint környezeti nyelv diszciplináris és oktatási kérdései. In *A Hungarológia Oktatása 1990: 7–8.* 65–73.; uő: *A magyar mint a társadalmi környezet nyelve tanításának módszertana.* Újvidék, 1982.; Bagi Ferenc: A magyar környezetnyelvkénti tanítása – mint a vajdasági magyarok kétnyelvűségének nyelvkörnyezeti stabilizációs tényezője. In *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében* I. Szerk. Györi-Nagy S. – Kelemen Janka. Bp. 1991. 100–106.;

A vajdasági magyar népesség területi elhelyezkedésére jellemző, hogy nagyobb tömbökben él, így több településen relatív többséget alkot. Az említett jugoszláv alkotmánynak köszönhetően, a községi tanácsok több helyütt az óvodától a középiskoláig bevezették a magyar nyelv tanítását, sőt a szabadkai Tanárképző Főiskolán önálló szak is indult a magyar mint környezeti nyelv tanárai számára. Amint lehetőség nyílt rá, az újvidéki egyetemisták is szívesen választották a magyart a két évig kötelező nyelvtanulás keretében. A kezdeti módszertani nehézségek (pl. heterogén nyelvtudású és életkorú gyerekek alkottak egy-egy csoportot, akiket többnyire csak az iskolai órák befejeztével lehetett tanítani) után az említett szakemberek kutatómunkája nyomán kezdett körvonalazódni a vajdasági környezetnyelv-tanítás célja és tartalma, amely valójában a magyar nyelvi tervezés részének tekinthető. A célokhoz a keretet az alkotmány adta, de fontos volt azoknak a tanuláslélektani tényezőknek a feltárása is, amelyek elősegítették ennek a megvalósítását. A két kultúra közelítésének, egymás megismerésének magasztos céljai mellett olyan gyakorlati összetevők is szerepet kaptak, mint a nyelvtudással járó előnyök a határ menti kereskedelemben, illetve a munkavállalásban. Éppen ezért az oktatást kommunikáció-közpon-túan kellett felépíteni, amelyben szerepet kapott a hétköznapi beszédhelyzetek megtanítása mellett a kulturális-országismereti tananyag is, nyelvészeti oldalról pedig a funkcionális szemlélet és a kontrasztivitás határozta meg a nyelvtanítást. Ez a modell elég jól működött a háború kitöréséig, illetve a szerb nacionalizmus felerősödéséig, azóta azonban a vajdasági magyarok csak saját identitásuk megőrzésére s az ellenük irányuló lingvicizmus támadásainak elhárítására koncentrálhatnak. A háború befejeződése sajnos nem hozta meg a kívánatos változást a kisebbségpolitikában, s ez idő szerint úgy tűnik, annyi sérelem halmozódott fel ezen a területen, hogy a korábbi állapot már nem állítható vissza.

uő: *A magyar nyelv mint környezeti nyelv tanításának főbb kérdései*. Értekezések és Monográfiák 20. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék, 1988.

3.8. A magyar mint idegen, illetve mint második nyelv oktatása Magyarországon

Az előbbiekben tárgyalt formákban az volt a közös, hogy az anyanyelvoktatás kivételével, a magyarsággal objektív, történelmileg meghatározott kapcsolatrendszerben élő más népesség magyartanulásával összefüggésben alakultak ki. A magyarországi magyar mint idegen, illetve mint második nyelv oktatása olyan idegen anyanyelvű népességgel kapcsolatos, amely *nem nemzetiségként* élt az ország területén, hanem *tanulási, munkavállalási céllal vagy családi okokból*, szórványosan települt le – és az esetek nagy részében előbb integrálódott, majd beolvadt a befogadó közegbe (pl. a reneszánsz korban érkezett itáliai, provanszi művészek és mesterek).

Az első idegenek, akik magyartanulásra vállalkoztak, minden bizonnyal azok a szerzetesek voltak, akik a magyar népet keresztény hitre térítették. Erre írásos bizonyíték jelenlegi ismereteink szerint nincs, de a sikeres munkához biztosan szükségük volt a magyarra mint közvetítőnyelvre.

Az első, tudatos nyelvtanulóra utaló szövegemlékünk Rotenburgi János deák saját használatára készült nyelvmestere, amely 1418 és 1422 között készülhetett.¹⁶² Ez valójában nem nyelvkönyv, hanem inkább a szójegyzékekhez áll közel, hiszen olyan szavakat és kifejezéseket tartalmaz magyarul és németül vagy latinul egy latin grammatika lapjaira írva, amelyek a mindennapokban hasznosak lehettek egy Budán tanuló, életvidám német diák számára, aki azt akarta tudni például, hogyan kell bort kérni, inget mosatni stb.

A migráció, amely a honfoglalás kora óta tart, mindig arra készítette az egyes idegen ajkú embereket, hogy megtanulják a befogadó ország nyelvét. Ez minden esetben a *tudatos nyelvtanulás* és a *spon-tán nyelvelsajátítás* elemeit ötvözi, hiszen célnyelvi környezetben a nyelvtanuló nem tudja függetleníteni magát a számára idegen nyelv állandó, természetes hatásától. Az ilyen motivációjú, célnyelvi or-

¹⁶² Vö. Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1980. 64–67.

szágban történő nyelvtanulás a *második nyelv tanulásának* kategóriájába tartozik, függetlenül attól, hogy az illető számára hányadik-ként tanult nyelvről van szó.¹⁶³

A magyarországi magyar mint idegen nyelv tanításának intézményes hagyományai – amelyet teljes egészében el kell különítenünk a nemzetiségek számára előírt nyelvoktatástól – a XX. század első felére nyúlnak vissza, a Debreceni Nyári Egyetem megindítására.¹⁶⁴ Eredetileg magyar érdeklődőknek szervezte meg a kéthetes nyári programot Hankiss János és Milleker Rezső 1927-ben szabadegyetemi felfogás szerint, azonban már a második évben jelentkeztek hallgatók a határokon túlról is, majd az idegen nyelveken meghirdetett magyarságtudományi előadások hírére egyre nagyobb számban érkeztek a külföldi, magyarul nem beszélő érdeklődők. A nyelvoktatásnak kezdetben nem szántak kiemelt szerepet, mindössze 12 órában tanították a magyart, ami kezdők esetében teljesen hatástalannak bizonyult, a külföldi magyar tanszékekről és lektorátusokról érkezett „haladó” diákoknak azonban még ez is nagy segítség, igazi „nyelvi fürdő” volt. A harmincas évek közepére érett meg az idő arra, hogy a tanfolyamok elvégzéséről hivatalos bizonyítványt kaphassanak az azt igénylő hallgatók. A kultuszminisztérium két típusú oklevél kiadásához járult hozzá, az egyik a tanfolyam látogatásáról szólt csak (*Certificat d'assiduité*), a másik a hungarológiai jártasságot igazolta a magyar irodalom, történelem, földrajz, művészettörténet tárgykörében letett vizsgák alapján, emellett feltüntette a magyar nyelvtudás szintjét is (*Certificat d'études hongroises*). 1935-től a nyári egyetem „*Magyar Nyelvmester*” oklevelet is kiadhatott – erre különösen a külföldi lektorátusok fiatal hungarológusai pályáztak. A második világháború ellenére gyakorlatilag 1948-ig működött a nyári egyetem, majd tízévi kényszerszünet után 1958-ban

¹⁶³ Vö. Szépe, 1981; Éder, 1984; Giay, 1996

¹⁶⁴ A nyári egyetem történetét legteljesebben Némédi Lajos dolgozta fel *Emlékek, adatok és gondolatok a Debreceni Nyári Egyetem hatvan esztendejéről 1927–1987* című könyvében. (Debrecen, 1988); az egyik alapító, Hankiss János pedig *A nyári egyetem első tíz évéről (1927–1936)* jelentetett meg tanulmányt Debrecenben, 1937-ben.

szervezték újjá. Elsődleges célja ettől kezdve a külföldiek magyar-tanítása lett, ehhez kidolgozták a módszertani háttérét és a tananyagokat, 1968-tól pedig már nem csak két hétre, hanem egy teljes hónapra fogadták a hallgatókat. Az óraszámokat napi 3-4 órára emelték, a köznapi társalgásban pedig az ún. „társalgó diákok” voltak segítségükre. Napjainkig Debrecen fogadja a legnagyobb létszámban a nyári egyetemi formát választó hallgatókat.

A két világháború között Budapesten a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem 1941-es, 1942-es és 1943-as tanrendje szerint a korábbi vilniusi lektor, Szabó Dénes is hirdetett magyar nyelvgyakorlatokat kezdők és haladók számára, heti két-két órában.

Az órákat bármely karon tanuló idegen anyanyelvű diák felvehetette.

A negyvenes évek végétől a magyar kulturális politika a szocialista internacionalizmus jegyében működött, s ennek megfelelően alakult át az ösztöndíj-politika és a külföldiekkel foglalkozó nyelvoktatási gyakorlat is. Míg a korábbi évtizedekben olyan ösztöndíjasok érkeztek ide, akiket az ország vonzott, az ötvenes évektől a „fejlődő országok” fiataljai véletlenszerűen kerültek Magyarországra. Az oktatás szerkezetét is ennek megfelelően kellett kialakítani. A gyors beilleszkedéshez egy igen intenzív, kezdetben izolált körülmények között folyó nyelvoktatásra volt szükség, amely szocializációs és országismereti elemekkel is kiegészült. Először 1952-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán jött létre szakintézmény Központi Magyar Nyelvi Lektorátus néven, vele szinte egy időben pedig a Koreai Előkészítő Iskola, amely mindössze húsz koreai diák nyelvi előkészítésével foglalkozott. A feladat nem egyszerűen nyelvoktatás, hanem a későbbi magyarországi egyetemi tanulmányokra való *nyelvi előkészítés* volt. Az ösztöndíjasok száma olyan gyorsan emelkedett, hogy 1957-ben differenciálni kellett a feladatokat: a többi szocialista országhoz hasonlóan Magyarországon is létrejött a Nemzetközi Előkészítő Intézet (NEI), amely egy év alatt felkészítette a diákokat a magyar nyelvű tanulmányokra, az ELTE lektorátusa pedig a magasabb szintű szaknyelvi képzést és továbbképzést látta el. A hatvanas évek közepén a NEI-n belül kialakult a magyar nyelvi és a szaktárgyi lektorátus, mert nem csak a nyelvi, hanem a szakmai

előkészítésre is szükség volt, sőt mind nagyobb szerep jutott a szocializációnak is.¹⁶⁵

Az igények és elvárások alapján egy sajátos *intenzív nyelvi-szocializációs oktatási modell* alakult ki. A nyelvoktatást háromfokozatúvá alakították: alapfokon 500, középfokon 1500-2000 köznyelvi lexikai egységet tanultak meg a diákok, a harmadik szinten pedig a választott szakma terminológiájával ismerkedtek meg. A nyelvoktatás jellemzői között fontos szerepe volt a célnyelvi környezetnek, a heterogén csoport összetételnek és az intenzitásnak, ami 10 hónapon át heti 36, majd 30 órás, többnyire közvetítőnyelv nélküli tanítási formát jelentett. Ennek a modellnek korábban nem voltak hagyományai, a mindennapi gyakorlat során tananyagok és módszerek sokaságát próbálták ki, míg 1968-ban Hegyi Endre szerkesztésében megjelenhetett *A Nemzetközi Előkészítő Intézet hallgatóinak magyar nyelvkönyve* öt kötetben. A közvetítőnyelv nélküli alapozó kurzus anyagára épültek a társadalomtudományi, orvosi, agrár, közgazdasági és műszaki szakirányú szaknyelvi jegyzetek. A módszertani fejlesztés újabb állomása Erdős József, Kozma Endre, Prileszky Csilla és Uhrman György máig is használatos kétkötetes *Színes magyar nyelvkönyve* volt a hozzátartozó munkafüzettel és tanári segédkönyvvel. Az előbbiekkal némiképpen ellentétes tendenciát képvisel Kovácsi Mária 1992-ben megjelent, négynyelvű magyarázattal ellátott *Itt magyarul beszélnek* című tankönyve, amely a másik kettővel szemben egy kevésbé intenzív oktatási formában is sikeresen használható. Az utóbbi években, a magyarországi rendszerváltással egy időben megszűnt a kötelező internacionalista segítségnyújtás, jóval kevesebb diák érkezik a NEI-be, így annak profilját a határon túli magyar diákok egyetemi előkészítésével bővítették ki. Ez esetenként – például a nyelvileg erősen hátrányos helyzetű moldvai csángók tanítása során – magyar nyelvi képzéssel is kiegészül, de a

¹⁶⁵ A témára vonatkozóan lásd pl.: Giay Béla: A magyar mint idegen nyelv kutatása és oktatása a Nemzetközi Előkészítő Intézetben. In *A hungarológia-oktatás elmélete és gyakorlata* II. Bp. 1989. 47–60. és Déri Miklósné: *Külföldi hallgatók Magyarországon*. Bp. MKM, 1972.

hangsúly a határon túli és magyarországi középiskolák tananyagának összehangolásán, az egyetemi felvételhez szükséges szakmai-tudományos ismeretek átadásán van.

A nyelvi előkészítés után a hallgatók az ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátusa irányításával folytatták *kötelező* magyar tanulmányaikat az egyetemek lektorátusain, ahol két, illetve három tanév elteltével záróvizsgát kellett tenniük.

A munkamegosztás nem csak a tananyagok tervezésében, hanem a kutatómunka irányainak meghatározásában is megmutatkozott. Míg a NEI-ben és az ELTE lektorátusán a magyar mint idegen nyelv oktatásának diszciplináris, történeti és módszertani alapkérdéseivel foglalkoztak a tanár-kutatók, a szaknyelvi problematika áttekintése, a módszerek és tananyagok kidolgozása a műszaki, orvosi, agrár stb. egyetemek lektorátusainak feladata lett. Ezzel teljessé vált a magyar mint második nyelv intézményes tanítása.¹⁶⁶

A magyart azonban nem csak az itt tanuló diákok tanulják jelentős számban, hanem a külföldi tulajdonú és vegyesvállalatok idegen anyanyelvű munkatársai is. Számukra a magyar nyelv nem elsősorban szakmai szükséglet – sőt a tapasztalatok alapján a *munkájukhoz többnyire nincs szükségük magaryelv-tudásra* –, hanem a *kontaktusteremtés* eszköze. Az ő igényeiket részben a magánnyelviskolák, részben magántanárok elégítik ki. Erre a nyelvtanulói csoportra jellemző, hogy a kezdő szintnél magasabbra ritkán akarnak eljutni, és a beszédközpontú, minimális nyelvtani és sok praktikus, országismereti információt tartalmazó órákat kedvelik.

Ez a modell nem Kárpát-medencei sajátosság, inkább a világszerte jellemző másodnyelv-tanítási vonulathoz illeszkedik szervezettségében és módszereiben egyaránt.

¹⁶⁶ Vö. Éder Zoltán: A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban. Nyr. 117. (1993) 311–320. és Dolgozatok 30.

3.9. A Kárpát-medencei magyarnyelv-oktatási formák táblázatos áttekintése

NYELVPOLITIKAI STÁTUSZ	MAGYARNYELV-OKTATÁSI MODELL	FŐBB JELLEMZŐK
1. A magyar mint természetes használt országos főnyelv	A nyelvoktatás nem különül el, a magyar mint az elemi iskolák természetes közvetítőnyelve szerepel	Magyar nyelvű magyarázat az alapfokú oktatásban, magasabb szinten a latin kerül előtérbe
2. A magyar a szóbeli kommunikáció nyelve, vernakuláris nyelv, a latin az írásbeliség nyelve és a lingua franca szerepét tölti be; az ország területén használt vernakuláris nyelvek nyelvpolitikai státusukat tekintve, egyenlők	<p>a) Az anyanyelv még nem iskolai tantárgy, de még mindig természetes közvetítőnyelv az elemi iskolákban</p> <p>b) A magyart idegen nyelvként tanulják a külföldről érkezett tudósok, mesterek, művészek – nem szervezett keretek között, célnyelvi környezetben</p> <p>c) A nem magyar etnikumú lakosság, mint természetes közvetítőnyelvet sajátítja el a magyart</p>	<p>a) A nyelv belső felfedezésének, az első magyar grammatikák és ábécék születésének időszaka a XVI. században, több közülük iskolai oktatás céljára készül</p> <p>b) A humanizmus korából fennmaradt nyelvemlékek a spontán nyelvelsajátításra utalnak</p> <p>c) A hungarus tudatú országban a különböző etnikumok együttélése két vagy több nyelv természetes használatát jelentette a gyakorlatban, amelynek a tanulása környezetnyelv-elsajátítási jellemzőket hordoz</p>

NYELVPOLITIKAI STÁTUS	MAGYARNYELV-OKTATÁSI MODELL	FŐBB JELLEMZŐK
<p>3. A nemzeti tudat fejlődése következtében a magyar nyelv szembekerül a latin-nal, majd az újabb lingua franca szerepre szánt némettel – megszületnek az első nyelvtörvények</p>	<p>a) A magyar nyelv 1790-től iskolai tantárgy az egyetemen, majd a középfokú oktatásban is. b) A hungarus értelmiség első magyar-nyelv-oktatási és kultúraközvetítési törekvései c) A magyarországi nem magyar etnikumok iskoláiban is fokozatosan próbálják bevezetni a magyart</p>	<p>a) A nyelvoktatásra szükség van a magyarnyelvű értelmiség képzésében és a további nyelvpolitikai küzdelmekhez. A felekezeti iskolákban nem egységes az anyanyelv mint tantárgy tanítása b) Az első német közvetítőnyelvű magyar nyelvkönyv megjelenése (Bél Mátyás, 1729) c) A próbálkozások a legtöbb területen sikertelenek: nincsenek magyartanárok (bár a tanítóképzés megkezdődik), és hiányoznak az oktatási segédanyagok</p>
<p>4. A jogaiért küzdő magyar nyelv szembekerül a régió többi vernakuláris nyelvvel, amelyeknek az esetében hasonló törekvések figyelhetők meg</p>	<p>Kiteljesedik a magyarnak mint anyanyelvnek az oktatása, bevezetik az osztályozást (1820) Folytatódik a magyar nyelvnek mint tantárgynak a bevezetése a nemzetiségi iskolákban – kivétel: Horvátország, ahol rendkívüli tantárgy maradt</p>	<p>Bél Mátyás számtalanszor átdolgozott nyelvtanát felváltja Verseggy tudományos igényű, de iskolában használhatatlan nyelvtankönyve A magyar nyelvújítás kibontakozása; A magyar nyelvoktatás hatékonyságát bíráló nyelvészeti és pedagógiai tárgyú írások megjelenése</p>

NYELVPOLITIKAI STÁTUS	MAGYARNYELV-OKTATÁSI MODELL	FŐBB JELLEMZŐK
<p>5. A magyar mint államnyelv: a magyar kiemelkedett a régió egyéb nyelvei közül, és többségi nyelvi jegyekkel gazdagodott. A kisebbségi nyelvekkel szemben magyarosító jellegű törvények születnek, amelyek főként az oktatás és a közigazgatás területeit érintik</p>	<p>A magyar nyelvet mint rendes tantárgyat, de nem mint oktatási nyelvet kötelező módon bevezetik minden iskolatípusban</p>	<p>A korábbi elégtelen személyi feltételeken csak lassan lehet változtatni, a helyi ellenállás növekszik, így a törvények és rendeletek a gyakorlatban nem érvényesülhetnek. Elkészülnek az első, nemzetiségeknek szánt magyar nyelvkönyvek és módszertanok</p>
<p>6. A magyar mint kisebbségi nyelv az utódállamokban: ezeken a területeken megváltozott a magyar nyelv státusa, és léte a mindenkori többségi kormányok politikájától függ. Presztízse csökkent, használati köre zsugorodott.</p>	<p>a) Felmenő rendszerű anyanyelvű oktatási modell, amely az anyaországihoz hasonló céllal folyik. b) Kétnyelvű oktatás – megfelelő nyelvpolitikai háttér esetén. c) A magyarnak mint környezeti nyelvnek az iskolai oktatása a vele együtt élő többség számára</p>	<p>a) Saját anyanyelvi tankönyvkiadás kialakítása, amely kontrasztív elemekkel egészül ki; a hetvenes évektől korlátozott számban anyaországi tananyagokat is lehet használni; a felsőfokú anyanyelvű oktatás korlátozott. b) A kétnyelvű oktatás módszertanának kidolgozása (Szlovénia) – a módszer hatékonysága megkérdőjelezhető. c) A környezetnyelvi módszer kidolgozása a Vajdaságban, tankönyvek írása, a szaktanárképzés kialakítása</p>

NYELVPOLITIKAI STÁTUS	MAGYARNYELV-OKTATÁSI MODELL	FŐBB JELLEMZŐK
<p>7. A nyelvpolitikai státustól független oktatási modellek</p>	<p>a) A magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítása a magyarsággal történelmi kapcsolatban álló, de más államban élő népeknek</p> <p>b) A magyar mint idegen nyelv tanítása külföldön, forrásnyelvi környezetben általában</p> <p>c) A magyarnak mint idegen, illetve mint második nyelvnek a tanítása Magyarországon, célnyelvi környezetben</p>	<p>a) Szórványos törekvések a XIX. században, amelyek a közös történelmi érdeklődésre épültek, és fontos jegyük volt a kultúrák kölcsönös közelítése (Bécs, Prága, Fiume).</p> <p>b) A felsőoktatásban alakult ki, az összevető nyelvvizsgálatnak köszönhetően; koronként változó intenzitású érdeklődés és a passzív megértési igénytől a tudományos szintű kommunikációra alkalmas nyelvelsajátítás egyaránt jellemzi; az adott egyetem képzési rendjéhez igazodik, csak megszürt nyelvi és műveltséganyag közvetítését teszi lehetővé.</p> <p>c) Feladata nem csak a nyelv megtanítása, hanem a szükséges szocializációs ismeretek kialakítása is; a célok a minimális hétköznapi kommunikációtól a szaknyelv elsajátításáig (és a szakképzés megszerzéséig) terjednek. Közös jellemző a nyelvoktatói munkát segítő, funkcionális szemléletű segédanyagok hiánya</p>

4. Nyelvpolitikai és magyarnyelv-oktatási változatok a szlovák–magyar kapcsolatrendszerben

4.1. A szlovák–magyar kapcsolatok meghatározó jegyei

Az előző fejezetekben felvázolt *nyelvpolitikai és magyarnyelv-oktatási* státusok és formák akkor rajzolódnak ki teljesen, ha a Kárpát-medence etnikai sokszínűsége felől közelítjük meg azokat. Azok a lépések ugyanis, amelyek a magyarnak az országos használatú főnyelvi státusától a hivatalos nyelvi, majd a kisebbségi nyelvi státusig megtett útját jellemzik, csak a régió egyéb nyelveivel való kapcsolatrendszerében vizsgálhatók. A román, a szlovák, a szerb és horvát sztenderdizált nyelvi változatának kidolgozása a magyarhoz képest később ment végbe, s a latint is hosszabb ideig fogadta el a többi etnikum, mint a magyar. A magyar nyelvi tervezés lépéselőnye, illetve a hozzá kapcsolódó nyelvpolitikai megnyilvánulások – különösen a nyelvi, oktatási törvény-alkotás és a helyi, vármegyei végrehajtás – a XIX. század közepétől számos vita és nemzetiségi sérelem forrása lett. A XX. század első felétől kezdve, amióta a magyar anyanyelvű lakosság egyharmada az országhatáron kívülre került, s nyelve többségiből kisebbségi nyelvvé vált, az utódállamok politikáját részben a magyarsággal szembeni etnicizmus, részben az etnikai diszkrimináció nyelven keresztül érvényesülő módszere, a lingvicizmus jellemzi. Ez utóbbi az adott politikai helyzettől függetlenül jelentkezik burkoltan (pl. a szlovákiai magyarság esetében nyolcvanas évek második felében, illetve az 1995-ös szlovák nyelvtörvény szövegében) vagy nyíltan (pl. az említett törvény indoklásában, illetve a helyi rendelkezésekben).

Az *oktatásban* a XVIII. és XIX. század fordulójáig, a modern nemzeteszme térhódításáig kettős struktúra érvényesült: az elemi iskolákban természetes közvetítőnyelvként (tanítási nyelvként) voltak jelen a Magyarország területén használt vernakuláris nyelvek – tehát a régió etnikumainak anyanyelve –, magasabb szinten pedig a latin nyelv dominanciája érvényesült.

Az első olyan törvények, amelyek a magyar nyelv státusának megváltoztatására irányultak, még nem sértették a nem magyar népcsoportok érdekeit, később azonban ezek – amint ezt a második és a harmadik fejezet részletesen bemutatta – egyre erősebb ellenállásba ütköztek. A régió többi etnikumánál is megindult a nemzetté válási folyamat, de ezt a saját nemzeti nyelvéért küzdő magyarság nem vette figyelembe, mert már túl volt az önazonosság megfogalmazásán, és minden erejét lekötötte annak a célnak a megvalósítása, hogy a Magyarországnak nevezett országban a magyar legyen az állam hivatalos nyelve. A XIX. század közepétől szaporodó konfliktushelyzeteket a magyar parlament nem értékelte a súlyuknak megfelelően, s nem is volt képes elfogulatlanul kezelni, mert változatlanul a több évszázados együttélés során kialakult hungarus szemléletből indult ki. A gyakorlatban ezzel szemben számolniuk kellett volna azzal, hogy a nemzetté válás illúziókkal és elfogultságokkal teli korszaka – kisebb időbeli eltolódásokkal – minden Kárpát-medencei nép életében bekövetkezik.

A magyarországi etnikumok nemzeti önmeghatározási periódusának az a közös jellemzője, hogy az önazonosság és a többi néphez – benne kiemelten a magyarsághoz – való viszony az anyanyelv sztenderdizált és kodifikált változatának kialakításában és elismerésében, valamint a nemzeti történelem romantikus túlzásokkal telített, szükség esetén a hősi múlt vagy a területi prioritás, kontinuitás történelmietlen, de jól hangzó elképzeléseivel kiegészített formájának kidolgozásában öltött testet.

A politikai csatározások, amelyek a sajtóban (cikkek, röpiratok), valamint a parlamenti ülésteremben folytak, elsősorban a nyelvhasználati jog bevezetésére és kiterjesztésére vonatkoztak az oktatás, a vallás, valamint a helyi, majd később az országos közigazgatás

területén. A Monarchia felbomlásáig meghozott törvények azonban nem váltották be a nemzetiségek reményeit, részben azért, mert a rövid életű 1849-es és az 1868-as nemzetiségi törvény kivételével egészében korlátozó jellegűek voltak, részben azért, mert a nyelvtörvényekből kiinduló oktatási törvények nem tették lehetővé a nemzetiségi nyelvek kizárólagos iskolai használatát, s ez fokozta az asszimilációtól való félelmet. (Holott, mint láthattuk, hosszú ideig nem a tanítási nyelv megváltoztatása, hanem az államnyelv mint tantárgy oktatásának a bevezetése volt a cél – s még ez is többnyire sikertelen maradt.) Ennek a periódusnak jelentős dokumentumai a nemzetiségi képviselők felszólalásai, illetve a másik oldalról, az oktatási és egyéb nyelvhasználati területeket érintő, ún. elmagyarosító rendelkezések hatástalanságát fölpanaszoló miniszteri beszámolók.¹⁶⁷

A szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok nyelvpolitikai szempontú vizsgálata előtt összefoglaljuk azokat a főbb meghatározó jegeket, amelyek a két nép egymáshoz való viszonyát alakították, illetve befolyásolták:

a) a szlovák etnikum teljes egészében a történeti Magyarországon élt, külön államisággal rendelkező anyaországa nem volt (a Nagy-Morva Birodalom nem tekinthető annak, bár a szlovák történészek egy csoportja ezt próbálja erősíteni)¹⁶⁸;

b) a területiális együttélésekből, valamint a közös történelmi múltból következően kialakult hungarus tudatú értelmiség, nemesség, alkotóművészek hovatartozása legfeljebb akkor határozható meg – utólag – szlovákként vagy magyarként, ha ez az adott életműből (pl. Balassi Bálint) vagy általa írott visszaemlékezésből (pl. Bél Mátyás) egyértelműen következik, de el kell fogadni azt a tényt is, hogy mindkét nép a saját kultúrája részének tekintheti a társadalom e kö-

¹⁶⁷ Vö. Kemény G. Gábor, 1952–1985.; Mann Miklós (szerk.), 1987.; Vadkerty Katalin, 1993.

¹⁶⁸ Az egyik ilyen munka Peter Ratkoš *Slovensko v dobe vel'komoravskej* (Košice, 1988) című műve, amely azonban nem egyetlen ilyen írása, amint ezt Püspöki Nagy Péter, 1985 válasza is tanúsítja. Az említetteken kívül lásd pl. Szarka László, 1994. 7–39.

zős felső rétegét, amely a mai nemzetfogalom megszületése előtt természetesen a magyar király alattvalójaként, s nem nemzetisége szerint határozta meg önmagát;

c) a magyar és a szlovák nyelv sztenderdizálása jelentős időkülönbséggel és eltérő nyelvi tervezési attitűddel valósult meg;

d) a XX. század húszas éveitől kezdve mindkét nép kisebbségként él egymás országában: az európai államhatárok átalakulása következtében jött létre Csehszlovákia, amelynek déli határa mentén több mint hatszázezer főnyi magyar nemzeti kisebbség élt, és él az önálló Szlovákia megalakulása után is, de Magyarországon is maradt egy közel százötvenezer (ma kb. hetvenezer létszámú) szlovák etnikum, amelyet az előbbitől eltérően, a diaszpóra jellegű települési viszonyok jellemeznek;

e) mind Magyarországon, mind Csehszlovákiában, illetve – a két országrész szétválása után – Szlovákiában törvényekkel szabályozták és szabályozzák a kisebbségek nyelvhasználati jogait, ezeknek a tartalma azonban a korlátozástól (esetenként a tiltástól) a teljes körű állami támogatásig országonként és korszakonként eltérő jegyeket hordoz;

f) mind szlovák, mind magyar részről ellenérzések és indulatok terhelik a kapcsolatok történetét, amik adott történelmi-politikai helyzetben hivatalos, törvényi szabályozási formában, illetve a publicisztikában is megjelennek.

A következőkben a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok nyelvpolitikai jellemzőit tekintjük át számos dokumentum (parlamenti felszólalások, memorandumok, cikkek stb.) segítségével. A vizsgálat célja az, hogy két Kárpát-medencei etnikum viszonyának alakulása alapján bemutassa a második és a harmadik fejezetben vázolt nyelvpolitikai, illetve magyarnyelv-oktatási változatok működését, valamint az, hogy feltárja a jelen tendenciáinak hátterét és azokat a mozgatórugókat, amelyek a kilencvenes években a magyarországi nemzetiségpolitikát az asszimiláció határára került szlovák etnikum nyelvének és kultúrájának megtartására, a szlovákiaiakat pedig a magyar kisebbség gyors és erőszakos beolvasztására készítették.

4.2. A hungarus tudat érvényesülése a magyarországi szlovák migrációban

Az elmúlt évszázadok során Magyarország mindig befogadó ország volt: területén igen sok nép és népcsoport talált hazára a tatárjárást, majd a törökvészt követő időkben, s később is. Az ország etnikai térképét azonban nemcsak a bevándorlók színesítették, hanem az ország területén élő etnikumok is, amelyek a belső migráció során tömegesen változtatták meg lakóhelyüket. Különösen a háborúk következtében többször elnéptelenedett Alföld etnikai összetétele vált igen színessé az északról levándorló s munkát, megélhetést kereső szlovákok, a török elől menekülő, egyre északabbra húzódó délszláv népek, valamint a keleti területeken, főleg Erdély nyugati részén s a Partiumban letelepedett románok miatt. Külön színt jelentett a németek csoportja, akikre jellemző volt, hogy sokszor egy egész falu (földműves és iparos családok) kerekedett fel. Ők elsősorban a Dunántúlon, a Felföld északi részén és Erdélyben hoztak létre településeket. A soknyelvű, sokkultúrájú ország hétköznapijában az *etnikai hovatartozás nem okozott problémát*, ennél sokkal fontosabb volt a *vallási, a feudális, a vérségi* kötődés. A XVIII–XIX. század fordulójáig a történeti Magyarországon élő különböző etnikumú népesség nem az anyanyelve, hanem a szülőföldhöz, illetve a befogadó országhoz – *Hungariához* – *való tartozás alapján* építette fel identitását. Ennek alapján beszélünk *hungarus* tudatú népességről. A tudatállapot minőségét elsősorban a feudális hierarchia és a műveltség szintje határozta meg. A XVII–XVIII. századi egyetemi évkönyvek tanúsága szerint a Magyarországról érkezett katolikus és protestáns diákok Hungarusként, Pannoniusként vagy szűkebb pátriájuk latin elnevezése szerint regisztráltatták magukat az itáliai, krakkói, oxfordi, wittenbergi, utrechti stb. egyetemeken. „A Hungarus-értelmiség egészében véve a soknemzetiségű ország egykorú társadalmának, a modern nemzetek kialakulása, szétválása előtti korban, sajátos jellemzőkkel bíró történeti jelensége volt. Mindegyik érdekelt nemzet közös előzményeihez, múltjához hozzá

tartozott. (...) Igaz, hogy a Hungarusok a régi Magyarországot tekintették hazájuknak, de ez másféle kötődés volt, mint a nyelvi nacionalizmusoké. A Hungarus értelmiségbe való beletartozás, a neveltetés, a közös kultúra és tudat, az adott társadalmi közegben végzett funkció alighanem nagyobb mértékben meghatározta az egyéneket és életművüket, mint pusztán leszármazásuk egyik vagy másik – olykor egyszerre több – etnikumból” – írja Kosáry Domokos.¹⁶⁹

A nagyobb arányú *szlovák vándorlás* a XVII. század végén, a török kiűzése után kezdődött meg, amikor a lakatlanná vált területekre horvátok, szerbek, románok, németek is betelepültek. A migrációs folyamat eredményeként tolódott el az ország etnikai összetétele a nemzetiségek javára, s alakultak ki az egyes etnikumok nyelvszigetei, valamint a vegyes lakosságú, zömében két-, esetenként többnyelvű települések. A szlovák etnikum sajátossága az, hogy a honfoglalás óta a teljes népesség csak a magyar állam keretei között élt, más országban nem volt ún. anyanemzete, vándorlása tehát *belső migráció* és nem bevándorlás. Gyivicsán Anna szerint¹⁷⁰ a szlovákokat alapvetően két ok készítette, illetve kényszerítette korábbi lakóhelyük elhagyására: az egyik a gazdasági kényszer, amelyet a török elől menekülők miatt bekövetkezett túlnépesedés és a beszűkült élettér, valamint a robotterhek megnövekedése váltott ki. A másik pedig vallási ok: az ellenreformáció üldözte a protestánsokat, így a jelentős számban evangélikus vallású szlovák lakosságot is. A migráció többirányú volt: sokan, különösen a protestánsok az Alföld déli részét választották, mások – talán szülőföldjükre emlékezve, a hegyvidékeken települtek le, az Északi-középhegységben, a Bakonyban, a Vértesben és a Pilisben. A vándorlás – ha nem is tömegeesen – a XIX. század végén, sőt századunk elején is folytatódott, akkor azonban már nem az önálló települések (falvak) szervezése, hanem a már meglévő, legtöbb esetben vegyes lakosságú városokba való beköltözés jellemezte. A XX. századi népvándorlás egyik sajátossága az 1946–48 között végbement szlovák–magyar lakosság-

¹⁶⁹ Kosáry Domokos, 1984. 806–807.

¹⁷⁰ Vö. Ďivičanová, Anna, 1985. 73.

csere, ami azt jelentette, hogy a magyarországi szlovákok *önként* választhatták az átköltözést Csehszlovákiába, onnan pedig a magyaroknak át *kellett* költözniük Magyarországra.

A szlovákok nyelvi sajátosságait a XIX. század közepéig a sztenderdizált, irodalminak elfogadott nyelv hiánya, az írásbeliség alacsony foka, valamint három nagy, egymástól erősen eltérő nyelvjárás, a kelet-, közép- és nyugatszlovák dialektus egymás mellett élése jellemzi. A sztenderdizált nyelvvel szemben a tájnyelvi dominancia a szlovák nyelvszigeteken ma is megfigyelhető.

A *szlovákok hungarus tudata* nem egyszerűen a magyar koronához való tartozást jelenti, hanem a XVIII. századtól a szláv összetartozás, később a szlovák önazonosság jegyeivel is gazdagodik. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a tendencia nem a szlovák népesség privilégiumokkal nem rendelkező nagyobbik hányadát, a jobbágyokat, hanem a nemesi réteget érintette elsősorban, amely a „natio Hungarica” rendi-nemesi nemzet tagjává vált, s fokozatosan asszimilálódott a magyarsághoz, vagy vált később öntudatos szlovákká.¹⁷¹

A máig is vitatott, bár egyes cseh és szlovák történészek által szívesen elfogadott álláspont szerint a szlávok őshazája Pannónia volt, majd a kontinuitást a Nagy-Morva Birodalom biztosította, amely a szlovákság számára az „ősállam” szerepét töltötte be. A szlovák-magyar interetnikus kapcsolatokra – nézetük szerint – nem a hódító és meghódított viszonya volt jellemző, hanem a honfoglalás korától olyan *szereződés* alapján éltek együtt, amely *egyenrangúságot* biztosított mindkét népnek,¹⁷² vagy egy ennél sokkal durvább változat szerint: „a magyarok annak idején kész szláv-szlovák államba érkeztek, amelyet szétverték”¹⁷³, az a magyar etnikum pedig teljesen eltűnt, eggyé vált a szlovákokkal. Dušan Kováč szlovák történész a *Tiszatájban* megjelent tanulmányában felhívja a figyelmet arra,

¹⁷¹ Vö. Ács Zoltán, 1984. 236., Škvarna, Dušan, 1994: Nagyságunk és kicsinyiségünk (Két indok nélküli sztereotípiáról). In Molnár Imre (szerk.), 1994. 27–32.

¹⁷² Vö. Arató Endre, 1983. 44.

¹⁷³ Hamberger Judit, 1997. 55.

hogy az elfogult nacionalizmus milyen tudománytalan következtésekre vezetheti a kutatókat: „A szlovák történelem helytelen értelmezése semmi máshoz nem vezethet, mint egy új mítosz megteremtéséhez, a szlovák történelem plebejus jellegű mítoszához. E szerint a mítosz szerint a szlovák történelem nem királyok és nemesek története, nem is háborúk története; hanem az egyszerű nép története – a plebs miserái. Ebben az esetben a dolgos, szorgalmas nép képzetére vetődik a hangsúly. (...) E mítosz mögött is, mint sok más mítosz mögött, a nacionalizmus rejtekezik.”¹⁷⁴ Az eredet és az együttélés gyökereit, az egymásra hatás jellemző vonásait, valamint a magyar alkotó értelmiség (Bél Mátyás, Balassi Bálint stb.) hovatartozását megállapító művekben kezdettől fogva a szlovák és magyar álláspont ütközése figyelhető meg.¹⁷⁵

Käfer István, a két nép közötti kapcsolatrendszer kutatója áttekintette az 1970-es években használt szlovák irodalomtörténeti tankönyveket és szöveggyűjteményeket, s az ennek nyomán készült tanulmányában idézi – többek között – az első évfolyam tankönyveiből a Bél Mátyásra, illetve a szlovákok magyar tudatára vonatkozó gondolatokat.¹⁷⁶

„Tudományos és ismeretterjesztő irodalom címmel tanítja a könyv Bél Mátyás munkásságát.

»Számos cikket és művet írt latinul, németül, magyarul és csehül. A régi Magyarország kultúrájával foglalkozott ... Számos helyen csodálja a szlovák nép tehetségét és szorgalmát... és elítéli a szlovák nemzeti múlt lebecsülését...« A szöveggyűjtemény a Notitia... Pozsony, illetve Kishont vármegyét leíró, a szlovákokkal foglalkozó részeitől közöl szemelvényeket, amelyekből a diák megtudja, hogy a szlovákok régebben lakják a hazát, mint a magyarok, és milyen

¹⁷⁴ Kováč, Dušan, 1995. 80.

¹⁷⁵ Vö. pl. Peter Ratkoš, 1988 és Püspöki Nagy Péter, 1985; Szarka László (szerk.) 1988b; a téma egyik legfrissebb feldolgozása: Hamberger Judit, 1997, aki az ezeréves magyar honfoglalás ünneplése kapcsán felkorbácsolódott szlovák nemzeti indulatokat mutatja be.

¹⁷⁶ Käfer István: Hungarikumok a szlovák középfokú oktatásban. In M. Róna Judit (szerk.), 1983. 19–25. Újra: Käfer István, 1991. 219–225.

különbségek vannak köztük, s nyelvük egyenértékű »a spanyol komolyságával... és a magyar parancsoló voltával«. A Filozófia című alatt olvashatják a diákok az alábbiakat:

»A szlovák írástudók területi és állami szempontból magyarországi hazafiak maradtak. A magyarok szlovák területre való ún. 'vendégszerető' befogadási elmélete keretében védelmezték a szlovákok és a magyarországi szlávok őslakos voltát, valamint nemzeti és nyelvi egyenjogúságát a magyar histográfia úgynevezett meghódítató elméletével szemben, amely meghódított és jogfosztott nemzetnek tekintette a szlovákokat és a szlávokat. Mindkét elmélet csupán a kiváltságos rétegeket értette a nemzet fogalma alatt. A szlovák írástudók munkái nemegyszer szélesebb társadalmi érvényre tettek szert«.»¹⁷⁷

A fenti – tananyagként tanított – teória ellentmondásaira, a történelmi tények „sajátos” szemléletére a szlovák identitástudat kialakulásának dokumentálható fázisai, illetve az irodalmi nyelv létrehozásának lépcsőfokai mutatnak rá. Ezeket foglalja össze a következő két alfejezet.

4.3. A szlovákok nemzeti identitásának és irodalmi nyelvének kialakulása

A szlovák nemzeti identitás kialakulásának kezdeti szakaszában a szláv összetartozás-tudat, benne a cseh és szlovák kapcsolatok kiemelt helye, a vallási megosztottság (katolikusok, evangélikusok), a cseh nyelv erőteljes jelenléte és a dialektusokra tagolódott, kodifikálatlan nyelv alkotta azt az ideológiai és nyelvpolitikai hátteret, amelyben a nemzeti önmeghatározás kialakítása, illetve a nyelvi tervezés folyamata megkezdődhetett. Emellett nem lehet eltekinteni attól a már említett, tudatformáló történelmi tényről sem, hogy mindez a történelmi Magyarország határain belül valósult meg. A fentebb már idézett Dušan Kováč véleménye szerint a szlovákok identi-

¹⁷⁷ In Käfer István: I. m. 20–21. (1983); illetve 222. (1991)

tásának alakulását több tényező is nehezítette, így a Nagy-Morva Birodalom államiságtudata a középkorra eltűnt, nem voltak olyan szlovák városi centrumok, amelyek más nemzetek esetében gyorsították a nemzetté válás folyamatát, s több okból, részben a reformáció okozta erős vallási megosztottság miatt hiányzott az egységesen elfogadott irodalmi nyelv is.¹⁷⁸

A Morávia területére érkezett hittérítők, Konstantin és Metód bizánci szokás szerint a hívők (térítendők) anyanyelvén miséztek, és először a Bizánci Birodalomban használt ógyházi szláv írásbeliséget vezették be. Ezen a nyelven készült a legrégebbi szláv jogtudományi munka (*Zakon sudnyj ljudem*), egy büntető törvénykönyv, amely egy műben egyesítette a bizánci és a római egyházjogi tételeket.¹⁷⁹ A IX. században azonban, amikor a Frank Birodalom keleti irányú terjeszkedése veszélyeztetni kezdte a Nagy-Morva Birodalmat, Szvatopluk a római pápától kért segítséget. Az ár a nyugati típusú kereszténység elfogadása volt. Így amikor a X. században a magyarok földjére északnyugatról cseh szerzetesek érkeztek, már a római katolikus egyház tanításait közvetítették.

Mivel az írásbeliség elterjedése idején már sem a csehek, sem a szlovákok nem tartoztak az ortodox, ógyházi szláv nyelvet használó egyház kötelékébe, hanem a római katolikushoz, illetve később egy részük a protestáns (a szlovákok esetében az evangélikus) vallást követte, így egyházi-irodalmi írásbeliségüket alapvetően a latin, majd a reformáció megjelenésével a cseh nyelv dominanciája határozta meg. A szlovák írásbeliség normája a protestánsok számára készült Králicei Biblia (1593) nyelve, az ún. bibličina lett. A XVI. századi cseh nyelvű dokumentumokban sokszor megfigyelhetők ún. szlovakizmusok, pl. a cseh ř elhagyása, a szlovák diftongusok és az oklevél stb. írója által használt tájnyelvi szavak beillesztése. A szóbeliségre a szlovák nyelv helyi változatainak természetes használata volt jellemző ugyanúgy, ahogy ezt már a középkori nyelvi modelknél láthattuk. A XV. századtól, a reformáció terjedésével egy idő-

¹⁷⁸ Vö. Kováč, Dušan, 1995. 74.

¹⁷⁹ Vö. Berényi József, 1994. 11. és Sziklay László, 1962. 32.

ben azonban nem a népi nyelv jelent meg a szlovák területeken, hanem a *cseh mint a latin lingua franca lehetséges helyettesítője*.

A szlovák nyelv önálló fejlődését nagyban segítette Pázmány Péter, aki – tanulva a protestánsoktól – az ellenreformáció hatásos eszközként vetette be az anyanyelvűséget. Ez a tendencia nemcsak a szűkebb értelemben vett egyházi életre hatott ki, hanem a felföldi kulturális élet egészére is. Fellendült a fordításirodalom, pl. Pázmány híres művét, a Kalauzt 1634-ben *Ku prawde wodyci predchudce* címmel fordította szlovákra egy szerzetes, 1648-ban pedig megjelent az első magyar–latin–szlovák szótár is. A nagyszombati egyetem megalapítása (1635) modern, a barokk kor és a terület sajátosságait figyelembe vevő gondolkodásra utal, ugyanis a latin mellett a magyar és a szlovák nyelv is jelen volt az oktatásban. Azok a művek, amelyek Nagyszombathoz kötődtek, a bibličinát vették alapul, de nem változatlan formában alkalmazták, hanem a nyugatszlovák nyelvjáráshoz igazítva. Az így létrejött ún. „jezsuita-szlovák” még nem tekinthető irodalmi nyelvnek, de fontos állomás annak létrejöttében.¹⁸⁰

A cseh dominanciája különösen a katolikus és protestáns hitviták idején vált kulcskérdéssé, hogy szlovákosított változatban vagy eredeti formájában őrizték-e meg, vagy esetleg megpróbálják kidolgozni az önálló szlovák irodalmi nyelvet. A vallási hovatartozás alapján a szlovák értelmiség két eltérő nyelvi tervezési irányzatot dolgozott ki,¹⁸¹ amelynek hosszú ideig közös meghatározó jegye maradt a pánszláv összetartozás.

A katolikus értelmiség Jozef Ignác Bajza (1755–1836) vezetésével a Nagyszombathoz kötődő, cseh elemekkel telített, kezdetleges tudományos nyelvet, a fentebb említett „jezsuita-szlovákot” akarta önálló szlovák nyelvvé fejleszteni.¹⁸² Bajza azonban „nem volt elég

¹⁸⁰ A barokk korszakra s a jezsuiták irányításával zajló rekatolizációs folyamatra vonatkozóan Sziklay László, 1962. 104. és Käfer István, 1991. 11–13. tájékoztató részletesen.

¹⁸¹ Vö. Arató Endre, 1983. 45–47. és Szarka László, 1994. 81–85.

¹⁸² Vö. Encyklopédia Slovenskch Spisovatel'ov., 1984. I. 19–21. és 51–53.

képzett nyelvész ahhoz, hogy elképzeléseit tartós érvénnyel valóra is tudja váltani: művei nyelvezetén és a fonetikus elv érvényesítésére törekvő helyesírásán is mindvégig megfigyelhető a dilettáns nyelvművelő bizonytalankodása. Arra meg sohasem ért meg, hogy a saját irodalmi nyelvének szabályszerűségeit grammatikában foglalja össze.”¹⁸³

A folyamatot a tudományos szempontból igen felkészült Anton Bernolák (1762-1813) vitte tovább, s emelte irodalmi rangra a nyugatszlovák nyelvjárást két nyelvészeti munkájában, a szlovák-cseh-latin-német-magyar szótárhoz írt előszavában, valamint a *Grammatica Slavica* (1790) címmel megjelent nyelveírásában. Elfogadta az egységes szláv nemzet koncepcióját, amely szerint az egyenrangú szláv törzsek egyik fő jellegzetessége az egymástól eltérő nyelv („dialektus”). Eszerint a „magyarországi szlávok” nyelve, a lengyelhez, oroszhoz, horváthoz stb. hasonlóan, ennek a közös nyelvnek az egyik önálló dialektusa. Ezzel a besorolással, valamint a két nyelv közötti helyesírási különbségek kiemelésével tisztázódott a szlovák és a szláv, valamint a szlovák és a cseh nyelv viszonya – elkülöníthetősége – is. Grammatikai leírásában Bernolák ragaszkodott a nagyszombati hagyományokhoz, ugyanakkor a nyelv korszerűsítését is feladatának tartotta, ezért egy évvel a nyelvtana megjelenése után *Etymologia vocum slavicarum* című munkájában képzőket, igekötőket, szóösszetételeket is javasolt a modern szlovák nyelv megteremtése érdekében. Bernolák és követői 1792-ben létrehozták az első szlovák nyelvművelő intézményt, a Szlovák Tudós Társaságot.

A protestáns értelmiségnek azonban más elképzelései voltak a szlovák irodalmi nyelv megteremtéséről, s álláspontjukat olyan háttározottan képviselték, hogy a Bajza és Bernolák nevéhez fűződő első – katolikus – kodifikációs kísérlet nem lehetett hosszú életű.

Az evangélikusok koncepciójára hatással volt a cseh nemzeti ébredés, de a katolikusok nézetei is. Ők is elfogadták a közös szláv nemzet és nyelv, benne több nyelvjárás létezését, de általában csak

¹⁸³ Sziklay László, 1962. 171.

négy-öt változatot ismertek el, ezek között a cseh, a lengyel, az orosz és a szerb-horvát szerepelt, a *szlovák* azonban *nem*. A cseh nyelvhez, pontosabban a bibličtinához való erős kötődés alapvető eleme volt ennek a nézetnek. Ennek a szemléletnek az első képviselői Juraj Palkovič (1769–1850) és Bohuslav Tablic (1769–1832) voltak, akik egy olyan „csehszlovák” (československý) nyelv megteremtéséről álmodtak, amely már nem azonos a cseh nyelvvel, s amellyel sikerülhet ellensúlyozni a német hatását.¹⁸⁴

A modern szlovák irodalmi nyelv megalkotásának folyamata a XIX. század közepére, Ján Kollár (1793–1852), Jozef Pavol Šafárik (1795–1861) szintézist teremtő elképzelései, majd az őket is meghaladó L’udovit Štúr (1815–1856) munkássága nyomán teljesedett ki.

Kollár, aki a szlovák nemzeti ébredés egyik jelképe lett, mindvégig csehül írt, és ellenezte a szlovák nyelvi önállósulási elképzeléseket. Az ő elmélete szerint az egységes szláv nyelvet négy fő nyelvjáráásra lehet osztani: orosz, lengyel, cseh, illír, s minden szláv nyelvet beszélőnek a „nyelvjáráshoz” legközelebb eső fő nyelvjárás valamelyikét kell irodalmi nyelvüül választani.¹⁸⁵ A tudományos felkészültségű Šafárik szintén a szláv nyelvek és népek közösségének történetét vizsgálta. Ő Josef Dobrovský kettős felosztásából (délkeleti és északkeleti szláv nyelvek) kiindulva, az északkeleti csoportba sorolja anyanyelvét, s elkülöníti egymástól a cseh és a szlovák irodalmat. Ez a tény azonban nem befolyásolta a tudóst abban, hogy élete végéig csehül írjon, s a cseh tudományosság nézeteivel azonosuljon.¹⁸⁶

Štúr volt az, aki megváltoztatta az addigi hangsúlyt, és kiemelte hogy „Legelőbb szlovákok, aztán cseh-szlávok, egyszersmind szlávok is vagyunk”¹⁸⁷. Nyelvi felfogásában ez úgy jelent meg, hogy az önálló, a szlovák népnyelven alapuló irodalmi nyelv létrehozását

¹⁸⁴ V. ö. Encyklopédia, 1984. II. 9–10. és 181–183., valamint: Arató Endre, 1983. 49–51.

¹⁸⁵ Vö. Sziklay László, 1962. 236–237.

¹⁸⁶ Vö. Sziklay László, 1962. 244–249.

¹⁸⁷ Idézi: Szarka László, 1994. 87.

tűzte ki célul. Ez egy sajátos, „többrétegű” identitás kiépülését jelzi, amelyhez hasonló tendenciák később például a déli szláv népek „jugoszáv”-típusú, illetve az oroszok „szovjet”-típusú önmeghatározásában is megjelentek, a magyarból ellenben hiányoztak, mivel ez utóbbira alapvetően az egyrétegű, egységes identitás a jellemző.

A szlovák nemzetté válásra jellemző, hogy kisebb csomópontokhoz kötődő, egymástól elszigetelt, főként egyházi kezdeményezésekből indult ki. Az 1800-as évek második harmadára érte el a szlovák identitás a csehtől és az általános szlávtól elkülönülő szintet, bár a szláv összetartozás, mint védelmező és megtartó közösségformáló tényező,¹⁸⁸ továbbra is megmaradt. Az irodalmi nyelv megteremtése ekkorra mint nemzetszervező erő fogalmazódott meg a fiatal, evangélikus, nyelvész érdeklődésű értelmiség köreiben. Štúr két evangélikus lelkésszel, Jozef Miloslav Hurbannal és Michal Miloslav Hod ával együtt a nyugatszlovákkal szemben a középszlovák nyelvjárást találta a legalkalmasabbnak a sztenderdizált nyelv megalkotására, s írta le eszerint a nyelvjárások fölötti változatot.¹⁸⁹ Jan Kollár a cseh nyelv és kultúra kínálta lehetőségek feladását látta ebben a koncepcióban, ezért helytelenítette az önálló, csehtől független szlovák nyelv létrehozását. Vitairatában¹⁹⁰, amellyel Štúr koncepcióját támadta, a korabeli cseh és csehpárti szlovák szaktekintélyek mind-egyikét felvonultatta. Štúr több írásában is válaszolt¹⁹¹ ezekre a vádakra, hangsúlyozva, hogy meg akarja tartani a jó kapcsolatokat a csehekkel, de el kell különíteni egymástól a két nyelvet és kultúrát. Az 1840-es években több irányzat egymás mellett élése jellemezte a szlovák köznyelv beszélt és írott változatait: a hagyományos és megújított cseh nyelv, a Bernolák-féle norma, Kollár elképzelései, illetve a Štúr-féle kodifikációs javaslat, valamint változatlanul léteztek a nyelvterületen használatos összes nyelvjárások. A szlovák

¹⁸⁸ Vö. Szarka László, 1994. 89.

¹⁸⁹ Štúr, L'udovit, 1846

¹⁹⁰ Kollár, Ján, 1846.

¹⁹¹ Például: Hlas proti hlasom. In Orol Tatranski, 1846. 35–36.; Nářečja Slovenskou alebo potreba pisaňja v tomto nářeči. Vistavené od Ludevita Štúra. Bratislava, 1846. Vö. Kovács Endre, 1952. 232.

irodalmi nyelv megalkotásával kapcsolatosan kialakult nyelvi tervezési viták egyben a szlovák etnikum nemzetné válásának alapvető kérdéseit – a szláv népeken belüli helyének kijelölését, a csehekhez fűződő nyelvi és történelmi kötelek felülvizsgálatát s mindennek előtt az önálló népként történő definiálást – is érintették.

A két eltérő nézetet képviselő nyelvművelők végül 1851-ben egyeztek meg a szlovák írott köznyelv szabályozásának ügyében. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az általuk elfogadott norma rövid idő alatt széles körben ismertté vált volna, ugyanis pl. az iskolákban Kollár javaslatára továbbra is a cseh maradt az oktatás nyelve.¹⁹²

A szlovák nyelv tudományos alaposságú leírását Samuel Czambel végezte el a századfordulón: áttekintette a nyelvet helyesírási (*Slovenský pravopis*. Bp., 1890; *K reči o slovenskom pravopise*. Bp., 1891), lexikai-lexikográfiai (*Potreba nového Slovníka slovenského a maďarského*. Bp., 1891) szempontból, meghatározta a nyelv jellegét (*Slováci a ich reč*. Bp., 1903), a szlovák nyelv helyét a szláv nyelvek családjában (*Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. Martin 1906).¹⁹³ Ezeknek az alapvető műveknek a megszületésével a szlovák nyelv is belépett a kodifikált nyelvek sorába, s joggal elvárta, hogy a Monarchia keretei között is kapja meg az őt megillető helyet – az elvárások azonban sok esetben más, különösen a magyar nemzeti-nyelvi törekvésekkel ütköztek.

4.4.A magyar nyelvtörvények elvei és hatásuk a szlovák–magyar kapcsolatokra

Az első magyar nyelvtörvényt még nem kísérte ellenérzés a szlovákok körében. Ennek részben az azonos államtestben élés miatt kialakult erős magyar tudat s a még nem differenciálódott modern nemzeti öntudat hiánya volt az oka. Emellett nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a felsőoktatással kapcsolatos nyelvtörvénynek nem

¹⁹² Vö. Berényi József, 1994. 17.

¹⁹³ Vö. Encyklopédia, 1984. I. 92–93.

lehetett hatása sem az északi, főként szlovák lakta kistelepüléseken vagy a vegyes lakosságú bányavárosokban, sem az alföldi falvakban.

A *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évi III. számában egy olvasói levél arról számol be, hogyan fogadták a pozsonyi papi szeminárium szlovák diákjai a magyar nyelv iskolai tantárgyként való bevezetését a felsőoktatásban:

„Ugyan onnan írják, hogy sok Ifjak a' kik születésekre nézve Tótok, a' Magyar nyelvnek legszorgalmatosabb tanulójik 's pallérozójik. Sőt hiteles beszédek 's levelek után, némelly T. Vármegyéknek különös dítséretekre említhetjük, hogy noha nagy részint Tótok, még is azt sürgetik, hogy mind a' Polgári mind a' Törvényes dolgok Magyarúl follyanak a' Hazában.”¹⁹⁴

Néhány évvel később azonban már, amikor Szabolcs és néhány más vármegye küldötte 1802-ben azt javasolja, hogy az országgyűlés nyelve kizárólag a magyar legyen, az északi vármegyék, így Turóc, Liptó, Szepes és Sáros inkább a latin mellett érvelnek, hangsúlyozva annak hazai és nemzetközi lingua franca szerepét. Ez a vélemény még nem tekinthető nyelvvédőnek, pusztán a kialakult gyakorlathoz ragaszkodó álláspontnak.

Az 1807-es országgyűlésen fogalmazódott meg, hogy „csak akkor lesz a nemzet boldog, ha egy nyelven fog beszélni”¹⁹⁵, s ettől kezdve az állam- és nyelvhatárok egybeesése lett a modern nemzetállam építésének az alapja, amely együtt járt a magyar nyelv elterjesztésével is. Az 1826-os nyelvtörvény-tervezet is ezt a célt szolgálta volna, de több felföldi megye (Árva, Liptó, Zólyom, Turóc, Pozsony) küldötte azzal érvelt a javaslat ellen, hogy képviselőik és közigazgatási tisztviselőik jelentős része még nem tud magyarul, ezért 12 év türelmet kértek. Kérésük meghallgatásra talált, és csak azokra vonatkozott, akik a rendelet kihirdetése után léptek hivatalba.¹⁹⁶

¹⁹⁴ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. III. 34–35.

¹⁹⁵ Idézi: Szekfű Gyula, 1926. 78.

¹⁹⁶ Vö. Szekfű Gyula, 1926. 123.

Ugyanezen az országgyűlésen hangzott el Felsőbüki Nagy Pál nagy hatású, szónoki fordulatokban bővelkedő beszéde a magyar nyelv jogainak védelmében, s a saját jogérvényesítésükért küzdő nemzetiségek ellen, amely több mint ötven szenvedélyes felszólalást eredményezett a magyar és más etnikumokat képviselők körében. Többek között a horvát és a szlovák nemességet is támadta, utóbbit azért, mert magát a magyar nemzethez tartozónak mondja, de a nyelvet nem beszéli. Ez arra a kettősségre utal, amely a hungarus tudat és a modern nemzettudat párhuzamos létezéséből, illetve a nemzetiségek rétegzett identitástudatából fakadt. A szlovák képviselők közül a lipitói és az árvai követ azt hangsúlyozta a válaszában, hogy a nyelvi hiányosságok az oktatás hiányosságaiból fakadnak, de mindent megtesznek a magyartanítás érdekében, ugyanakkor ez a tény a magyarságtudatukat nem kisebbíti.¹⁹⁷ A nyelvtörvényekhez kapcsolódó oktatási és közigazgatási rendelkezések közül a negyvenes évek közepéig csak azokat sérelmezték a szlovák küldöttek, amelyek az utóbbi kört érintették, az iskolák ügyében inkább hajlékonyan mutatkoztak, sőt kérték, hogy a nyelvhatáron kívül eső területeken legyen elegendő tanító és lelkipásztor. Turóc vármegye küldöttei például hangsúlyozzák a sérelmi bizottsághoz küldött feliratukban, hogy nincsenek meg a megfelelő feltételek az 1830. évi VIII. törvénycikk végrehajtásához: „...minthogy a hazának több részén, úgy az előadó megye is, a magyar nyelv tudományának hiánya miatt, mindaddig még azon nyelven nemcsak a nemesi kiváltsággal élő rendek, úgy mint a közigazgatásba befolyók, jártasok nem lesznek, de egyszersmind a köznép is annak tudomását el nem éri, abban sem az igazság kiszolgáltatása, annál kevésbé pedig más köztárgyaknak elrendelése, a meghatározottaknak és meghagyottaknak el nem érhetőse miatt, káros következtetések nélkül nem gyakorolható” törvényt kíván arról, hogy a lelkipásztorok oktassák magyarrá a népet, tanítókat jobban fizessék, magyar nyelvet bíró tanító választassék, jegyző szintén, s „addig pedig, még ezen módok által a magyar nyelv az egész országban kívánt terjedést el nem éri,

¹⁹⁷ Vö. Kovács Endre, 1952. 228. és Szekfü Gyula, 1926. 124.

minden közigazgatásoknál és foglalatосkodásoknál eddig szokott deák nyelvnek használása, országbeli hatóságoknak továbbra is tet-szésére szabad maradjon.”¹⁹⁸

A nyelvtörvények megalkotása során a magyar nemességnek szembe kellett néznie a nemzetiségek egyre határozottabban körvo-nalazódó saját elképzeléseivel, saját nyelvük és identitásuk érvé-nyesítésének igényével. Kezdetben ezek a törekvések még csak a szlovákok lakta vidékek regionális nyelvi egyenrangúságát fogal-mazták meg, még nem akartak autonómiát, s nem foglalkoztak az elszakadás gondolatával sem. Ezekkel csak később, a XIX. század negyvenes éveitől, illetve a századfordulóhoz közeledve telítődik a szlovák nemzeti mozgalom.

Az első olyan írás, amely határozottan a magyar nyelvtörvények veszélyeire hívja fel a figyelmet, Jan Kollár tollából született 1821-ben, s előbb németül, majd csehül is megjelent. Kollár ebben a mű-vében megfogalmazta a szlávok történeti elsőbbségét a Kárpát-me-dencében, és ebből kiindulva sérelmezte a magyarosodás és a ma-gyarosítás tényét. Megkülönbözteti a köznép és a nemesség elma-gyarosodásának folyamatát: szerinte a nemesség önként, a köznép pedig erőszak eredményeként, a községekbe helyezett magyar taní-tóknak és papoknak köszönhetően cserélte fel nyelvét és kultúráját. (Felmerül azonban a kérdés, hogy Kollár kiket tekintett „elmaga-yarosodott szlovákoknak”. Az írás megjelenése után tíz-húsz évvel ugyanis maguk a képviselők kérték a magyar tanítására képes értel-miség kihelyezését a szlovákok lakta északi településekre. Az alföl-di és más szórványterületeket ebben az időben még csak a természe-tes asszimiláció jellemezte, az ún. „magyarosító” intézkedések, pl. az iskolatörvények csak a XIX. század utolsó harmadában érvénye-sültek, s akkor sem a „kívánatos” mértékben.) A szlovák identitás formálódását és kezdeti képlékenységét mutatja azonban, hogy Kol-lár gondolkodását alapvetően a pánszláv ideológia s nem az önálló szlováktudat határozta meg. Ennek érdekes példája az a szláv össze-tartozást szimbolizáló szobor, amelynek a fejét az oroszok, a törzsét

¹⁹⁸ Idézi Szekfű Gyula, 1926. 420.

a lengyelek, a lábait a szerbek, fegyverzetét pedig a többi szláv népek alkották volna.

Kollár másik igen lényeges alkotása, a nemzeti romantikával telített *Slávy dcéra (A dicsőség leánya)*, amely először 1824-ben, majd a szerző cseh nyelven írott szonettjeivel kiegészítve, 1832-ben jelent meg, s a szlovák–szláv nemzeti öntudat alapkönyve lett.

Ezek az írások indították el azoknak a szlovák pamfleteknek, röpiratoknak és szépirodalmi műveknek a sorozatát, amelyeknek többsége német nyelven, német nyelvterületen jelent meg, s így lassan ott is kialakultak, illetve kiegészültek a már meggyökeresedett negatív sztereotípiák a szláv népek ősi kultúráját tönkretévő barbár magyarokról.¹⁹⁹ Ugyanakkor a szépirodalmi alkotásokat többnyire szlovák nyelven írták és adták ki, bizonyítva a nyelv – illetve az adott nyelvjárás – életképességét.

A megjelent röpiratok, illetve a másik oldalról azok a vármegyei intézkedések, amelyek a pamfletek születésére okot adtak, heves vitákat váltottak ki mind a parlamentben, mind a sajtóban. A parlamenti felszólalásokat a húszas–harmincas években magyar részről az egyre türelmetlenebb intézkedéshozatali láz jellemezte, ami a nem magyar etnikumok magyarnyelv-tudásának fejlesztését szorgalmazta. Válaszként a szlovákok a helyi viszonyokra, különösképpen a nyelvhatáron kívül eső területek magyarnyelv-tudásának hiányos voltára hívták fel a figyelmet. Az északi vármegyék tanítókat s magyarul tudó lelkészeket kértek, hogy teljesíthessék állampolgári kötelességeiket. A sajtóban egyre erősödött a magyarosítás igénye, s Magyarország területén csak ez lehetett az erősebb hang, hiszen 1818 és 1845 között nem volt önálló szlovák lap. A szlovák nemzeti érdekek védelmében publikált írások éppen ezért németül, esetenként magyarul jelentek meg néhány lapban, de főként önálló kiadványok formájában láttak napvilágot.

A magyar országgyűlés nem kezelte súlyuknak megfelelően sem a megjelent írásokat, sem a más nemzetiségű képviselők felszólalá-

¹⁹⁹ Vö. A magyar honfoglalás a külföldi történetírásban. Szerk. Zsoldos Attila. *Magyar Tudomány*, 1995. 12: 1401–1511.

sait, ehelyett a sajtóban és a politikában inkább a pánszlávizmus rémét igyekeztek felnagyítani, holott annak nem volt reális alapja. A XIX. század egyik legjelesebb nemzetiségi szakértője, Mocsáry Lajos véleménye szerint:

„A panslavizmus végre is nem más, mint egy borzasztó rémalak, rémbáb, mely mögött markába nevet a' ki csinálta. A' szétszórt szláv törzsek komoly megfontolás után lehetetlen, hogy valósággal az orosz járom alá akarják vetni magokat, holott külön tömegekben consolidálva is szép jövőndő várhat reájuk, némely osztályaik pedig más rendszer mellett is várhatnak jólétet és szabadságot. Oly különbség létezik nyelvi, politikai, történeti 's fejlettségi tekintetben az egyes törzsek közt, hogy közöttük összeolvadást elképzelni nem lehet. Foederatió? Ez még oly probléma, mit senki nem kísértett meg létrehozni 's melynek létesíthetése a' legbizonytalanabb dolgok közé tartozik. Igen is, az oroszoknak célja uralkodás, de ez nem szláv nemzetiségi mozgalom, ez egy státus dolga, ez politikai célzat.”²⁰⁰

Kevés olyan magyar politikus akadt, aki idejében felismerte volna a nemzetiségi mozgalmak befolyásolásában, illetve támogatásában az osztrák birodalmi irányítás „oszd meg és uralkodj” elvét, valamint az orosz impérium terjeszkedési elképzeléseit. Széchenyi István és Wesselényi Miklós ezen kevesek közé tartozott. Az első nemzetiségi törvényjavaslatot 1843-ban Wesselényi dolgozta ki, s tette közzé: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* (Lipcse, 1843) címmel. Ebben a szerző kiemeli, hogy a nemzeti egység csak akkor valósulhat meg, ha azt az ország minden lakója támogatja, de ehhez szükség van arra, hogy a nemzetiségeket senki ne gúnyolja ki nyelvükért, s főként ne korlátozza az anyanyelvük használatát a *magánéletben*. Közügyekben már Wesselényi is az elfogadott nyelvtörvényeket tartja helyesnek, s a magyar nyelv iránt ugyanolyan tiszteletet követel meg, mint amelyet a nemzetiségekkel szemben kívánatosnak tart:

„3. A különböző ajkuak közti viszálykodásokat károsoknak s veszélyeseknek ismervén el, az arrai ok-adást bünösnek nyilvánítja. Mire nézve

²⁰⁰ Mocsáry Lajos, 1858. 99–100.

4. Az idegen ajkuakat – legyenek azok németek, tótok, oláhok, vagy más nyelvet beszélők, anyanyelvük magány s társas körökbeni használatában akadályozni, s azokat erőszakkal a magyar nyelv használatára szorítani: sem törvényhatóságoknak, sem egyéneknek nem szabad. Nemkülönben

5. Az idegen ajkuakat nyelvükért s fajukért gunyolni és sérteni, azok ellen ingerelni, – akár szóval akár írásban, avagy tettel történjék is – tilalmas. Másfelül

6. A magyar nyelv lévén törvényhozásnak, közigazgatásnak s törvénynek eredeti nyelve, s ezekbeni központosulás s egység a közboldogság feltétele: ezért a magyar nyelv törvény-rendelte használata s terjedése ellen, bárminő igenleges vagy nemleges merény; valamint az, és az azt beszélők elleni gúny s ingerlés tiltatik.²⁰¹

Ez utóbbi tétel jelenik meg például Kossuth Lajosnál is, aki élesen különválasztja a nemzetiségek egyéni és kollektív jogait, s míg az elsőt elismeri és támogatja, a második érvényesítését nem tudja elképzelni, sőt bizonyos fokig értelmetlennek is tartja a magyar szabadságszmeny szempontjából.²⁰²

A nemzeti mozgalmak egyik alappillére a nyelvhasználati jog érvényesítése volt a közigazgatásban és az oktatásban. A szlovákok első olyan politikai állásfoglalása, amely a magyar nyelvtörvényekre, pontosabban az 1840. évi VI. törvénycikkre reagált, egy petíció volt, amelyet 1842-ben fogalmazott meg a szlovákság vezető értelmisége. A József nádorhoz küldött beadványban hangsúlyozták, hogy *nem a magyar nyelv tanulása ellen* van kifogásuk, hanem az ellen, hogy a törvény értelmezése alkalmat ad a Magyarország területén élő népesség, különösen pedig a szlovákok elmagyarosítására. Érveiket a korabeli lapok (pl. *Jelenkor*, *Pesti Hírlap*, *Hírnök*) hasábjain megjelent szlovákellenes cikkekkel támasztották alá.²⁰³ A petíciót ugyanazon év márciusában a Liptó vármegyében összeállított, konkrét kéréseket (a szlovák nyelv használata a bírósági eljárás so-

²⁰¹ Wesselényi Miklós, 1843. 316–318. Idézi: Mikó Imre, 1944. 40.

²⁰² Vö. Mikó Imre, 1944. 41.

²⁰³ Vö. Kovács Endre, 1952. 234–235.

rán és a nemzetgyűléseken, szlovák tannyelvű iskolák szervezése) tartalmazó memorandum követte. A felterjesztésben rejlő figyelmeztetés ellenére, a magyar politikusok továbbra sem vették figyelembe a nemzetiségi követeléseket. A fordulópont, a szlovák politika radikalizálódása az 1848-as magyarországi forradalom idejére esik. Az 1848 májusában, Liptószentmiklóson megfogalmazott követelések között több olyan szerepel, amely megegyezett a pesti fiatalok 12 pontjával (pl. jobbágyfelszabadítás, a gyülekezési és sajtószabadság), a dokumentum egészében azonban már az autonóm nemzeti jelleg dominált: „legyen a szlovák nyelv a tárgyalások és közgyűlések nyelve a szlovák etnikai területeken; a szlovák nyelvet tanítsák más etnikai területeken is, viszont a szlovák megyék számára állítsanak fel magyar nyelvi tanszéket”²⁰⁴, emellett a hadseregben is szlovák vezényleti nyelvet kívántak a szlovák egységek számára. A forradalmi magyar kormány nem vette figyelembe a Štúr, Hod a és Hurban által megfogalmazott petíciót, s nem figyelt fel kellőképpen azokra az összefüggésekre, amelyek a szlovák liptószentmiklósi és a szerb karlócai követelések között kimutathatók. A közös törekvés lényege a teljes autonómia megvalósítása volt.²⁰⁵ A végzetes hibát a memorandumot követő retorziókkal követte el a magyar politika, mert ezzel Bécs pártjára állította a szlovákság egyes vezetőit, megerősítve a formálódó ausztro-szláv koncepciót. Így a megkésett, 1849-es nemzetiségi törvény nemcsak a rövid idő miatt, hanem a nemzetiségek attitűdje miatt is teljesen hatástalan maradt. Az a tény azonban már csak a történelem fintora, hogy a magyar szabadságharc leverése után Štúr és társai lojalitásuk ellenére sem kapták meg az osztrák udvartól a méltó elismerést.

A szlovák nemzeti mozgalom élére a negyvenes években karizmatikus egyéniség, L'udovít Štúr került, aki nyelvtudósként, publicistaként és nemzetszervezőként írta be nevét a szlovák nép történe-

²⁰⁴ Steier Lajos: *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. Bp., 1937. című munkája nyomán idézi Berényi József, 1994. 16. (A „tanszék” fogalma alatt valójában tanári helyet kell érteni.)

²⁰⁵ Vö. Kemény G. Gábor, 1947. 43–44.

tébe. Vladimír Mináč, Štúr szellemi örökségének egyik XX. századi folytatója, patetikus hangvételű írásban, nem kevesebbet, mint a Biblia szavait segítségül véve jellemzi a szlovák irodalmi nyelv megalkotóját, aki 1858-ban bekövetkezett haláláig vezetője, ezután pedig szimbóluma lett a szlovák nemzeti önállósági törekvéseknek:

„Kezdetben volt az ige. S az ígét Štúr birtokolta. (...)

Kezdetben volt tehát Štúr. Hegyóriás, melynek oldalából más-más irányba folyó, más-más tengerekbe torkolló folyók erednek. Štúr nemcsak a nyelv és az irodalom vonatkozásában kezdet, a társadalom, a gazdaság és a politika vonatkozásában is az. Aki nemzetünk életében Štúr fellépése után tett valamit, az mind Štúrra reagált: őt tagadta vagy őrá hivatkozott. Štúr az első programunk, az első koncepciónk; vele ébrednek s repülnek fel első szavaink; vele kezdődik nálunk minden lázas tevékenység, szövetkezés, harcok testvériség, életre-halálra szóló elvbarátság; de vele jelentkeznek az első nosztalgiák, az első tespedések s az első elmagánosodások is. Mint ha már Štúrral megíródott volna – titokzatos betűkkel – egész jövődönk: így lesz, mert másként nem lehet.”²⁰⁶

Az első nemzedék nemzetformáló munkájának gyümölcse az 1860-as évektől kezdett beérni. Az osztrák–magyar kiegyezés előkészítése során megérett a politikai helyzet arra is, hogy a régió nemzetiségei megváltoztassák korábbi státusukat, s megfogalmazzák önrendelkezési igényeiket. A szlovák önállóság deklarálására 1861-ben, a turócszentmártoni memorandum elfogadásával tettek kísérletet a nemzet vezetői, többek között Ján Francisci, a szláv nemzeti gyűlés elnöke, Pauliny-Tóth Vilmos jegyző, Miloslav Hurban, Štefan Daxner, Ján Palárik és mások. Ebben a dokumentumban hangsúlyozzák prioritásukat a Kárpát-medencében, a szláv népek formálódó föderációjának létezését, amelyet a magyarok államalapítása után erre az államkeretre cseréltek fel, a testvériséget, amely a régió népeinek közös érdekéből fakadt stb., végül kijelentik, hogy a magyarokkal teljesen egyenrangú státust követelnek.

²⁰⁶ Mináč, Vladimír: Nemzet él itt. In *Összefüggések*, 82–83.

A memorandum első pontja a szlovák nyelv egyenrangúságát fogalmazza meg, második egysége határozottan elkülöníti a felső-magyarországi szláv kerületet (*hornouhorské slovenské okolie*), amelynek pontos kijelöléséhez a történelmi megyehatárok módosítását is szükségesnek látja (tehát kimondja a területi autonómiát). A követelések nyomán a történelmi Magyarország térképén kirajzolódnak a későbbi Szlovenszko határai. A harmadik egység az autonóm terület nyelvi, közigazgatási, oktatási kérdéseivel foglalkozik, s a nemzeti-ségi egyenjogúság értelmében követeli az alábbiakat:

„1. A mi nyelvünk legyen az egyedüli hivatalos nyelv, úgy a polgári, mint az egyházi nyilvános élet terén, s egyedüli tanítási nyelv az iskolákban, mert azt hisszük, hogy nemzeti nyelvünk mint nemzetünk szellemének valóságos kifejezése, mint nemzeti művelődésünk egyedüli eszköze s emeltyűje, az általunk lakott területen tehát, az maga lakában nem lehet egy szorosabb körre, egy alárendelt szerepre utalva, sőt ellenkezőleg éppen olyan jogosítottnak kell lennie, mint ahogy jogosítva van maga a nemzet, hogy éljen. (...)

3. A nemzeti szabadsággal s jogegyenlőséggel össze nem egyeztethető törvénycikkelyeknek – nevezetesen 1791: 16. – 1792: 7. – 1805: 4. – 1836: 3. – 1840: 6 – 1844: 2. – 1848: 5. § 3. és 16. lit.e. – pozitív törvény általi eltöröltetését. (...)

4. Az országgyűlésen nyelvünkön elkészítendő hiteles törvény-szöveget.”²⁰⁷

A memorandumot – a korábbiakhoz hasonlóan – visszautasították, mert ellenkezett a birodalom centralista elképzeléseivel, s jogilag ugyan nem érhetett el sikert, de a hovatarozás-tudat formálásában meghatározóvá vált. Magyarország nem élt – mert jogilag nem tehette – azzal a történelmi lehetőséggel, amit a területi autonómián alapuló, föderatív államszövetség létrehozása kínált fel, inkább a kiegyezés megkötése után egy újabb nemzetiségi törvényben (1868: 44. tc.) kívánt az addigiaknál kiterjedtebb jogokat biztosítani.

Ennek a törvénycikknek a pontosítását célozták azok a nemzeti-ségi képviselők által összeállított javaslatok, amelyek 1870-ben ke-

²⁰⁷ In Kemény G. Gábor, 1952. I. 33–35.

rültek az országgyűlés elé. Szlovák részről Pauliny-Tóth Vilmos fogalmazta meg 14 pontban a nemzetiségek egyenjogúsításának törvényjavaslatát – e pontokból nyolc közvetlenül a nyelvhasználati jogokra, kettő pedig az oktatási nyelvre vonatkozik:

„3. Magyarországon két hivatalos nyelv van, az állami és a törvényhatósági.

4. Az államnyelv kizárólag a magyar; a törvényhatósági nyelvek: a magyar, a román, a szlovák, a szerb, a ruszin és a német.

5. Az államnyelvet kizárólag ott használják mindenütt, ahol az állam, mint állam ténykedik, tehát: az országgyűlésben, a minisztériumokban, a legfelsőbb bíróságon.

6. A törvényhatósági nyelvek a városokban és a megyékben használatosak.

7. A városokban és a megyékben az a nyelv a törvényhatósági nyelv, amely a lakosság abszolút többségének tényleges nyelve.

8. Ha a törvényhatóság választmányának egyharmada a másnyelvű lakosság kisebbségi jogának megvédésére még egy másik vagy harmadik nyelvet is törvényhatósági nyelvnek óhajt, joga van erre, s ebben az esetben minden nyilvános jegyzőkönyvet kéthasábosan két vagy több nyelven kell vezetni.

11. Minden állam által fenntartott vagy támogatott elemi és reális-kolában, valamint gimnáziumban a 7. pont törvényhatósági nyelve a tanítási nyelv.

12. Minden gimnáziumban kötelező tantárgy az állam nyelve: a felsőbb iskolákban az államnyelv az előadás nyelve.”²⁰⁸

A fenti elképzelések megvalósulásának nem kedvezett a történelmi helyzet, sőt az 1879-es, majd az ezt követő oktatási törvényjavaslatok, amelyeknek értelmében a népiskolákban, majd magasabb szinteken is bevezették a magyar nyelv kötelező tanítását, inkább visszalépést jelentettek a nemzetiségek szempontjából. A XIX. század elején még maguk a vármegyék kérték magyar tanítókat, papok odahelyezését, de az autonómiatörekvések körvonalazódása után erős ellenérzéssel fogadták az államnyelv oktatásának bevezetését a

²⁰⁸ In Kemény G. Gábor, 1952. I. 241.

nemzetiségi tannyelvű iskolákban. A következő, immár a középiskolákat érintő 1883-as iskolatörvény nemcsak a nyelv, hanem a magyar irodalomtörténet oktatását is elrendelte. A szlovákok ezt az újabb tényt csalódottan vették tudomásul, s a *Národnie Noviny* című lapjuk 1883. évi 23. számában közzé is tették véleményüket a magyar kulturális politikáról:

„A szlovák népnek, melynek számát a hivatalos statisztika közel 2 millióra teszi, nincs egyetlen szlovák tanítási nyelvű középiskolája sem. A felsőmagyarországi gimnáziumokban és reáliskolákban, tehát a szlovákok lakta területen a szlovák nyelvet még csak kötelező tantárgyként sem tűrik meg. A mi egykori szlovák gimnáziumainkban, melyeket Trefort úr egyszerűen bezáratott »nedves és ki nem száradt falaik« és más hasonló okok miatt, nemcsak kötelező tantárgyként tanították a magyar nyelvet, de egyes tárgyakat magyar nyelven adtak elő és a szlovák nyelv segítségével tanították.²⁰⁹ És a mi intézeteinknek mégis el kell pusztulniuk a magyar sovíniszta »kultúrlények« csapásai alatt. Újakat nem építettek nekünk.

Ilyen szomorú viszonyok között nem illik megütköznünk a jelen javaslat azon intézkedéseiben, melyek elrendelik, hogy a nem magyar felekezeti iskolákban legalább a felsőbb osztályokban a magyar nyelvet és irodalmat magyar nyelven tanítsák és az érettségi vizsgát a magyar nyelvből és irodalomból magyar nyelven tegyék. Eszünk ágában sincs megütköznünk a pedagógiai bölcsességnek ilyen páratlan megnyilatkozásán, mely a tanszabadság határtalan rendőri korlátozását követeli, amennyiben a tanárokat kötelezik, hogy minden esztendőben terjesszék be a miniszternek azokat a kéziratokat, amelyeket előadásaihoz felhasználni szándékoznak. Az első a mi intézeteinkben még nagyobb mértékben teljesült; a másikkal is kész örömet alávetették volna magukat a volt szlovák gimnáziumok tanárai, hogy megmentse az üldözött intézeteket. Ilyen rosszindulatú körülmények között számunkra csak annak lehet jelentősége, vajjon

²⁰⁹ Ezek az iskolák eszerint nem szlovák tannyelvűek voltak, hanem átmenetet képeztek a tannyelvű és a nyelvoktató iskola között, s mai fogalmaink szerint inkább a kétnyelvű oktatás csirái voltak.

a jelen törvényjavaslat *kötelezi-e az államot arra*, hogy szlováknyelvű középiskolákat alapítson, vagy hogy ennek a javaslatnak értelmében *egyáltalán lehet-e alapítani* szlovák oktatási nyelvű középiskolákat?”²¹⁰

A középiskolai törvényt 1891-ben Csáky Albin óvodatörvénye követte, amellyel teljes körűvé vált volna a nemzetiségek magyar nyelvi oktatása. A rendelkezés felkavarta az indulatokat, annak ellenére, hogy a pedagógiai szempontból el nem ítéhető, sőt hasznos törvény 12 paragrafusa közül a 8. § egyetlen mondata foglalkozik a nem magyar anyanyelvű gyermekekkel („A kiseddóvodákban és gyermek-menedékházakban a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv-, mint államnyelv, ismeretébe való bevezetéssel”²¹¹), a III. fejezet pedig előírja, hogy az óvónőknek is rendelkezniük kell magyar nyelvi és kulturális alapismeretekkel. Reálisan szemlélve a korabeli társadalom óvodai gyakorlatát, a családok szokásait, nyilvánvaló, hogy ez egy a papíron megfogalmazott, de a való életben – a minimális létszám miatt – hatástalan rendelkezés lehetett csak. (Talán csak a gyárakban elhelyezkedett, városokban lakó szlovákokat érinthette, ebben az esetben azonban nem ez a rendelet volt a döntő az asszimiláció felgyorsulásában, hanem az életforma megváltozása.) Pedagógiai szempontból persze vitatható, hogy az anyanyelvével ismerkedő kisgyermek nyelvsajátítása nem szenved-e hátrányt egy számára idegen nyelv – amely valójában nem idegen, hanem a kisebbségi helyzetből fakadó másodnyelv – párhuzamos tanulásával. Ez másként, más nyelvek összefüggésében ma is kérdés a különböző nyelveket oktató óvodák esetében. A tapasztalatok azt mutatják, hogy egynyelvű környezetben, kis óraszámban, játékos formában nem okoz kárt a kisgyermek-kori idegennyelv-tanulás.²¹²

A fentiek hátterének pontosabb megvilágításához s a reális értékeléshez szükség van néhány statisztikai adatra, ami a XIX. század

²¹⁰ In Kemény G. Gábor, 1952. I. 667–668.

²¹¹ In Kemény G. Gábor, 1952. I. 811.

²¹² Vö. Lengyel Zsolt, 1982

végén a szlovák népesség létszámát, magyarnyelv-tudásának alakulását, anyanyelvű elemi és középfokú iskolarendszerét szemlélteni.²¹³

	1880	%	1900	%
Magyar anyanyelvű népesség létszáma Ebből Slovensko ter.	6 404 000 762 024	46,7 % 27,5%	8 649 000 1 008 358	51,5% 32,0%
Szlovák anyanyelvű népesség létszáma Ebből Slovensko ter.	1 855 000 1 612 989	13,5 % 58,2%	2 002 000 1 742 073	11,9 % 55,3%
Magyarul tudó szlovákok	n. a. de: pl. Békés megyében	41,5 %	n. a.	21,4 % uo.: 60,2%
Szlovák népiskolák	1716		528	
Szlovák gimnázium	1874-ig 3		nincs	

Az anyanyelvű elemi iskolák számát tekintve arányában nem állt rosszul a szlovák nemzetiség, ugyanis kb. 150 gyerekre jutott egy iskola (a magyarok esetében 110-re). Ez a későbbiekben, az 1920-as évek végén azt jelentette, hogy a szlovákok körében 25% alatt volt az írástudatlanok száma. Kritikus volt azonban a helyzetük a középfokú oktatás területén, mert az 1874-ben bezárt szlovák gimnáziumok hiányában iskoláztatásuk 4-6 osztályra korlátozódhatott, azután pedig csak magyar iskolákban tanulhattak tovább. Egy 1895-ös minisztériumi irat szerint három iskolában, a besztercebányai és a pozsonyi evangélikus gimnáziumban, valamint a besztercebányai királyi főgimnáziumban tanították a szlovák nyelvet heti 1-1 órában, illetve az utóbbiban heti 2 órában.²¹⁴ A szlovák iskolaegylet többszöri kérése ellenére sem engedélyezték a turócszentmártoni szlovák gimnázium felállítását azzal az indokkal, hogy „a már léte-

²¹³ A táblázat készítésénél felhasznált adatok lelőhelye: Ács Zoltán, 1984; Kovács Alajos, 1936; Szarka László, 1995.

²¹⁴ Vö. Kemény G. Gábor, 1952. II. 412.

ző állami és egyházi középiskolák *a szlovák nyelvű lakosság számarányához mérten*²¹⁵ teljes mértékben gondoskodnak”, s hogy szlovák tankönyvek hiányában csehül tanulhatnának csak a diákok. Ez utóbbit Mudroň Pál képviselő egyáltalán nem tartotta bajnak, hiszen a szlovák evangélikus egyház nyelve még ebben az időszakban is a cseh volt...²¹⁶ A nyelvtudás tekintetében látható, hogy a jelentős számban szlovákok lakta Békés megyében például emelkedik a magyarul tudók száma, tehát az elemi iskolákban bevezetett magyarnyelv-oktatás eredményei lassan megmutatkoznak, ugyanakkor országos átlagban alig magasabb ez a szám 20%-nál. A *magyarnyelv-tudás* számai alapján nem lehet pontos következtetéseket levonni az *asszimiláció* mértékéről, mert ez a fogalom jóval többet feltételez, mint pusztán nyelvtudást: a nemzetiség, a hagyományok, az anyanyelv teljes feladását, s ebben az esetben erről nincs szó.

A legtöbbit vitatott oktatási törvény Apponyi Albert nevéhez fűződik, az ún. lex-Apponyi. Ebben a miniszter felemelte az állami iskolai tanítók fizetését (ami nem lett volna baj, de a nemzetiségek iskoláit többségükben az egyházközségek tartották fenn, minimális állami támogatással, s így tanítóik sokszor kénytelenek voltak segíért folyamodni, annak azonban a magyar nemzeteszméhez való ragaszkodás volt a kritériuma), bevezette az országismeret és a magyarságismeret szempontjából fontosnak tartott tantárgyak pl. földrajz, történelem kizárólagosan magyar nyelvű tanítását. Ezzel a rendelkezéssel gyakorlatilag megszűntek a nemzetiségi tannyelvű iskolák. Hosszú távon Apponyi elképzelése valóban az asszimiláció felgyorsítását szolgálta, s a közelmúltban éppen egy hasonló rendszer bevezetése ellen tiltakoztak a szlovákiai magyar pedagógusok. A Monarchia szétesése után bekövetkezett események fényében

²¹⁵ A XX. század második évtizedétől kezdve, a szlovákiai kisebbségi magyarság nyelvhasználatának engedélyezése szintén létszámarányhoz, általában 20%-hoz kötődik. Ez ellentétes a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződéssel, tehát nemcsak a pusztá elégedetlenség jogosítja fel a panaszra, hanem jogi hátere is van – ami a megelőző évszázadokban még nem létezett.

²¹⁶ Az előterjesztések, válaszok szövegét lásd Kemény G. Gábor, 1952. II. 575–579.

azonban látható, hogy ez a törvény olyan fegyvert adott az utódállamok politikusainak kezébe, amelyet minden korlátozó jellegű nyelvi és oktatási törvény indoklásánál – mind a mai napig – felhasználnak, hangsúlyozva, hogy nem tesznek mást, csak azt, amit a magyarok velük tettek...

4.5. A magyar mint kisebbségi nyelv az első Csehszlovák Köztársaságban

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után új fogalommal és életformával kellett megismerkednie a magyarságnak, a kisebbségi léttel. A történeti Magyarország nemcsak jelentős területvesztéseket szenvedett el a trianoni döntés következtében, hanem elveszített több millió magyart is. Az utódállamokhoz került magyar nemzeti kisebbségnek szembe kellett néznie a többségivé vált új nemzetek több évszázados sérelmeivel, amelyeket végre hatalmi helyzetből torolhattak meg.

Az önálló csehszlovák állam 1918. október 28-án alakult meg kis eltéréssel azon a területen, amit már 1914-ben az orosz cárnak benyújtottak, majd 1915-ben az angol nyelvű memorandumban is közzétettek. Lakosságának magyar és szlovák népességét mutatja az alábbi táblázat, összevetve a magyarországi területek magyar és szlovák etnikumának létszám alakulásával.²¹⁷

	1910		1920/1921		1930	
	szlovák anyanyelvű	magyar anyanyelvű	szlovák anyanyelvű	magyar anyanyelvű	szlovák anyanyelvű	magyar anyanyelvű
Csehszlovákia				761 823		691 923
Szlovákia/Slovensko	1 686 712	896 271	1 952 866	650 597	2 250 616	585 434
Magyarország	1 946 357	9 945 000	141 918	7 155 979	104 786	8 000335

²¹⁷ A táblázat alapja: Gyönyör József, 1992; Kovács Alajos, 1936; Glatz Ferenc (szerk.), 1989.

A magyarság lélekszámának rövid időn belül bekövetkezett drasztikus csökkenése főként az impériumváltás után Magyarországra menekült tisztviselők és közalkalmazottak százezres nagyságrendjével, valamint a magukat korábban magyarnak valló zsidók önálló nemzetiségként való feltüntetésével magyarázható.

Az új államalakulat első nyelvtörvényének az 1918. december 10-én hozott 64. számú csehszlovák törvény 3. §-a tekinthető, amely kimondta, hogy Szlovenszón a hivatali nyelv, tehát a bíróságok, a közigazgatás nyelve a szlovák. Ezzel egyidejűleg hatályát veszítette az 1868-as magyar nemzetiségi törvény XLIV. törvénycikke. Az újonnan létrejött államok mindegyikében, így a Csehszlovák Köztársaságban is jelentős számú (német, magyar, ruszin stb.) kisebbség és etnikai csoport (pl. cigány) „nehezítette” a szláv nemzetállam megteremtését. Közülük leginkább a magyarokat és a németeket ítélték veszélyesnek. E két kisebbségi csoport ugyanis komolyan vette a védelmére létrehozott, 1919. december 10-én Saint Germain-en-Laye-ban aláírt kisebbségvédelmi szerződést, és számos petícióval fordult a nemzetközi testülethez jogorvoslatért. Ezeket a beadványokat a csehszlovák jogalkotók minden esetben átnézték, és csatolták hozzájuk saját megjegyzéseiket. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy a panaszok nagy részét nem orvosolták.

A kisebbségvédelmi szerződés értelmében, ha az állam kimondja, hogy a területén élő népek egyikének a nyelve az államnyelv, akkor a kisebbségek nyelvhasználatára vonatkozó kiegészítő rendeletet is kell hoznia. Csehszlovákiában erre másfél év múlva, 1920. február 29-én került sor a 122/1920-as alkotmánytörvény elfogadása után. Ez a „csehszlovák” nyelvet nyilvánította hivatalosnak, a 3. §-a pedig 20%-ban határozta meg azt a szükséges kisebbségi arányszámot, amelyet el kellett érni egy adott településen ahhoz, hogy az ügyfél anyanyelvén is beadhassa panaszát, keresetét a bírósághoz, illetve a közigazgatási hatóságokhoz. A törvény ebben az esetben lehetővé tette a hivatali ügyintézkést, és kötelezte a hatóságot az anyanyelvű válaszadásra is, hasonlóképpen előírta a kétnyelvű hivatali táblák használatát, valamint biztosította a kisebbség nyelvét az oktatásban is. Ez a 20%-os arányszám azonban több problémát is felvetett, így

többek között azt, hogy a nyelvi kisebbség tagja az országon belül bárhol használhatta-e anyanyelvét, vagy csak azon a területen, amelyhez lakóhelye tartozott, s amelyen a szükséges százalékot elérte a magyar anyanyelvűek száma. A mindennapi gyakorlat – különösen az 1926-ban érvénybe lépett 17. számú kormányrendelet után – sokszor kétségesse tette még a második lehetőség érvényesítését is, pl. sok magyar beadványra cseh nyelven érkezett a válasz (a cseh és szlovák nyelv viszonyát ismerve, szinte természetes, hogy a csehszlovák csehet jelentett). Ennek a 20%-os limitnek volt egy nemzetközi jogi hibája is: ellentétes volt az érvényes nemzetközi kisebbségvédelmi szerződéssel, mert az nem határozott meg semmiféle minimális létszámot, és nem is tartalmazott olyan kitételt, amely ezt megengedte volna, hacsak nem a „megfelelő könnyítés” értelmezhető így:

„Egyetlen csehszlovák állampolgár sem korlátozható bármely nyelv szabad használatában a magán- vagy üzleti forgalomban, a vallási életben, a sajtó útján történő vagy bármilyen közzététel terén, vagy a nyilvános gyűléseken.

A Cseh-Szlovák Kormánynak a hivatalos nyelv megállapítására vonatkozó intézkedését nem érintve, a nem csehnyelvű csehszlovák állampolgárok nyelvüknek a bíróságok előtt akár szóban, akár írásban való használata tekintetében *megfelelő könnyítésekben* fognak részesülni.”²¹⁸

A fenti arányt Szlovenszkó (valójában a mai Szlovákia) 77 bírósági járásából 27-ben elérte a magyar kisebbség, de ennek az alapja még az 1910-es magyarországi népszámlálás volt. A kedvezőtlen arányszámok csökkenését két módon érhették el a csehszlovák hatóságok: a népszámlálási adatok „sajátos” értelmezésével, valamint különböző területi átrendezésekkel. Ennek következtében 1930-ra már 7 járás kb. százezres magyar lakosságát sikerült megfosztaniuk a kisebbségi nyelvhasználat jogától, többek között Nyitra, Rimaszombat, Kassa, Léva és Losonc térségében. Ezekben a járásokban például nem engedélyezték a hagyományos magyar településnevek

²¹⁸ Idézi: Baranyai Zoltán, 1922. 23.

használatát, és nem lehetett magyarul közzétenni semmiféle közérdekű hirdetőt sem. Ha azonban a magyar többségű településen csehek vagy szlovákok is éltek, akkor először az állam nyelvén, majd második helyen magyarul kellett elkészíteni a feliratokat, utcátáblákat stb.²¹⁹

A jogi-közgazdasági hátrányos megkülönböztetés mellett a nyelvi jogok visszaszorítása az oktatásban és a közművelődésben a legveszélyesebb. Egy idegen államtestben élő kisebbség vagy etnikai csoport nyelve – és ezen keresztül identitása – állandó veszélyben van, de az államtól viszonylag független önszerveződési formák (tanítói, közművelődési és tudományos egyesületek, olvasóköri, önképzőkörök stb.) területenként változó hatáskörrel csökkenthetik az asszimiláció mértékét. Az első hónapok sokja után a felvidéki magyarság is magához tért, s megkezdte saját, immár nem felső-magyarországi, hanem szlovenszkoói intézményrendszerének megszervezését. A csehszlovákiai magyar kisebbségi közművelődés egyesületi alapon szerveződött, és többnyire nem kapott állami támogatást; a könyv-, lap- és folyóirat-kiadás szintén egyének (nyomdák és szerzők) vállalkozó kedvétől és anyagi lehetőségeitől függött – ezek a megengedett tevékenységek közé tartoztak a demokratikus berendezkedésű országban.²²⁰

Turczel Lajos és Popély Gyula adatai szerint²²¹ az államfordulat előtt Szlovenszko területén 3641 elemi iskola – ebből mindössze 343 szlovák, valamint 60 magyar tannyelvű középiskola működött. A teljesen vagy többségében szlovák, illetve ruszin lakosságú területeken 1918 után megszüntették a magyar iskolákat, és az 1919-ben hozott 198. sz. törvény alapján csak ott engedélyezték kisebbségi elemi iskolák működését, ahol negyven iskolaköteles magyar diákot

²¹⁹ A kisebbségvédelmi szerződés csehszlovákiai gyakorlatát tekinti át *A kisebbségek nyelvi jogai*, 1926; Flachbarth Ernő, 1935, valamint Popély Gyula, 1995. 44–47.

²²⁰ Erről részletesen ír többek között: Farkas Gyula, 1927; Sziklay Ferenc: *Kulturális szervezkedésünk története*. In *Magyarok Csehszlovákiában*. Bp., 1938. 93–107.; Kemény Gábor, 1940; Jócsik Lajos, 1939; Turczel Lajos, 1983.

²²¹ Turczel Lajos, 1983. 41–47. és Popély Gyula, 1995. 187–188.

regisztráltak, a magasabb szintű, polgári iskola megindításához pedig négyszáz gyermek kellett. Az 1921/22-es iskolaévben Szlovenszón és Kárpátalján már csak 845 (727, illetve 118) elemi iskola állt a 101 268 szlovenszói és 18 482 kárpátaljai magyar diák rendelkezésére, 1925/26-ban pedig 806-ra (705, illetve 101) csökkent ez a szám, a teljes tanulói létszám pedig 91 627-re esett vissza. Popély Gyula kutatásai felhívják a figyelmet arra, hogy a magyar diákok létszámát több esetben névelemzéssel tovább csökkentették: szlávos hangzású névvel nem mehettek magyar iskolába.²²² Emellett mindössze tizennyolc polgárit és nyolc gimnáziumot létesíthettek, ahol 5000 diák tanult. Ehhez az 1919. évi 189. számú törvény értelmében 400 elemi iskolásra volt szükség, de az, hogy a középiskolai tanulói létszám 1921-től 3800-ról 1938-ig 5000-re nőtt, a polgári iskolák száma azonban mindvégig tizennyolc maradt, s ebből csak 7 volt állami, valamint mindössze nyolc gimnázium működött, nyilvánvalóvá teszi azt a tényt, hogy a törvényt nem tartották be.²²³ Az iskolák többsége felekezeti vagy községi tulajdonban volt, így állami támogatást nem kapott. Állaguk meglehetősen leromlott, s nehezen tudtak versenyre kelni az egyre-másra létesített, korszerű szlovák iskolákkal. A demokratikus formákra ügyelő csehszlovák állami törvényhozás, illetve a szlovenszói helyi törvényértelmezési gyakorlat kettőssége, a kisebbségeket érintő intézkedések látszatjellege az egész iskolapolitikára rányomja a bélyegét. Magyar állami iskolákat nem létesítettek, a felekezetiekre irányuló kérvények engedélyezését húzták-halasztották (amint azt a magyar kultuszminiszterek a turócszentmártoni középiskola létesítésével tették), a magyar iskolákban használt, magyar nyelvű tankönyvek nagy részét ezzel szemben állami támogatással jelentette meg a prágai állami tankönyvkiadó. Fontos megjegyezni, hogy mintegy 50 magyar többségű faluban csak szlovák elemi iskola működött, és olyan magyar városokban, mint pl. Dunaszerdahely, Galánta, Párkány, Szenc, nem működött

²²² Vö. Popély Gyula, 1995. 189–190. A kassai Hunyadi utcai iskola 35 diákjának esetéről tudósít.

²²³ Vö. Ölvedi János, 1984. 42–44.; valamint Turczel Lajos, 1983. 41–47.

magyar polgári. A Felvidék elszlovákosítását tűzte ki célul az 1920-ban alapított Slovenská Liga, amely teljes állami támogatást élvezve, igen aktív propagandát fejtett ki a magyarlakta településeken a szlovák óvodák és iskolák létesítése érdekében. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a magyar iskolákban csak heti két órában kellett szlovák nyelvet és irodalmat tanulni.

A felsőfokú oktatást, ezen belül a magyar tanítóképzést 1919 és 1924 között csak a pozsonyi Orsolya-rendi apácák intézete biztosította, majd a húszas évek végén, 1927-ben a pozsonyi szlovák tanítóképző mellett magyar tagozatot is indítottak. A történelmi Magyarországon diplomát szerzett tanítóknak és tanároknak szlovák (ill. ruszin) nyelvből és csehszlovák honismeretből vizsgát kellett tenniük. Ebben igen nagy szerepet vállalt a pozsonyi tanítóképző rend, valamint a Szlovenszkói Magyar Tanítók Egyesülete. Az első köztársaság idején, 1921-ben 2162, 1930-ban pedig már csak 1521 magyar nemzetiségű tanító és tanár dolgozott a kisebbségi iskolákban.²²⁴

A tanárképzés – és általában a felsőoktatás – területén már jóval nagyobb gondok voltak, hiszen a pozsonyi egyetemet más, korábban felső-magyarországi felsőoktatási intézményekhez hasonlóan „nacionalizálták”, így a diákok egy része magyarországi egyetemekre ment tanulni, amíg az ott szerzett diplomát elismerték a csehszlovák hatóságok. A húszas évek második felétől, a nosztifikációs tilalom bevezetése után csehül vagy németül folytatták jogi, orvosi stb. tanulmányaikat Prága vagy Brünn cseh és német egyetemén. Pozsonyban, a volt Erzsébet Tudományegyetemen (1919-től Komenský Egyetemen) csak egyetlen egyszemélyes magyar tanszék jelentette a magyar szakos tanárképzés bázisát. Egyedül az 1925-ben alapított losonci református Teológiai Szeminárium négyéves képzése képviselte a magyar nyelvű felsőoktatást.

Az első Csehszlovák Köztársaságban a magyar kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos törvények és rendeletek a nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségek figyelmen kívül hagyásával, arány-

²²⁴ Turczel Lajos adatai. I. m. 47.

számok és minimális létszámok megállapításával szabályozták a kisebbségek jogérvényesítését és iskoláztatását. A későbbiekhez viszonyítva azonban ezek a nemzeti kisebbség elszlovákosításának csak első lépései voltak, amelyek az újabb történelmi fordulópontra nem tudták beváltani a hozzájuk fűzött asszimilációs reményeket.

Az 1938-as első bécsi döntés, amely a Kárpát-medence országait érintő XX. századi határtologatások között az egyetlen, etnikai alapon történt területi átrendezés volt, a magyar nemzeti kisebbségek számára hat évre ismét megadta az anyaországhoz tartozás lehetőségét és jogát. A szlovákok pedig 1939 tavaszán – erős német közreműködéssel – megalapíthatták első „önálló” államukat, a fasiszta berendezkedésű Szlovák Államot.

A Szlovák Állam alkotmányának 1939/185. törvénye rendelkezett a nemzetiségi jogokról. Ezek a jogok csak az állam területén „meghonosodott” nemzetiségeket illették meg, így a németeket, a magyarokat, a lengyeleket és ruszinokat. A magyarság esetében döntő volt az alkotmány 95. §-a: „A nemzetiségi csoportnak az alkotmányban foglalt jogai annyiban érvényesek, amennyiben ugyanolyan jogokat a valóságban az illető nemzetiségi csoport anyaállamának területén élő szlovák kisebbség is élvez.”²²⁵ A reciprocitás elve érvényesült a pártok engedélyezése, az iskolák működtetése területén, például emiatt nem lehetett önálló felsőfokú iskolája a Szlovák Államban élő magyar kisebbségnek. (Ugyanez az elv működött az Észak-Erdélyben élő románok és a Dél-Erdélyben lakó magyarok esetében is.)

A második világháborút követő intézkedések és retorziók a magyarság történetében soha nem tapasztalt megaláztatásokhoz vezettek, amelyek teljes egészében az etnicizmus és a lingvicizmus fogalomkörében leírtakkal²²⁶ jellemezhetők – a felvidéki magyarság megfogalmazásában pedig egyszerűen „a hontalanság évei” következtek.

²²⁵ Idézi Turczel Lajos az *Ének az éjben* című kötet bevezető tanulmányában. 11.

4.6. Csehszlovák nyelvpolitika a hontalanság éveitől (1945–1948) a nyolcvanas évek végéig

A második világháborút követő három év a teljes jogfosztottság éveit hozta el az ismét csehszlovákiaivá és kisebbségivé lett magyarság számára. A csehszlovák, majd azóta már szlovák politika az elmúlt ötven évben nem szándékozott felülvizsgálni azt a jogtiprást, amelyben a demokrácia jegyében részesítette a magyarságot, sőt azt a dokumentumot (a Kassai Kormányprogramot), amely e népcsoport kollektív háborús bűnösségét hirdette meg, a mai napig nem helyezték hivatalosan hatályon kívül. A magyar nemzeti kisebbség nyelvi jogairól és anyanyelvű iskoláztatásának, vallásgyakorlásának jogáról az 1945 és 1948 közötti években nem lehet beszélni, ugyanis tiltott – és sokszor életveszélyes – volt a magyar szó.²²⁷

Még a háború alatt, a szlovák nemzeti felkelés idején, 1944-ben alakult meg a Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT), amely az első választásokig, 1945 szeptemberéig gyakorolta a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. Első rendelkezéseinek egyike, az 1944. szeptember 6-án hozott 6. számú SZNT-rendelet, amely már akkor rendelkezett a német és a magyar iskolák és istentiszteletek sorsáról, amikor a magyarság számára még javában folyt a háború, s jogilag a Felvidék még Magyarország része volt.

1. § Jelen rendelet életbeléptével Szlovákia területén a német és a magyar kisebbség minden fajta és fokozatú iskolái megszűnnek, kivéve azokat az elemi iskolákat, amelyeket 1938. október 6-ig alapítottak.

2. § Jelen rendelet életbeléptével megszüntetjük mindazokat a német és magyar nyelvű istentiszteleteket, melyeket 1938. október 6-a után vezettek be.²²⁸

²²⁶ Vö. Skutnabb-Kangas, Tove 1996.

²²⁷ A téma legteljesebb feldolgozásai: Janics Kálmán, 1980; Ölvedi János, 1985; Szabó Károly, 1983; Vigh Károly, 1993.

²²⁸ Idézi Szabó Károly *A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi jogtörténete 1944–1948.* című munkájában. (Kézirat, OIK Nemzetiségi Osztály, 1983) 7.

A jogfosztottság kezdete 1945. április 5-éhez, a Kassai Kormány-program kihirdetéséhez kötődik. Ennek a dokumentumnak a VI. fejezete kimondja, hogy Csehszlovákia a csehek és a szlovákok közös állama (az ország területén élő más népekről nem emlékezik meg), a VIII. fejezet pedig arról rendelkezik, hogy a németek és a magyarok milyen kritériumok alapján tarthatják meg, illetve veszíthetik el állampolgárságukat. A XV. fejezet az oktatás átszervezéséről, többek között *az összes magyar és német iskola bezárásáról* szól. Már ebben a programban is körvonalazódott a kollektív bűnösség vádja, és a csehszlovák politika a 33/1945. számú Szlovák Nemzeti Tanácsi rendelet kihirdetésével érvényesítette is ezt. A 3. § *c)* és *d)* pontja 30 évi szabadságvesztést, esetleg halálbüntetést helyez kilátásba mindazoknak, akik mint közéleti személyiségek a „megszállók” vagy a fasiszta rezsim szolgálatába állottak, illetve mindazoknak, akik nyilvánosan propagálták vagy helyeselték a magyar hatóságok vagy a fasiszta szlovák állam tevékenységét (tehát pl. ott voltak és éljeneztek a magyar katonák bevonulásakor). A kollektív háborús bűnösség a gyakorlatban a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény aláírásával értékelődött fel, mert a csehszlovák hatóságok úgy gondolták, hogy mégis meg tudják tisztítani országukat a magyaroktól. Az 1948-ig szoros egymásutánban megjelent rendeletek egy hírhedt szövege is többször „idézett” jelmonddal foglalható össze: „*Na Slovensku po slovensky!*” Ebbe beletartozik az, hogy nyilvános helyen, közhivatalokban tilos volt magyarul beszélni – az utcán veszélyes volt; könyv, újság nem jelenhetett meg magyarul, magyarnak rádiója nem lehetett; az egyházból száműzték a magyar nyelvet, előfordult, hogy még a sírköve is szlovák szöveget kellett írni; a hagyományos német és magyar helységneveket szlovákosították (nemcsak lefordították, hanem át is alakították), s ekkor születtek – szovjet mintára – a szlovák nemzeti hősökre utaló átkeresztelések is, pl. Gútából *Kolárovo*, Diószegből *Sladkovičovo*, Párkányból *Štúrovo* lett.²²⁹

A negyvenes évek Csehszlovákiájának emberi és kollektív jogokat sértő intézkedései természetesen nem merültek ki az állampol-

²²⁹ Vö. Lanstyák István, 1991. 17–18.; Vigh Károly, 1993. 123–125.

gári, vagyoni, nyelvi és oktatási diszkriminációban, hanem kiegészültek a deportálás (kényszermunka), a lakosságcsere, az egy szál ingben menekülés, az évszázadok alatt „elmagyarosodott”, de szlovák anyanyelvűkhöz visszataláló magyaroknak felkínált reszlovakizáció emberi tragédiáival is. A fordulat éve, a kommunista hatalomátvétel 1948 februárjában következett be, s ezzel egy újabb, az előbbinél civilizáltabb fejezet kezdődött a csehszlovákiai magyarság anyanyelvi jogainak történetében. Még ugyanazon év decemberében megjelenhetett az első magyar nyelvű lap, az *Új Szó*, 1949-től már néhány magyarországi laphoz is hozzájuthattak az olvasók (*Szabad Nép, Népszava, Világosság*), s 1949 tavaszán megalakulhatott a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, a *Cse-madok*. Skutnabb-Kangas *Nyelv, oktatás és a kisebbségek* című írásában összefoglalja azt az utat, ami a kisebbségi nyelvek jogi szabályozását jellemzi. A továbbiakban ezeket a lépéseket alapul véve tekintjük át a Csehszlovákia felbomlásáig, illetve az 1991-es és 1995-ös nyelvtörvényekig vezető utat. „A törvények és rendeletek a kisebbségi nyelvek vonatkozásában nyíltabbak vagy burkoltabbak lehetnek. A támogatás tengelye a nyelv *betiltásával* kezdődik, ami nyilvánvalóan erős formája az asszimiláció-orientáltságnak. A következő fok a nyelv *tűrése*, ekkor a nyelv használata sem explicit, sem implicit módon nincs megtiltva. Ez után találjuk a *diszkriminációt tiltó előírást*, mely szerint tilos valakivel szemben diszkriminációt alkalmazni nyelvi okokból. E tiltás nyílt vagy burkolt lehet. Nyílt akkor, ha elég explicit ahhoz, hogy ne okozzon jogértelmezési problémákat és/vagy valamilyen formában szankcionálja a jogsértést. Burkolt a tiltás akkor, ha a diszkrimináció-ellenes általános törvények részeként jelenik meg. A támogatás tengelyének következő pontján a kisebbségi nyelv használatának *engedélyezése* található. A végpontot a kisebbségi nyelv használatának *támogatása* jelenti, ami nyilvánvalóan a nyelv megőrzését célozza.”²³⁰

A nyelvi jogok visszaszerzésének lassú folyamata az iskolák megnyitásával kezdődött el. Szabó Károly visszaemlékezése szerint

²³⁰ Skutnabb-Kangas, Tove 1996. 59–60.

a magyar oktatásügy rendezése nem ment zökkenőmentesen.²³¹ Az illetékes miniszter kijelentette, hogy a reszlovakizált szülők gyermekei nem járhatnak magyar iskolába, valamint elrendelte, hogy csak akkor nyitható a településen magyar oktatási intézmény, ha azt a szülők kérik. Több faluban kitelepítéssel, a pártból való kizárással, nyugdíjmegvonással, az államellenes izgatás és a sovinizmus vádjával stb. fenyegették meg a kérvényezőket, de az is elhangzott, hogy magyar tanerő híján szlovákok tanítanak, így a kérés értelmetlen. (A munkára jelentkező magyar tanítókat az Országos Munkahivatal 1949. január 3-án kiadott utasítása értelmében lakóhelyüktől távol, fizikai munkára kellett küldeni...) A szülők követelése előtt végül mégis meghajlott az oktatási minisztérium. A községi iskolákban 1949 őszén indult újra a magyar nyelvű oktatás 267 osztályban 110 tanítóval – a városokban és a járási székhelyeken akkor még nem engedélyezték. Ez a szám riasztó ahhoz képest, ami az első köztársaság iskoláztatását jellemezte: az 1937/38-as tanévben 2087 osztály működött 2089 tanító irányításával.

A magyar nemzeti kisebbség állampolgári jogait az 1950-es években kezdték rendezni. Ebben az időszakban nem parlamenti törvényeket és paragrafusokat találunk a nyelvi jogok történetében, hanem párthatározatokat, végrehajtó bizottsági utasításokat, amelyek a gyakorlatban a törvényekkel egyenértékűek s éppen ezért *elvilég* mindenki számára kötelezőek voltak, a gyakorlatban azonban leginkább azok nem tartották be a határozatokat, akik hozták. Ezek kialakításában fontos szerep jutott az egyes szocialista országok közötti pártkapcsolatoknak, és azoknak az egyeztető megbeszéléseknek, amelyek főként Moszkvában folytak.

Az első határozat, amely a magyar nemzetiség nyelvi jogaival foglalkozik, Szlovákia Kommunisták Pártja 1950. január 6-án kiadott határozata, amelynek értelmében a közigazgatás hivatalaiban gondoskodni kellett magyarul tudók alkalmazásáról, ugyanígy a párt és a szakszervezet irodáiban is. 1951. április 15-én a SzIKP utasításokat adott ki a kisebbségi nyelvi jogok biztosításáról:

²³¹ Vö. Szabó Károly, 1983. II. 17–21.

„a) a vegyes nemzetiségű területeken minden hatáskörükbe tartozó szervben tegyék lehetővé a magyar lakosságnak anyanyelve használatát a nemzeti bizottságokban, hivatalokban, bíróságokon;

b) biztosítsák, hogy a nemzeti bizottságoknak szóló irányelveket, utasításokat, körleveleket és hirdetményeket a vegyes nemzetiségű területen magyar nyelven is adják ki;

c) biztosítsák, hogy a magyarlakta járásokban és községekben a nemzeti bizottságok a gazdasági, kulturális és egyéb intézmények magyar nyelven adják ki a magyar lakosoknak szóló határozatokat, végzéseket, rendeleteket, felhívásokat, bizonylatokat stb.

d) gondoskodjanak arról, hogy a vegyes nemzetiségű járásokban és községekben az állami, köz- és gazdasági épületeket két nyelven, szlovákul és magyarul jelöljék meg. (...)

Az igazságügyi megbízott 247/1954.számú rendeletével elrendeli, hogy a bírói döntéseket magyar nyelven is kézbesíteni kell.”²³²

A folyamatot két párthatározat tetőzte be: az 1959 januárjában kiadott határozatban kimondták, hogy a vegyes lakosságú területeken mindenki azon a nyelven fejezheti ki magát – akár a nemzeti bizottságban is –, amelyen megértési és kifejezési nehézség nélkül beszél; a február 5-i 37. számú határozat értelmében pedig a törvényeket és rendeleteket magyarul is közzé kell tenni. A csehszlovákiai nemzetiségpolitika kétarcúságára azonban jellemző, hogy ezeket a határozatokat vagy egyáltalán nem hozták nyilvánosságra, vagy csak jóval a megjelenésük után, de oly módon, hogy azok, akiket érint, lehetőleg ne is tudjanak róla.²³³

A fentiekben bemutatott nyelvhasználati engedményekkel a magyar kilépett a hontalanság éveiben jellemző „tiltott” kategóriából, és megtűrtté vált. Lassan az iskolarendszer is fejlődésnek indulhatott: az alapiskolai osztályok száma megkétszereződött, s megjelentek újra az óvodák és a középfokú iskolák is. A tanárképzést először 1951-ben Pozsonyban, a Pedagógiai Főiskola magyar tanszékén szervezték meg, majd 1958-ban, amikor Nyitrára telepítették át az

²³² Szabó Károly, 1983. II. 79.

²³³ Vö. Duray Miklós (szerk.), 1989. 101.

intézményt, kiépült a magyar tagozat, ahol 1977-ig több szakpáron is képeztek anyanyelvű tanárokat.

Az alábbi táblázatból látható, hogy az első év után ezerrel nőtt az alapiskolai osztályok száma, tíz év múlva pedig még újabb 1500 osztályban tanultak a diákok. Ennek nem valamiféle demográfiai robbanás volt az oka, hanem az, hogy az 1950-es népszámlálásnál mindössze 354 ezren vallhatták magukat magyarnak, a több mint 300 ezer reszlovakizált lakos csak szlovákként regisztráltathatta magát, ezzel szemben 1960-ban, amikor már megszűntek a „visszaszlovákosodás” jogi következményei, már 519 ezren, tíz évvel később, 1970-ben pedig 570 ezren szerepeltek magyar nemzetiségűként. Ez mutatkozott meg az osztályok számának növekedésében, hiszen már joggal kérték a magyar nyelvű oktatást. Valószínűleg még magasabb lenne ez az osztályszám, ha a területi átszervezések és a körzetesítés következtében nem csökkent volna az iskolák száma, így azonban az egy osztályra jutó diákok létszáma nőtt meg jelentősen. De ez egyben azt is jelentette, hogy fokozatosan nőtt a szlovák iskolába járó magyar diákok százalékos aránya (az alapiskolások tekintetében ez már 1970/71-ben elérte a 20%-ot), akiknek a lakóhelyén nem működött magyar iskola, s a szülei nem engedték, hogy ingázzon egy másik település magyar tannyelvű iskolájába.

	Óvoda	Alapiskola	Középiskola
1949/50		267 osztály	
1951/52	139	1266 osztály 609 iskola	108 alsóbb fokú + 15 gimnázium
1963/64	391	2798 osztály 544 iskola	22 gimnázium
1970/71	354	2854 osztály 490 iskola	52 osztály 13 magyar és 9 szlovák–magyar közös igazgatás.

A hontalanság éveiben tilos volt bármilyen magyar nyelvű sajtótermék előállítás. A nyelvhasználati jogok rendezése során nemcsak az oktatásnak, hanem a közművelődésnek, így a könyv- és lapki-

adásnak is terítékre kellett kerülnie. 1953-ban Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó néven önálló intézményt létesítettek, amelynek hároméves fennállása alatt 171 mű jelent meg, 140 eredeti és 31 fordítás,²³⁴ emellett engedélyezték több napi- és hetilap kiadását is.

Az 1960-as alkotmány új szabályozókat s számos területen viszszaállítást hozott a magyar nyelvhasználati jogokban. Az 1948-as, *nemzeti szempontokat* tükröző alkotmánnyal szemben ez utóbbi dokumentumot *osztályalapon* fogalmazták meg. Ez tehát elvileg nem tartalmazott etnikai szempontból negatív diszkriminációt, hanem kimondta, hogy „minden állampolgárnak egyenlő jogai és kötelességei vannak”, és „nemzetiségre és fajra való tekintet nélkül minden állampolgár egyenjogúsága biztosítva van”, a 25. cikk pedig deklarálta, hogy „Az állam biztosítja a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgárok anyanyelvi oktatásának és kulturális fejlődésének minden lehetőségét és eszközeit”.²³⁵ (A németekkel a dokumentum nem foglalkozik, hiszen a kitelepítéssel „megoldottnak” tekintették a „németkérdést”.)

Az osztályegyenlőség és a szocialista internacionalizmus köpenyébe burkolózva kezdődött meg a hatvanas években „a nemzeti elszigeteltség csökkenéseinek”²³⁶ leküzdése.

Az első lépések egyike az 1960-ban véghezvitt területi átszervezés, amelynek a célja elsősorban a magyar többségű járások nemzetiségi összetételének megváltoztatása volt. Az anyanyelvi jogok hangoztatása helyett a *kétnyelvűség* vált kívánatosná. Az előbb említett cikk szerzője ezt mint szocialista vívmányt értékeli: „A területi átszervezés többek között a járások új nemzetiségi összetételét hozta magával. Míg Dél-Szlovákiában azelőtt számos olyan járás volt, amelyekben csaknem kizárólag magyar nemzetiségű lakosok éltek, most az új, lényegesen nagyobb járásokban együtt élnek a szlovák

²³⁴ Vö. Nádor Orsolya: A csehszlovákiai magyar könyvkiadás évtizedeiből. A Pravda Magyar Könyvtárától a Madách Könyvkiadó megalakulásáig. *Napjaink*, 1988. 8. 25–28.

²³⁵ Idézi: Szabó Károly, 1983. II. 86.

²³⁶ Idézi: Ölvedi János, 1985. 93. Ján Uhernek, az SZIKP KB egyik tagjának az *Új Szó* 1961. július 8-i számában megjelent tanulmányából.

és a magyar nemzetiségű lakosok. A párt a vegyes lakosú járásokban és községekben kitűzte a kétnyelvűség elvét, és azt kitartóan érvényesíti is az életben. A kétnyelvűség alapelvének betartását a vegyes lakosságú községekben és járásokban fontos politikai feladatnak kell tartani, és a gyakorlatban megfelelően kell érvényesíteni. Igaz, hogy másrészt *le kell küzdeni a burzsoá-romantikus csökevényeket, amelyek a nemzetiségi kérdés megoldását pusztán az iskolára és a nyelvre szűkíti le...*²³⁷

A kétnyelvűség itt került először hivatalosan napirendre. (Ennek a kérdésnek a részletes tárgyalása külön tanulmányt igényelne, így ezúttal csak nagy vonalakban, a nyelvi jogokkal összefüggésben érintjük.²³⁸) A kisebbségek általában, így a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség tagjai is *természetesnek és fontosnak tartják a többségi nyelv megtanulását, de nem az anyanyelv rovására*. Skutnabb-Kangas felhívja a figyelmet a fentebb már idézett tanulmányában arra, hogy a kétnyelvűséget másként értelmezi a kisebbség és a többség, s mindkét csoport más típusú bilingvizmust tart kívánatosnak.²³⁹ A Kárpát-medencében élő nemzeti kisebbségek nyelvpolitikai helyzete – történelmi és geopolitikai jellemzőik miatt – nem állítható teljes egészében ekvivalenciába a nemzetközi szakirodalomban példának hozott afrikai, amerikai (pl. az Amerikai Egyesült Államokba bevándorolt etnikumok, illetve az ott őshonos lakosság) helyzetelemzésével. Régióinkban ugyanis az évszázadok óta egyazon településen élő magyarságot a területi-nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyó nagypolitikai érdekek többször kiszakították a magyar állampolgárok közül. Ennek következtében több alkalommal – más és más történelmi és társadalmi viszonyok között – váltakozott a többségi és kisebbségi államjogi státusuk. Az etnikai jellemzőkkel kapcsolatosan érdemes megjegyezni, hogy például a csehszlovák–magyar határ mentén a magyar kisebbség relatív

²³⁷ Ölvedi János, 1985. 93.

²³⁸ A szlovákiai magyarság kétnyelvűségével Lanstyák István foglalkozik behatóan. Lásd pl. Lanstyák István, 1991a; 1993; 1994 b; 1996b

²³⁹ Vö. Skutnabb-Kangas, 1996. 14–16.

többséget alkot, s minden nyílt vagy burkolt lingvicizmust tartalmazó intézkedés ellenére sem asszimilálódott.

A hatvanas években tért hódított kétnyelvűség a többség értelmezésében azt jelentette, hogy a hatóságoknak joguk volt eldönteni, elég jól beszél-e szlovákul a hozzájuk forduló vagy az éppen perbe fogott magyar ember – így az ügyintézés nyelve elsődlegesen azonos a többség nyelvével (amit éppen ezért mindenkinek érdeke magas szinten elsajátítani...); a kétnyelvű utcatáblák ritkán feleltek meg a magyar nyelv szabályainak, a vasútállomásokon, autóbuszpályaudvarokon nem helyezték el a magyar helységnevtáblákat, az árucikkeken nem tüntették fel a használati utasítást magyarul stb.²⁴⁰

Közvetetten idetartozik a kisebbségi névhasználat problémája is. A XIX. század végén Magyarország is felajánlotta a nemzetiségeknek a névmagyarosítás lehetőségét, de nem tette kötelezővé. A hatvanas és hetvenes években érvényes csehszlovákiai polgári jog alapján a személyek neve védett volt ugyan, ennek ellenére kialakult az a hivatalos gyakorlat, amely szerint általában szlovákosítva, szlovák helyesírással rögzítették a magyar neveket, s az asszonynevek után automatikusan odaillesztették az *-ová* végződést, akkor is, ha ezzel átalakult a férj családneve. Korábban már utaltunk a településnevek átkeresztelésére, amelynek egyik legfontosabb eleme a magyar hagyományokra utaló jelleg eltüntetése s helyette a szlovák fennhatóság tudati megerősítése volt. A helységnevek használatával kapcsolatban meg kell említeni Pozsony – Bratislava és Kassa – Košice esetét, amelyeket a sajtóban tilos volt magyar formájukban használni. A nyolcvanas években pedig a történelmi magyar család- és személynevek írásmódja (pl. Batthyány Lajos – *L'udovít Bat'án*, Széchenyi István – *Štefan Sěčeni*) váltott ki nagy vitát a két ország történészei között.²⁴¹

Az iskolákban a „kétnyelvűség” azt jelentette, hogy az egy településen működő magyar és szlovák iskolákat közös igazgatás alatt összevonták, majd következő lépésként körzetesítették. A sokszor

²⁴⁰ Vö. Duray Miklós (szerk.), 1989. 101–102.

²⁴¹ A vita összefoglalása: Szarka László (szerk.), 1988.

húsz kilométernél is távolabbi településekről a diákok ezért inkább a helyben lévő szlovák iskolába jártak. Ezzel megkezdődött az anyanyelvű iskolarendszer elsorvasztása. Míg az 1950/51-es tanévben 609 alapiskola állt a magyar kisebbség rendelkezésére, az 1970/71-es tanévben már csak 490, 1977/78-ban pedig mindössze 376. A számok mögött ott húzódik a lingvicizmus gyakorlata, amely az összevonásban, a magyarul tanulható tantárgyak korlátozásában, az iskolák felszereltségének és állagának elhanyagolásában, a szülői segítő szándék visszájára fordításában jelenik meg. Tartalmilag a csehszlovákiai magyar tanítási nyelvű iskolákban a kétnyelvűség azt jelentette, hogy heti 10 körüli volt a többségi nyelv és irodalom óraszám, de a korlátozó rendeletek megszületéséig minden tantárgyat magyarul tanultak, s a szlovák órákon is használták az anyanyelvet közvetítőnyelvként. Középiskolákban megváltozott a helyzet, ott a szaktárgyak terminológiáját megtanulták szlovákul is, illetve bizonyos kétnyelvű iskolatípusokban néhány tantárgyat eleve szlovákul tanultak.

A hetvenes évek végétől kezdve születtek meg azok a tanügyi rendeletek, amelyek a magyar tannyelvű iskolákban az anyanyelvű oktatás visszaszorítását, illetve a szlováknyelv-oktatás intenzívebbé tételét szolgálták.²⁴² Ilyen volt például az óvodák nagycsoportjában bevezetett napi 10-15 perces szlovák foglalkozás, az alapiskolák alsó tagozatában 10,5-ről 13-ra emelt szlovák órák száma, a természettudományi tárgyak összefoglalása szlovákul. Sőt egy 1978-as terv szerint a felső tagozatban csak a magyar nyelvtan, irodalom, földrajz és történelem órák folytak volna magyarul. Akkor ezt elvetették, de egy évvel később újra napirendre került az ötlet, s több évig tartó vita után, 1983. november 25-én jelent meg a 345. számú kormányrendelet, amelynek 4. és 5. pontját a tiltakozások miatt visszavonták. A két kifogásolt pont arra vonatkozott, hogy a kisebbségi tannyelvű iskolákban a kerületi vagy a járási bizottságok *engedélyezhetik* (4. pont), illetve az Iskolaügyi Minisztérium *elrendelhe-*

²⁴² Vö. Szabó Károly, 1983. II. 19–23.

ti (5. pont) bizonyos tantárgyaknak az oktatási nyelvtől eltérő nyelven való előadását.²⁴³

A korszak áttekintésével foglalkozó tanulmányok példák sorozatával szemléltetik a hivatalos, állami szinten nem deklarált, de csendben elnézett és rendeletekben, határozatokban megnyilvánuló nyelvi és oktatási diszkriminációt.²⁴⁴

A tárgyalt időszakból kiemelkedik az 1968-as év, amely az ország demokratizálódásának lehetőségét s ezzel együtt a magyar nemzeti kisebbség helyzetének átmeneti javulását hozta.

A Csemadok a hatvannyolcas események hatására átértékelte addigi munkáját, és a korábban kizárólagosan kulturális szervezetből valóságos kulturális-politikai-érdekvédelmi szervezetté változott, és 1968. március 14-én javaslatot terjesztett elő a nemzetiségi kérdés megoldására, amely az *Új Szó* hasábjain meg is jelent. Ebben körvonalazódtak a nemzetiségi öngazgatás, a kollektív jogok, a magyar nyelvhasználat törvényi szabályozásának igényei. A Csemadok vezetői javaslatokat tettek a politikai és kulturális nemzetiségi intézményrendszer kiépítésére, az 1960-as területi átrendezés visszarendezésére, a magyarságot érintő diszkriminatív törvények és rendeletek eltörlésére, az anyanyelvű közép- és felsőfokú oktatás fejlesztésére.

A Matica slovenská ezzel szemben sértve érezte a szlovák nemzeti érdekeket, s ezért Daniel Okálinak, az áttelepítésekért felelős volt kormánybiztosnak a vezetésével a „*Mad'ari za Dunaj*” jelszavának megvalósításán fáradozott. Újra felelevenítették a „befejezetlen” lakosságcsere szükségességét, szorgalmazták a szlovák nyelv kötelező használatát minden fórumon s a magyarok asszimilációjának felgyorsítását. Érveik között fontos szerep jutott a magyarországi

²⁴³ Ez a terv vissza-visszatér azóta is, legutóbb például 1997. április 5-én tiltakoztak az ilyen tartalmú iskolaügyi rendelet ellen a szlovákiai magyar pedagógusok.

²⁴⁴ Jelentős ebből a szempontból a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának tevékenysége, amely a magyar nyelvű kiadványok megjelentetése mellett (pl. *Szlovákiai jelentés*, 1982; *Kettős elnyomásban*, 1989) nemzetközi fórumokon is próbálta képviselni a magyar kisebbség érdekeit.

szlovákság asszimilációjának. A vita részben az utcán, a magyarokat ért atrocitások formájában, illetve a sajtóban zajlott. A forradalmi folyamatot megállították a bevonuló, „segítséget nyújtó” tankok, az alkotmányozás azonban folytatódott. Az 1943/1968-as alkotmánytörvény ismét nemzeti alapokra helyezkedve, az „egyenjogú cseh és szlovák nemzeti állam önkéntes köteléke”-ként határozta meg az államot, és kimondta a két nyelv használatának egyenjogúságát. Külön alkotmánytörvény, az 144/1968-as szabályozta a nemzetiségek helyzetét, amelynek első változata még tartalmazta a nemzetiségek önrendelkezésének elvét, a másodikból ez már kimaradt (s ha az *Új Szó* nem közölte volna az eredeti törvényszöveget, valószínűleg nem szerzett volna róla tudomást a közvélemény). Az érvénybe lépett változat már csak a törvények adta feltételek között biztosítja a nemzetiségeknek:

- a) a saját nyelvükön való művelődés jogát,
- b) a sokoldalú kulturális fejlődés jogát,
- c) az illetékes nemzetiség által lakott területen saját nyelvük használatának jogát a hivatalos kapcsolatban,
- d) a nemzetiségi kulturális-társadalmi szervezetekben való társulás jogát,
- e) a saját nyelvű sajtóra és tájékoztatásra való jogot.²⁴⁵

A törvénynek köszönhetően alakulhatott meg a Szlovák Nemzeti Tanács részeként a Nemzetiségi Bizottság, valamint a kormányhivatal mellett a Nemzetiségi Tanács, hozták létre a nemzetiségi ügyekkel foglalkozó tárca nélküli miniszter státusát, jött létre a Madách Könyv-és Lapkiadó Vállalat stb. Az eddigiekhez hasonlóan azonban itt is tapasztalható a törvény engedményei és a miniszteri rendelkezések, pártbizottsági határozatok korlátozásai közötti ellentmondás. Például egy belügyminiszteri rendelet értelmében 1970 októberétől a helységneveket szlovákul kellett feltüntetni a magyar sajtóban.²⁴⁶

²⁴⁵ *Új Szó*, 1968. nov. 7.

²⁴⁶ Vö. Lanstyák István, 1991. 21.

A gyakorlatban²⁴⁷ – a hivatalos ügyintézésben, a munkahelyeken, kétnyelvű táblák, hirdetések elhelyezése területén stb. – csak akkor érvényesülhetett az alkotmánytörvényben biztosított jog, ha a település magyar többségű volt, tehát ha a hivatalnokok, rendőrök, orvosok magyarok voltak, vagy tudtak magyarul. A hivatalos írásbeli kommunikáció nyelve ezzel szemben kizárólag a szlovák volt: ezen a nyelven készültek a beszámoló jelentések, jegyzőkönyvek stb.²⁴⁸ Sokszor úgy tűnt, a szlovákiai magyarok spontán természetességgel használják a szlovák nyelvet akkor is, amikor erre nem lenne szükség, pl. egy eladó-vevő kommunikációban vagy egymás közötti szakmai beszélgetésben. Az előbbi oka a nyelvhasználati megfélemlítettség, amit néhány megalázó helyzet idézhet elő, az utóbbi pedig abból ered, hogy a közép- és főként a felsőfokú szakképzés nyelve néhány szakma kivételével a szlovák, tehát a terminológiát is csak ezen a nyelven ismerik. A gépipar, vegyipar, elektrotechnika, mezőgazdaság, egészségügy szerepel a szakközépiskolák kínálatában magyar és ukrán nyelven is, de pl. a nyomdászképzés nem, s a hivatalos statisztika²⁴⁹ nem tér ki arra, hogy a magyar nyelvű képzés folyamatos-e, indítanak-e minden évben magyar osztályt. Az egyetemeken mérnökképzés, orvosképzés, kertész-mérnök-képzés pl. nincs magyar nyelven (kivéve ez utóbbi esetben a jelenleg magyarországi segítséggel működő komáromi főiskolát), így a diákok már a középiskolában inkább a szlovák tannyelvű osztály mellett döntenek.

A csehszlovákiai, illetve ma már szlovákiai magyar nemzeti kisebbség nyelvhasználatát 1991-ben és 1995-ben olyan törvényekkel szabályozták, amelyek visszalépést jelentenek a nyolcvanas évek

²⁴⁷ Az alábbiakat részben saját szlovákiai tapasztalataim, részben ott élő kisebbségi magyar barátaim elbeszélése alapján írtam. A vonatkozó irodalomból lásd Gyönyör József, 1989. 193–211.

²⁴⁸ A csehszlovákiai magyar könyvkiadás történetének feldolgozása során nagy hasznát vettem orosz, majd gyarapodó szlovák nyelvtudásomnak, ugyanis pl. a Madách Könyvkiadóval kapcsolatos dokumentumokban található forrásértékű információkat csak szlovák nyelven olvashattam – Dobos László, Doba Gyula, Végh László és Zalabai Zsigmond jóindulatú segítségével.

gyakorlatához képest. Folyamatosan újabb és újabb korlátokat állítanak fel, és rendelkezéseik az emberi és különösen a kisebbségi jogok semmibe vételéről tanúskodnak. A nyelvtörvények tárgyalására a magyarországi szlovák nemzetiség nyelvi jogaira való kitekintés után térünk vissza, hiszen évtizedek óta – és nemcsak a szlovák–magyar kapcsolatokban, hanem a pl. a román-magyar relációban is – állandóan visszatérő politikai fogás és támadási alap (volt) a reciprocitás hangsúlyozása, tehát a reális kép megalkotásához szükség van mindkét oldal alapos megismerésére.

4.7. A magyarországi szlovák nemzetiség nyelvhasználati jogai a XX. században

A XX. század második évtizede lényeges átalakulást hozott a magyarországi nemzetiségek számára: a Monarchia szétesése után az ország északi, keleti és déli határvidékeinek nem magyar anyanyelvű lakossága az utódállamokhoz került, így a korábban soknemzetiségű Magyarország maradék területe kb. 90%-ban magyar többségűvé vált. A nemzetiségekre általában jellemző volt, hogy diaszpórákban, anyanemzetükkel nem határos területen éltek, s otthonuknak érezték az országot. Egyedül a németek (pl. Tolna és Baranya megyében) és a szlovákok alkottak viszonylag összefüggő településeket, utóbbiak a Pilisben vagy Békés megye területén. Az országvesztés okozta trauma nyilvánvalóvá tette a magyar politikusok számára, hogy Ausztriától végleg különválva nem lehet a XIX. századi nyelvi és oktatási politikát folytatni, hanem ki kell dolgozni egy önálló, a magyar sajátosságokat, benne a nemzetiségi kérdéskört figyelembe vevő politikát és olyan kisebbségi stratégiát, amely méltóvá teheti Magyarországot arra, hogy a revízió ügyét sikerrel képviselhesse.

Magyarországon még a trianoni szerződés aláírása, illetve a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés megszületése előtt megalkották a 4044/1919 M.E. számú rendeletet „a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról”. Ebben nem határozták meg az ország hivatalos nyelveként a magyart, hanem törvényhatóságokra és a községekre

bízták, hogy a magyart vagy a helyi – relatív vagy abszolút többséget alkotó – nemzetiségek nyelvét tekintik-e hivatalosnak. Az ilyen jellegű településeken dolgozó tisztviselőket kötelezték a nemzetiség nyelvének megtanulására.

Ezt követően, már a trianoni és a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés előírásait figyelembe véve alkotta meg a magyar országgyűlés a 4800/1923 M.E. rendeletet, amely a „nyelvi kisebbségek” számára még szélesebb körű nyelvhasználati jogokat biztosított, mint a példaértékűnek tekintett 1868. évi 44. tc. A törvényben foglalt teljes nyelvi egyenlőség kiterjedt a magánéletre, a közélet és közhivatalok szférájára, az oktatásra és az egyházakra egyaránt. A törvényalkotók nem titkolt célja az volt, hogy példát mutassanak az utódállamoknak, ahol főként korlátozó intézkedéseket hoztak a magyar nemzeti kisebbség állampolgári és nyelvhasználati jogaival kapcsolatosan. (Ez azonban sem akkor, sem a későbbi – hasonló indíttatású nemzetiségpolitikai határozatok megalkotásakor nem befolyásolta az utódállamok hozzáállását, amelynek lényege Trianon óta az, hogy a magyarság veszélyes, irredenta, szeparatista, tehát mindenképpen asszimilálni kell. Ennek a leghatásosabb módszere pedig az anyanyelv visszaszorítása a családi kommunikáció szintjére.) Ez a 4800/1923-as rendelet az első olyan a magyarországi nyelvtörvények sorában, amely nem a magyar nyelv védelmére, státusának megerősítésére szolgált, hanem a kisebbségek nyelvi jogainak biztosítására. Eszerint a nemzetiségi nyelvek elérték a „támogatott” státust:

2. § Minden magyar állampolgár szabadon használhatja anyanyelvét a magánéletben és az üzleti forgalomban, vallása gyakorlásában, a sajtóban és a nyilvános gyűléseken, továbbá a következő szakaszokban foglalt részletes szabályozás szerint a községi, törvényhatósági s állami hatóságokkal és hivatalokkal való érintkezésben.

16. § A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok nem korlátozhatók abban, hogy tanulmányaikat a törvényeknek megfelelő fajú, fokozatú és jellegű tanintézetek közül milyen tanítási nyelvű intézetben folytassák.

A törvény a további paragrafusokban kitér arra, hogy a fenntartó jellegétől függetlenül – egyházak, községek, magánszemélyek –

használhatják akár anyanyelvüket, akár a magyart, de a magyart mindenképpen tanítani kell, s ha az intézet a törvényes előírásoknak megfelel, meg kell kapnia a teljes állami támogatást. Az állami iskolákban 40 szülő kérésére lehet más nyelven tanítani. A középiskolai szinten párhuzamos osztályok létesítését írja elő a törvény, valamint legalább egy tudományegyetemen elrendeli a kisebbségi nyelvek és irodalmak tanításával foglalkozó tanszék felállítását. A hivatalnokokat valószínűleg rosszul érintette a 20. §, amely szerint

„Azok a községi tisztviselők, akik a szükséges nyelvismerettel nem rendelkeznek, kötelesek a községbeli kisebbségek nyelvét, más önkormányzati és állami hatóságoknál s hivatalnál alkalmazott tisztviselők pedig kötelesek két éven belül akként elsajátítani, hogy a jelen rendelet nyelvi követelményeinek megfelelhessenek.”²⁵⁰

A fentebb említett nyelvhasználati törvények mellett megjelentek az iskolai rendeletek is, amelyek az óvodától kezdve biztosítják a kisebbségi tannyelvű oktatást, de az életkortól függő mértékben előírják a magyar nyelv ismeretébe való bevezetést is. A törvények megfogalmazásánál azonban gondosan ügyeltek arra, hogy elkerüljék az 1879-es, illetve a későbbi rendeleteknek a nemzetiségek által kifogásolt kitételeit. Klebelsberg Kunó miniszterségéhez kötődik a 110.478/VIII. sz. rendelet, amely három iskolatípust kínál fel a kisebbségek számára:

a) *kisebbségi tanítási nyelvű iskola*, amelyben a magyar nyelv rendes kötelezett tantárgy; a többi tantárgyat a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kell tanítani;

b) *vegyes kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola*; ebben a típusban a kisebbségi nyelvet (anyanyelvet), a természetrajzot, a természettant és vegytant, a gazdaságtant, a rajzolást, a kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, a földrajzot, a történelmet, a polgári jogokat, kötelességeket és a testgyakorlást magyarul, a beszéd- és értelemgyakorlatot, az írást és olvasást, a számtant (mennyiségant) és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani;

²⁴⁹ Fodor Zoltán, 1985.

²⁵⁰ A törvény szövegét idézi Mikó Imre, 1944. 501–512.

c) *magyar tanítási nyelvű iskola*, amelyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelezett tantárgy s amelyben az írás és olvasás magyarul és a kisebbségi nyelven (anyanyelven), a többi tantárgy pedig magyarul tanítandó.²⁵¹

Ez az iskolarendszer 1939-ig működött változatlan formában, akkor összevonták, s gyakorlatilag a kétnyelvű oktatásra tértek át, tehát a tantárgyaknak csak egy részét tanították anyanyelven, majd 1941-ben, amikor már a magyarlakta területeket visszacsatolták Magyarországhoz, a 700/1941. számú rendelet ismét lehetővé tette a kisebbségi nyolcosztályos iskolákban a teljes körű anyanyelvű oktatás visszaállítását. A visszacsatolt országrészekben a magyar tannyelvű iskolákban kötelezővé tették a szlovák, román, szerb stb. nyelvek tanítását heti két órában. A nem magyar tanítási nyelvű középiskolákban az érettségi vizsgát anyanyelven lehetett letenni. Ez a rendszer maradt érvényben a második világháború végéig.

A magyarországi szlovákságra vonatkozó adatokat Kovács Alajos statisztikai munkája alapján,²⁵² táblázatos formában tekintjük át:

	1920	%	1930	%
szlovák anyanyelvűek	141 882	1,8	104 819	1,2
magyarul beszél	114 940	81,0	90 621	86,5
nem beszél magyarul	26 942	19,0	14 198	13,5
analfabéta	32 557	23,0	19 922	19,0
4 elemi végzett	28 387	20,0	20 192	19,3
6 elemi végzett	58 534	41,2	50 033	47,7
4 középiskolát végzett	1 043	0,7	1 028	1,0
6 középiskolát végzett	184	0,1	104	0,1
8 középiskolát végzett	212	0,2	145	0,1
főiskolát végzett	117	0,1	76	0,1

²⁵¹ Idézi: Mikó Imre, 1944. 262.

²⁵² Vö. Kovács Alajos, 1936.

A fenti táblázatból látható, hogy a vizsgált időszakban a több száz éve Magyarországon élő szlovák népességnek csak alig 20%-a nem beszél magyarul – ez a szám ugyanakkor magas, ha tekintetbe vesszük az ún. elmagyarosító oktatási törvényeket, illetve ezek hatástalanságát. Kovács Alajos írásának 16. táblázatában az elemi népiskolákat tekinti át tannyelv és tanulói létszám szerint. Ebből kiderül, hogy 1934/35-ben anyanyelvű iskolájuk nem volt, kétnyelvű elemi iskola kettő működött, de magyar tannyelvű, szlovák nyelvet is oktató elemi iskola 51 létezett. A törvény adta lehetőséggel eszerint a szlovák szülők vagy nem akartak élni, vagy nem tudtak, elegendő tanító hiányában. Ez utóbbi sejtést támasztja alá a 20. számú táblázat, amely szerint elemi iskolai tanító 1920-ban 11, 1930-ban 4, középiskolai tanár 1920-ban 6, 1930-ban nincs, főiskolai oktató pedig mindkét évben 2-2 volt, s a tanításra alkalmas egyházi személyek – lelkészek, segédlelkészek, hitoktatók, szerzetesek és apácák – száma 1920-ban mindössze 73, 1930-ban pedig csak 68 volt.²⁵³

A szlovák diaszpóra, amint ez Gyivicsán Anna, Kiss Gy. Csaba és mások hely- és néptörténeti tanulmányaiból kiderül, őrizte nyelvét és kulturális hagyományait, de integrálódott is, sőt – éppen kis létszáma, az életmód átalakulása (városiasodás, iparosodás) miatt – az évszázadok óta tartó lassú beolvadási folyamat a két világháború közötti időszakban felgyorsulni látszik.

Tovább rontotta a szlovákság mint nemzetiség megmaradásának esélyeit csehszlovák-magyar lakosságcsere, amelynek következtében további hetvenezer ember költözött át Csehszlovákiába, s lassan megmutatkozott a szocialista nemzetiségpolitika látszat-intézkedéseinek a hatása is. Így az 1980-as népszámlálási statisztika már csak 16 000 szlovák anyanyelvű lakost mutatott ki. Ez az adat valószínűleg meglehetősen pontatlan, de nem a hivatal hibájából. Egy másik fajta felmérés szerint, amely származásuk, szokásaik, családi nyelvhasználatuk szerint állapította meg a nemzetiséghez tartozást, kb. 80 000-re becsülhető a magyarországi szlovákok száma. A két szám közötti lényeges eltérést a becslés mint erősen megkérdőjelezhető

²⁵³ A statisztikai adatokat lásd Kovács Alajos, 1936. 25–44.

nemzetiségstatisztikai módszer hibalehetőségében, valamint kisebb mértékben az identitás külső és belső vállalásának különbözőségében kell keresni: a szlovákok egymás között, saját környezetükben vállalják nemzetiségüket, de hivatalosan, papíron nem szívesen szerepeltetik. Szarka László²⁵⁴ a XX. századi magyarországi szlovák és német asszimiláció négy alapvető okát a magyarországi kisebbségek történeti és településszerkezeti sajátosságaiban, a nyelv- és az iskolapolitikában megnyilvánuló magyarosító intézkedésekben, a csehszlovák–magyar lakosságcserében, a németek kitelepítésében és ezek utóhatásaiban, valamint az általános társadalmi-foglalkozási szerkezet átalakulásában látja. Kutatásai szerint a szlovák anyanyelvű lakosság száma a következőképpen alakul 1941 és 1990 között:

	Magyarország lakossága	Ebből szlovák anyanyelvű	%
1941	9 316 074	75 877	0,8
1949	9 204 799	25 988	0,3
1960	9 961 044	30 690	0,3
1970	10 322 099	21 176	0,2
1980	10 709 463	16 054	0,1
1990	10 374 823	12 475	0,1

A nyolcvanas évek végéig a magyarországi szlovákok érdekvédelmét és kulturális életének szervezését a második világháború után megalakult nemzetiségi szövetség, a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége látta el. A szervezetnek konzultatív és javaslattevő joga volt minden olyan kérdésben, amely a szlovákságot érintette.²⁵⁵ A szervezet Budapesten működött, a szlovák népesség ezzel szemben Pest, Békés és Bács-Kiskun megyében, s az ország más területein szétszórva élt, így a centralizálás nem kedvezett a helyi szerveződéseknek (Budapesten a statisztikák szerint mindössze

²⁵⁴ Szarka László, 1996. 6.

²⁵⁵ Vö. Arday-Joó-Székely, 1985. 819.

7-8%-uk él). A hagyományörzés a vidéki településeken főként a folklorisztikus hagyományokra korlátozódott, mert helyi kisebbségi szervezetek nem működtek, így sem politikai, sem gazdasági területen nem mutatható ki a nemzetiségi jelleg. Jelentős változás lehetőségét hozta a rendszerváltás, amely a helyi közigazgatásban a tanácsokat önkormányzatokká alakította, s törvényben biztosította a kisebbségi önkormányzati testületek létrehozását. Gyivicsán Anna a nemzetiségi törvény előkészítése során rámutatott, hogy a magyarországi nemzetiségek az *önpusztító kisebbségek* közé tartoznak, amelyeknek közös jellemzője, hogy önkorlátozó jegyei nagyon erősek, s ezzel saját asszimilációjukat siettetik. Ezen a tendencián, ami a nemzetiségek lassú felörlődéséhez vezethet, csak az segíthet, ha átalakul a nemzetiségi öntudat vállalása, s nemcsak egy maroknyi értelmiségi, s a kultúrájához többé-kevésbé kötődő falusi földművelő és állattartó vallja magát a szlováksághoz tartozónak, hanem azok a városi értelmiségiek és hivatalnokok stb. is, akik már nem élnek nemzetiségi közegben, s a hagyományaik is csak a szép emlékek közé tartoznak.²⁵⁶

A nemzetiségi értelmiség utánpótlása ilyen kis létszámú kisebbség esetén kiemelten fontos, de országon belül többnyire megoldhatatlan. A nyelv és irodalom oktatására képesített óvónőket, tanítókat, tanárokat Magyarország felsőoktatási intézményeinek nemzetiségi tanzsékei (pl. Pécs, Szeged, Békéscsaba, Esztergom, Budapest) képezik, azok a fiatalok pedig, akik anyanyelvükön valamely más szakterületen szeretnének diplomát szerezni, Szlovákiában tanulhatnak ösztöndíjas diákként.

Alsóbb szinteken továbbra is többnyire nemzetiségi nyelvoktató általános iskolák (1992-ben kb. 80) működnek, mindössze öt iskolát soroltak be a szlovák tannyelvű kategóriába, de ezek gyakorlata is inkább kétnyelvűnek minősíthető. Nehéz előrelépni egyik kategóriából a másikba, ezt mutatja az a tény is, hogy már 1979 óta téma a nyelvoktató iskolák kétnyelvűvé alakítása, mégis számos akadállyal kell szembenézniük az oktatásszervezőknek. Az ok nemcsak a diá-

²⁵⁶ Vö. Schlett István, 1993. 137.

kok hiányos nyelvtudásában s a szülők érdektelenségében rejlik, hanem abban is, hogy sem a tanárképzés jellege, sem a rendelkezésre álló tankönyvek szerkezete nem alkalmas erre az oktatási formára. A helyzet megváltoztatására a szlovák felsőoktatásban dolgozó módszertani szakértők újabb képzési és továbbképzési formákat dolgoztak ki, s próbálják érdekeltté tenni a nyelvtanulásban az utánpótlást biztosító, középiskolás korosztályt is.²⁵⁷

A kisebbségi önszerveződési és nyelvhasználati jogokat (egyéni és kollektív jogokat) a magyarországi törvényhozás külön, a nemzetiségek bevonásával készült törvényben biztosította.²⁵⁸ Ebben az állam elismeri a magyarországi kisebbségek anyanyelvét mint a közösséget összetartó erőt. A törvény szerint a kisebbségeknek joguk van nevüket és lakóhelyük elnevezését saját anyanyelvük szabályai szerint rögzíteni, kezdeményezhetik anyanyelvű oktatási intézmények, önkormányzati testületek létrehozását. A VI. fejezet „A kisebbségek művelődési és oktatási önigazgatása” kapcsán nemcsak az önkormányzatoknak biztosított lehetőségekről, hanem az állami feladatokról, valamint a kisebbségi művelődés nemzetközi politikát is érintő kérdéseiről is szól:

46. §

(2) A kisebbségek anyanyelvű, anyanyelvi oktatásához az anyanyelvű pedagógusok képzésének biztosítása állami feladat.

(3) Az állam nemzetközi egyezmények révén is gondoskodik arról, hogy a kisebbséghez tartozók a kisebbségek nyelvén oktató, kultúrájukat ápoló külföldi intézményekben vegyenek részt teljes-, illetve tovább- és tudományos továbbképzésben.²⁵⁹

A nyelvoktató, illetve a kétnyelvű iskolákban az államnyelv oktatásáról külön jogszabályok rendelkeznek. A törvény VII. fejezete

²⁵⁷ A fentiekről részletesen: Fazekas Sándorné, 1991. és 1992.

²⁵⁸ A törvénytervezetet lásd Schlett István, 1993. 245–270.; a végleges szöveg „1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól” címmel jelent meg a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal Bp. gondozásában

²⁵⁹ I. m. 25.

külön foglalkozik a „Nyelvhasználat” kérdésével, ezen belül az anyanyelv használatának körével a magánéletben, a peres eljárások során, az önkormányzatokban és az országgyűlésen. Egyetlen területen sem korlátozza a nyelvhasználat szabadságát, szükség esetén, ha jogértelmezési vita támad, a magyart fogadja el irányadónak; az önkormányzati hivatalos dokumentumok, jegyzőkönyvek kiállításában előírja a magyar változat rögzítését is, tehát a kétnyelvűséget.

A magyarországi nemzetiségek számára napjainkban minden olyan egyéni és kollektív jogot biztosítanak a törvények, amelyek az identitás megőrzéséhez szükségesek. Ez azonban önmagában nem elég egy évszázadok óta tartó, változó intenzitású asszimiláció megállítására. A többségi állam által garantált jogi biztosítékok mellett szükség van az „önpusztító” attitűd megváltoztatására is. Ez az attitűd egészen más, mint a határokon túl élő magyar nemzeti kisebbség hozzáállása, amely az 1918 óta eltelt több mint fél évszázad alatt kialakította önvédelmi magatartásformáit, saját megmaradási taktikáját. A magyarországi nemzetiségek asszimilációjának a többség törvényekkel próbál gátat vetni, mert megőrzendő értéknek tartja a nemzetiségi identitást, benne a nyelvet és a kultúrát. Ezzel szemben a szlovákiai magyar kisebbség nap mint nap szembekerül az erőszakos asszimiláció újabb és újabb változataival, amelynek egyik fő oka az, hogy az önmagában bizonytalan hatalom a kisebbségekben az integritását veszélyeztető, bomlasztó elemet lát.

4.8. Az 1990. és az 1995. évi szlovák nyelvtörvények helye a régió nyelvpolitikai palettáján

Kelet-Közép-Európában a XX. század végéhez közeledve felbomlottak az addig megváltoztathatatlanul hitt határok, megbuktak a kommunista kormányok és diktátorok, s úgy tűnt, végre fel lehet építeni a rég áhitott demokratikus rendszert. Az illúzió azonban gyorsan szertefoszlott, mert a szabadság felszabadította azokat a

mélyen gyökerező nemzeti indulatokat, amelyeket az internacionalista politikai irányítás a felszín alatt tudott tartani. Jugoszláviában nemzetiségi háború tört ki, Romániában a Vatra Româneasca hirdette Nagy-Románia álmát, Ukrajna a szép ígéretekkel lassan visszajára fordította, s a Szovjetunió helyett most az ukrán nacionalizmus veszélye fenyegeti a magyarságot; Csehszlovákiában felmondták a csehek és szlovákok testvérinek kikiáltott együttműködését, s Szlovákiában újra elemében érezte magát a Matica slovenska. A közös pont a régió közös nagy ellensége/ellenfele/bűnbakja: *a kisebbségi magyarság*, valamint az érte felelősséget vállalt Magyarország. Az utódállamok parlamentjei és oktatási minisztériumai szinte egy időben hozták meg azokat a korlátozó intézkedéseket, amelyek a területükön élő magyar nemzeti kisebbség nyelvhasználatát szabályozták, illetve anyanyelvű oktatási rendszerét sorvasztották. A két korábbi kisebbségi periódus kezdetén hozott törvények liberálisnak tűnnek azokhoz képest, amiket a kilencvenes évektől vezettek be. *A magyar nyelv tehát a kisebbségi nyelvi státuson belül az addigiaknál hátrányosabb helyzetbe került, s nyílt konfliktusvállalásra kényszerült a többség képviselőivel szemben.*

Szlovákiában 1990. október 25-én hirdették ki a 428. számú törvényt Szlovákia hivatalos nyelvéről. Ezzel a szlovák nyelv az ország területén egyedüli lingua franca státust ért el. A többi honos nyelv a vernakuláris kategóriában maradt, erősen korlátozott használati körrel.

A törvény előkészítésével kapcsolatos előzmények között meg kell említeni a szlovák kormány mellett működő *Nemzetiségi Tanács* tervzetét a vegyes lakosságú területek kétnyelvűségéről, az *Együttélés* politikai mozgalom előterjesztését a szabad nyelvhasználatról, illetve arról, hogy a vegyes népesség lakta településeken a többség is ismerje a kisebbség nyelvét. Ezekkel szemben született meg a *Matica slovenská* követelése az *egynyelvű* Szlovákiáról. A tervzet két változatban készült el. Az első minden hivatalos megnyilatkozásban csak a szlovák nyelvet ismerte el, s bevezette volna minden iskolában a szlovák tanítási nyelvet – így a magyar visszaszorult volna a magánélet szférájára. A második változat, amely kijelentette ugyan, hogy a kisebbségek használhatják nyelvüket a kul-

túra, a vallás, a művészet területén, azzal folytatta a törvényjavaslatot, hogy minden írásos dokumentumot, okmányt csak szlovákul lehet közzétenni, emellett minden betöltendő funkció alapfeltételként jelölte meg a szlovák nyelvtudást – megkérdőjelezve ezzel a kisebbségeknek tett engedményeket. A tervezetkészítések helyét rövidesen a sajtóban, rádióban, televízióban közzétett parázs viták foglalták el. Egy ilyen vitában hangzott el Vít'azoslav Morictól (aki a „maticás” törvényjavaslat elutasítása miatt később a szlovák parlament legitimitását kérdőjelezte meg), hogy „A nyelvvitában már egyáltalán nem a nyelvtörvényért folyik a harc, hanem a területi integritásunk megőrzéséért...”²⁶⁰ A vitát a nyelvi kérdésekről a nacionalista párt képviselői egyre inkább a vádak felé vitték: a szlovákokat ért múltbeli megaláztatásokat, elnyomatásukat a saját országukban, a déli területeken élő szlovák népesség „magyarizálását”, a magyarok szeparatista és irredenta törekvéseit hangoztatták, s nyíltan vagy burkoltan Magyarország veszélyességére is célozhattak.

A felszított indulatok nyomán született meg az első nyelvtörvény, figyelmen kívül hagyva a még érvényben lévő s jogilag magasabb rendű 144/1968-as alkotmánytörvényt, amely ugyan korlátok között, de biztosította a nemzetiségek számára az anyanyelvük használatát. Ugyancsak megfedekeztek a törvényhozók arról a Koppenhágában aláírt emberi jogi dokumentumról is (1990. június 29.), amelynek értelmében a nemzeti kisebbséghez tartozó személyek mind a közéletben, mind a magánéletben használhatják anyanyelvüket.²⁶¹ A törvény végleges változatát a kisebbségi szakértők, pl. a jogi és demográfiai-statisztikai kérdésekkel foglalkozó Gyönyör József²⁶² cinikusnak minősítik, mert közvetítőnyelvet ígér ugyan a Szlovákiában élő népek számára, de a hivatkozott rendeletek és a törvény gyakorlati háttere inkább arra utal, hogy ezzel az erőszakos asszimiláció lehetőségét deklarálta a parlament. Zalabai Zsigmond

²⁶⁰ Vö. Berényi József, 1994. 64.

²⁶¹ Vö. Berényi József, 1994. 75.

²⁶² Vö. Gyönyör József, 1993: „A törvény tanulmányozása közben az embernek olyan érzése támad, hogy e jogszabálynak már a célja is cinikus.” (183.)

kötetet állított össze a nyelvtörvény következtében fellángolt anyakönyvezési ún. „névháború”, valamint a helységnévhasználat körül kirobbant „táblaháború” dokumentumaiból.²⁶³ Az előszóban ő is értékeli a történeteket: „Az 1990. október 25-én elfogadott nyelvtörvény szlovák értelmezőiből hiányzott a jóindulat, amely nyitva hagyta volna számunkra a jogi kiskaput, amely szerint *mindaz, amit a törvény nem tilt, az megengedett*.”

Számunkra, szlovákiai magyarok számára a nyelvtörvény nem törvényességet, hanem *'nyelvtörvénytelenséget'* szült. Nemhogy lezárta volna a nyelvháborút, hanem újabb és újabb feszültségek, ádáz parlamenti viták, szenvedélyes és szlovák részről gyakran hisztérikus sajtóhadjáratok, szünni nem akaró politikai-társadalmi konfrontációk forrása lett.”²⁶⁴

Szlovákia önállósulásával született meg az új alapdokumentum, a Szlovák Köztársaság Alkotmánya 1992. szeptember 1-jén. Az első fejezet 6. cikkelye kimondja, hogy Szlovákia területén a *szlovák* az államnyelv. „A nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok jogairól” a negyedik szakasz 33. és 34. cikkelye szól. Az előbbi deklarálja, hogy a nemzetiséghez való tartozás nem lehet hátrány, az utóbbi pedig szavatolja a kisebbségi kultúrák anyanyelvű ápolásának lehetőségeit, az intézményalapítás jogát és a hivatalos kommunikációban az anyanyelv használatának jogát. Ezek a pontok összhangban vannak a Prágában 1991. január 9-én elfogadott Alapvető Jogok és Szabadságjogok Chartájával, amely még a *csehszlovákiai* kisebbségekre vonatkozott. Ettől a liberális hangvételtől eltér a szlovákiai kisebbségekre vonatkozó 3. pont, amely mögött a szlovák nacionalisták hangja sejthető: „A nemzetiségi kisebbségekhez és etnikai csoportokhoz tartozó állampolgárok számára a jelen alkotmányban szavatolt jogok gyakorlása nem irányulhat a Szlovák Köztársaság szuverenitásának és területi integritásának veszélyeztetésére, valamint többi lakosának diszkriminálására”²⁶⁵

²⁶³ Zalabai Zsigmond (szerk.), 1995.

²⁶⁴ Zalabai Zsigmond, i. m. 6.

²⁶⁵ Vö. Magyarok Szlovákiában. NDC-évkönyv, 1993. 59.

Az alkotmánytól a következő, 1995. november 15-én elfogadott második nyelvtörvényig a személynevek anyakönyvezésével és a magyar, illetve kétnyelvű helységnevtáblák kihelyezésével és eltüntetésével, majd betiltásával kapcsolatos konfliktusokon át vezetett a szlovák törvényhozás útja.

A második nyelvtörvény a kisebbségi magyarság megpróbáltatásainak újabb stációja. Keletkezését belső és nemzetközi viták, tiltakozó akciók kísérték, de a Szlovák Nemzeti Párt keresztülvitte a Matica slovenská akaratát akkor is, ha az Szlovákia alkotmányával, illetve a nemzetközi kisebbségi jogi szerződésekkel ellentétes kitételeket is tartalmaz.²⁶⁶ A törvény szembeszökő sajátossága az, hogy *a többség nyelvét védi a kisebbségektől*. Az első szavak először kissé érthetetlennek tűnhetnek, részben a törvények száraz jogi nyelvezetétől eltérő stílusuk miatt, részben pedig amiatt, hogy nem tesznek különbséget a Szlovákiát lakó népesség különböző státusú csoportjai között, és ezért úgy lehet érteni, mintha a többség nyelvének használatát, a többség szabadságát, jogegyenlőségét kívánná szavatolni.

A „bevezető rendelkezések” 2. pontjában kijelenti, hogy a szlovák nyelv, amely államnyelv, *előnyt élvez a többi nyelvvel szemben*. Ezzel nyíltan megfogalmazta a többségi és kisebbségi nyelvek hierarchikus alá-fölrendeltségi viszonyát.

A 3. § szabályozza az államnyelv használatát a hivatalos érintkezésben. „Az államnyelv szóban és írásban való megfelelő szintű ismeretének igazolása a munkaviszonyba vagy a hasonló munkajellelű viszonyba történő felvétel feltétele és előfeltétele a megállapodás szerinti munka meghatározott munkatevékenységben történő végzésének a közjogi szervnél.

(2) A közjogi szervek alkalmazottai és tisztségviselői, a közlekedési és távközlési alkalmazottak, valamint a fegyveres erők, a fegy-

²⁶⁶ A törvény szövegére vonatkozó idézetek „A Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsának 1995. november 15-i törvénye a Szlovák Köztársaság államnyelvéről” című hivatalos kiadvány magyar nyelvű változatából valók, amelyet a pozsonyi Parlamenti Könyvtárból kaptam.

veres biztonsági testületek, más fegyveres testületek és a tűzoltó testületek tagjai az államnyelvet használják a hivatalos érintkezésben.”

A 3. pontban arról rendelkezik a törvény, hogy minden hivatalos iratot (anyakönyvet, jegyzőkönyvet, közleményt, pedagógiai dokumentációt – pl. a magyar tannyelvű iskolákban használatos bizonyítványokat, a színházi műsorokat, múzeumi katalógusokat stb.) szlovák nyelven kell kiadni. Szokatlan az orvos és a beteg kapcsolatának, a műsorok konferálásának szabályozása is. (Volt olyan település, ahol azért szűnt meg a magyar nyelvű kábeltévé, mert nem tudták biztosítani a folyamatos szinkrontolmácsolást). A törvény egyik legvitatottabb része a 9. §, amely felhatalmazza a szlovák kulturális minisztériumot arra, hogy felügyelje a törvény betartását, s hogy megszegését pénzbírsággal sújtsa. A fenti paragrafusok pontjai valóban Szlovákia homogenizálását hivatottak elősegíteni, hiszen a sok nyitva hagyott szankcionálási és a nyelvtudást megítélő kiskapu lehetővé teszi, hogy a kisebbségeket elbocsássák munkahelyükről, iskoláikat a többség nyelve és kultúrája szerint alakítsák át, s a helységnévhasználat korlátozásával lassan kitöröljék a magyar neveket a fiatal nemzedék tudatából.

A törvény elején található indoklásban a szerző (Milan Ferko) először végigsorolja azokat a magyarországi törvényeket, amelyek gátolták a szlovák nyelv érvényesülését, s közben nem mulasztja el megjegyezni, hogy a Halotti Beszéd „beszéd” szava *szlovák (!)* eredetű... Ebből a rövid részből nyilvánvaló, hogy a többségi helyzettel visszaélve, százéves sérelmeket ró fel a XX. század végén élő magyarságnak, s olyan törvényt sejtet, amely utólag ad választ a XIX. századi nyelvtörvényekre. A bevezető második része jogi szempontból indokolja a nyelvtörvény jogosságát, kiemelve a szlovák mint egyedüli államalkotó nép nyelvhasználati elsőségét (az ország területén élő kisebbségeket nem is említi), emellett az oktatási rendszer átszervezésével garantálja minden állampolgárnak, hogy megfelelő szinten elsajátíthatja az állam nyelvét. A várható nemzetközi kritikát pedig úgy próbálja elhárítani, hogy felsorolja az aláírt kisebbségi, emberi jogi dokumentumokat, így a koppenhágai dokumentumot vagy az Európa Tanács 1201-es határozatát, emellett megemlíti az Ameri-

kai Egyesült Államokban bevezetésre váró törvényt az angol hivatalos nyelvi státusáról. Kontra Miklós éppen erre az utóbbi párhuzam paradoxonaira hívja fel a figyelmet *Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul*²⁶⁷ című tanulmányában. Kiemeli, hogy az Amerikai Egyesült Államok alapítói számára nem volt fontos a hivatalos nyelv megjelölése, ezzel szemben századunk nyolcvanas éveitől, a *US English* politikai mozgalom egyre gyarapodó tábora az angolt mint egyedüli hivatalos nyelvet akarja elfogadtatni. A szlovák nyelvtörvény indoklásában található „nemzetközi kitekintés” a francia, litván, belga és holland törvények jelzésszerű említése mellett, részletesebben utal Tobi Roth képviselő törvényjavaslatára, amely nemcsak bevezetné az USA-ban az angol hivatalos nyelvet, hanem megszüntetné a kétnyelvű oktatást az elemi és a középiskolákban, valamint a választásokon eddig szokásos többnyelvűséget is.²⁶⁸ E nézet támogatói különösen a nagyszámú latin-amerikai és ázsiai bevándorlótól féltik az angol nyelvet. A szlovák nyelvtörvény megalkotói lényegében egyenlőségjelet tesznek két egymástól lényegi jegyeikben különböző politológiai fogalom, az őshonos „nemzeti kisebbség” és a „bevándorló” közé, s az országukban élő magyar *nemzeti kisebbséget a bevándorlókhoz hasonló* nyelv- és kultúrafeladásra szeretné rábíri (amelyet természetesnek fogad el). Erre utalnak az „Indoklás”-nak az egyes paragrafusokhoz fűzött megjegyzései, pl. a dél-szlovákiai magyar kisebbség hiányos szlováknyelv-tudásáról, a magyar iskolákban használt, „irredentának” minősített magyarországi tankönyvekről, amelyek magyarul használják a helységneveket, s így a diákok nem tanulják meg „a szlovák haza” szeretetét sem.²⁶⁹

A Határon Túli Magyarok Hivatala elkészítette a törvény elemzését, összevetve a szlovák alkotmánnyal, a szlovák–magyar alapszerződéssel, valamint azokkal a nemzetközi szerződésekkel, amelyeket Szlovákia is aláírt.²⁷⁰ Az elemzés szerzői már a bevezetésben kiemelik

²⁶⁷ Valóság, 1997. 5. 60–72.

²⁶⁸ Vö. Kontra Miklós, 1997. 63.

²⁶⁹ The Slovak State Language Law... 14–15.

²⁷⁰ The Slovak State Language Law and the Minorities. Critical Analyses and Remarks. Minority Protection Association. é. n. 1995

a törvény diszkriminatív és alkotmányellenes jellegét, majd a törvénycikkekből egyenként, a vonatkozó kulturális minisztériumi rendelkezésekkel kiegészítve mutatják be a nyelvtörvény valódi természetét. A szlovák és a nemzetközi törvények, szerződések összefüggéseit és ellentmondásait tartalmazó táblázatból kitűnik, hogy a szlovák nép egyedüli államalkotó mivoltát kijelentő passzus ellenkezik a Nemzeti kisebbségek védelméről szóló keretegyezménnyel (Framework...), valamint az ENSZ-nek a kisebbségekre vonatkozó alapokmányával (UN Declaration), mert mindkettő elutasítja a kisebbségek diszkriminációját („The Parties undertake to guarantee to persons belonging to national minorities the right of equality before the law and of equal protection of the law. *In this respect, any discrimination based on belonging to a national minority shall be prohibited.*”)²⁷¹

Az első cikk 4. pontja szerint a kisebbségek nyelvhasználatáról külön törvény fog rendelkezni. Ez ellentétes mind a szlovák alkotmánnyal, amely garantálja a kisebbségek nyelvhasználatát, mind a szlovák–magyar alapszerződéssel, valamint a már említett nemzetközi kisebbségvédelmi okmányokkal. A hivatalos kapcsolatokat szabályozó nyelvhasználati rendelkezés szintén minden szerződés szerint sérti az emberi és ezen belül a kisebbségi jogokat.

A negyedik cikk 3. pontja, amely szerint az oktatási dokumentumokat államnyelven kell vezetni, ellentétes a Framework...-ben és az 1201-es határozatban foglaltakkal („...that persons belonging to a national minority *have the right to set up and manage their own private educational and training establishments*”)²⁷² Hasonló a helyzet a 12 év alatti gyermekeknek szóló műsorok államnyelvi szinkronjának előírásával, a katalógusok stb. nyelvének meghatározásával, valamint a szlovák nyelvnek a gazdasági, ipari és egészségügyi érvényesítésével kapcsolatban. Eszerint például az orvos és a beteg hivatalos kapcsolatában, akkor is, ha mindketten magyar nemzetiségűek, de a beteg is beszél szlovákul, az államnyelvet kell használniuk a vizsgálat ideje alatt.

²⁷¹ I. m. 20–21.

²⁷² I. m. 24–25.

A magyar véleményt – akár a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség fogalmazta meg, akár a magyar állam – figyelmen kívül hagyták, de ugyanígy hatástalanok maradtak a nemzetközi fórumok jogi kifogásai a nemzeti identitását múlt századi eszközökkel formáló szlovák törvényalkotók törekvéseivel szemben: 1997 januárjában a nyelvtörvény 10. §-a is életbe lépett, s megkezdte Európában példátlan munkáját a „nyelvrendőrség”, a tanév végén pedig a magyar tannyelvű iskolák diákjai a korábban szokásos kétnyelvű bizonyítvány helyett csak az állam hivatalos nyelvén kiállított dokumentumot kaphattak.

A fenti nyelvtörvények diszkriminatív rendelkezéseivel szemben egy kisebbségi nyelvtörvény elfogadtatása látszott a megfelelő jogi védelemnek. Megalkotása nem volt egyszerű feladat, mert hol a többségi, hol a kisebbségi, a tervezet kidolgozóival ellentétes nézeteket valló képviselők vetették el. Végül 1999. szeptember elsején vált hatályossá a törvény, amely az első, felszínes olvasat alapján úgy tűnik, hogy megfelel a nemzetközi szerződéseknek. Nyelviileg szembetűnő különbség, hogy az előző két nyelvtörvény sok esetben *megtiltotta*, illetve nem engedélyezte, ez pedig *lehetővé teszi* a kisebbségi nyelv alkalmazását. A bűvös 20% érvényben maradt, így csak azokon a településeken van lehetőség a kisebbségi nyelvhasználati jogok biztosítására, ahol az arányszám megfelelő. Fontos előrelépés, hogy már nemcsak szóban, hanem a hivatalos írásbeliség szintjén is használható az anyanyelv. Lanstyák István, a szlovákiai magyar nyelvpolitika jövőjéről, illetve az 1999-es nyelvtörvény nyelvi tervezési kérdéseiről szóló írásában²⁷³ megállapítja, hogy a jogérvényesítés alapfeltétele az, hogy a nyelv alkalmas legyen a teljes körű kommunikációra, minden szinten és formában. A szlovákiai magyar nyelvváltozathoz hiányoznak a megfelelő közigazgatási, jogi műszavak, sok szakma küzd fordítási gondokkal. Jó elképzelés a határon túli magyarok számára szervezett, többféle feladatkört is ellátó nyelvi központok („irodák”) létrehozása. Itt megvalósulhatna az elméleti nyelvi tervezés és a gyakorlati segítség (hiteles fordítások, nyelvi tanácsadás) egyaránt.

²⁷³ Lanstyák István, 2000. 109.

Az elmúlt több mint egy évtized a magyarországi szlovákok számára a nyelv felélesztésének és népszerűsítésének munkálataival telt, amihez a nemzetközi elvárásoknak megfelelő jogi szabályozást biztosította a magyar törvényhozás. A szlovákiai magyarok számára pedig a hol jobban, hol kevésbé demokratikus köntösbe bújtatott lingvicizmus elleni védekezés volt a meghatározó. Az Európai Unióhoz való csatlakozás mindkét ország kívánsága, a feltételek között azonban előkelő helyen szerepel a demokratikus berendezkedés és a kisebbségi emberi jogok biztosítása. Ez olyan külső kényszer, ami előbb-utóbb jó hatással lesz a két nép, de még inkább a két ország kapcsolataira is.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

4.9. A szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok nyelvi vonatkozásainak táblázatos áttekintése

Nyelvpolitikai státus		Nyelvoktatási modell		Főbb jellemzők
magyar	szlovák	magyar	szlovák	magyar–szlovák viszonylat
1. A XVII. század végéig: vernakuláris nyelv		Természetesen használt tannyelv az elemi iskolák alsó osztályaiban, de a nyelv nem tantárgy		<ul style="list-style-type: none"> – a két nyelv állami státusa egyenlő – ellentét nincs
szttenderdizálási és kodifikálási folyamat	nyelvjárásokra tagolt, nem szttenderdizált			<ul style="list-style-type: none"> – vegyes lakosságú településeken természetes kétnyelvűség – fejlett, magyar nyelvű írásbeliség – még nincs önálló szlovák nyelvű írásbeliség, a cseh dominanciája jellemző
2. A XVIII. század végéig országosan használt főnyelv, de nem államnyelv	nem szttenderdizált, vernakuláris nyelv	a nyelv mint tantárgy fokozatos bevezetése az iskolákban	elemi szinten természetes tannyelv, de nem tantárgy	<ul style="list-style-type: none"> – a két nyelv státusa már nem teljesen azonos, de még nincs közöttük ellentét – belső viták a szlovák irodalmi nyelv kialakításáról – magyar nyelvújítás (bennre: a nyelv megtisztítása a latin és a német elemektől)

Nyelvpolitikai státus		Nyelvoktatási modell		Főbb jellemzők
magyar	szlovák	magyar	szlovák	magyar–szlovák viszonylat
<p>3. A monarchia felbomlásáig 1844–1849 államnyelv 1849-1867: vernakuláris nyelv 1867-től államnyelv</p>	<p>kisebbségi nyelv</p>	<p>tantárgy és tan nyelv a magyar iskolákban; tantárgy a nemzetiségi iskolákban</p>	<p>oktatási nyelv a szlovák iskolákban</p>	<ul style="list-style-type: none"> – a magyar államnyelvért folytatott küzdelem, benne: nyelvtörvények – a nemzetiségek érdekeinek figyelmen kívül hagyása – a szlovák nyelv hatásköre korlátozott – a magyarosító jellegű intézkedések miatti ellentétek
<p>4. A XX. század első fele többségi és államnyelv Magyarországon; kisebbségi nyelv Csehszlovákiában</p>	<p>kisebbségi nyelv Magyarországon; többségi, de nem államnyelv Csehszlovákiában; területi hivatalos nyelv Szlovenszko területén</p>	<p>tannyelv és tantárgy a magyar iskolákban; mint államnyelv, tantárgy a szlovák iskolákban</p>	<p>tannyelv és tantárgy Szlovenszko szlovák iskoláiban; – mint hivatalos nyelv, tantárgy a magyar iskolákban</p>	<ul style="list-style-type: none"> – a magyar kisebbségi nyelvű iskoláztatást létszám-arányokhoz kötik; a szlovákok magyarországi iskoláztatásánál nincs minimum-létszám – Szlovenszkon megszüntették a teljes, felmenő magyar iskolarendszert – diszkriminatív intézkedések a magyar nyelvhasználat egyéb területein – lassú szlovák asszimiláció – a nemzetközi kisebbségvédelmi szerződés betartása magyar részről, csehszlovák részről figyelmen kívül hagyása

Nyelvpolitikai státus		Nyelvvoktatási modell		Főbb jellemzők
magyar	szlovák	magyar	szlovák	magyar–szlovák viszonylat
<p>5. A XX. század második fele a két nyelv nyelvpolitikai státusát változatlanul a többségi és kisebbségi viszony jellemzi</p>		<p>magyar tannyelvű elemi és középiskolák; kísérlet a kétnyelvű oktatás bevezetésére</p>	<p>kétnyelvű és nyelvvoktató általános és középiskolák</p>	<ul style="list-style-type: none"> – a hontalanság évei után lassú növekedés az iskolák és a tanulók számában, de több periódusban hoznak elsorvasztásukat célzó intézkedéseket, pl. a tannyelv megváltoztatása: kétnyelvűsítés – a magyarországi szlovák iskolarendszer alapvetően nyelvvoktató jellegű; – a két ország nemzetiség-politikája a szocializmus idején megengedő jellegű, pozitív látszatintézkedésekre alapul
<p>6. Napjainkban</p> <ul style="list-style-type: none"> – a magyar esetében a nyelvpolitikai státus ugyanaz, mint az előző két esetben; a szlovák nyelv státusa változott: a megalakult önálló Szlovákia államnyelve lett. 		<ul style="list-style-type: none"> – a magyar mint tannyelv szerepel a magyar iskolákban, illetve mint tantárgy, a szlovák iskolákban 	<ul style="list-style-type: none"> – a szlovák tannyelv Szlovákia szlovák iskoláiban és tantárgy a magyar tannyelvű iskolákban 	<ul style="list-style-type: none"> – a magyarországi kisebbségi törvényeket a pozitív diszkrimináció jellemzi, amely szabad nyelvhasználatot tesz lehetővé; ezzel szemben Szlovákiában az 1995-ös nyelvtörvény a többség jogait védi; az országot agresszív asszimilációs, homogenizációs politika jellemzi – a két ország között hosszú időre állandósultak a nyelvpolitikai konfliktusok – az 1999-es nyelvtörvény és a kormányváltás után pozitív változások a kétoldalú kapcsolatokban

5. Összefoglalás

A könyvben diakrón módszerrel, a magyar nyelv középpontba helyezésével mutattuk be azokat a nyelvpolitikai státusokat és magyarnyelv-oktatási modelleket, amelyek a honfoglalástól napjainkig kialakultak a Kárpát-medencében.

A magyar nyelv helyzete és megítélése – a régió többi nyelvével való összefüggésben – meglehetősen ellentmondásos képet mutat. Évszázadokon keresztül domináns nyelv volt, amelynek segítségével a magyar kultúra saját törvényei szerint fejlődött. Hivatalos státusának kialakítását először a régió nyelveitől idegen latin, majd néhány alkalommal a német lingua franca befolyása nehezítette. A magyart a jogaiba helyezésért folytatott küzdelem kiemelte a régió többi nyelvei közül, ezzel a köztük lévő egyensúly felborult. Tovább bonyolította a kapcsolatrendszer alakulását, hogy a nemzeti öntudat formálódásának idején a többiek is igyekeztek elismertetni anyanyelvüket. Ezek a törekvések nem jelentették egyben a hivatalos státus iránti igényt, hanem inkább az anyanyelv fejlesztésére és az oktatásban való felhasználására irányultak. Magyar részről kezdetben egyáltalán nem vették figyelembe a nemzetiségek kívánságait, később felfigyeltek ezekre, de nem kezelték a súlyuknak megfelelően, végül, a XIX. század utolsó harmadában intézkedésekkel próbálták korlátok közé szorítani.

A nyelvpolitika elsődlegesen az alkalmazott nyelvészet területére tartozó tudományterület, ezzel együtt interdiszciplináris jellegű, mert nem nélkülözheti a politológiának, a jognak és a történettudománynak az interetnikus kapcsolatokat, illetve a nemzetiségpolitika

területén elért eredményeit. A felhasznált számos dokumentum, valamint a bibliográfiában felsorolt kötetek és tanulmányok mennyisége bizonyítja, hogy a nyelvpolitikával világszerte, de itt a Kárpát-medencében is sok tudós és politikus foglalkozott: ki külső megítéléssel, ki pedig belülről, az érintett népek valamelyikéhez tartozva próbálta megfejtetni azokat a mozgató erőket, amik a népek közötti politikai – és ezen keresztül a nyelvi, nyelvpolitikai – kapcsolatok alakulását is meghatározzák. Valószínűleg minden kutatóban felmerül a kérdés: hasznos-e a munkája. A nyelvpolitika múltjának kutatója azt reméli, hogy egy eddig hiányzó, összefoglaló áttekintés nemcsak a szűkebb szakterület művelőit és a diákokat érdekli, hanem segítségére lehet a régió arculatát formáló politikusoknak is.

A nyelvi státus és a nyelvoktatás együttes vizsgálatát két dolog indokolja. Az egyik az, hogy a politika, amikor az együtt élő, különböző etnikumú népek közötti egyensúly megbontására törekszik, elsődleges eszközként a nyelvi jogok megváltoztatását használja fel, ami két területen, a közigazgatásban és az oktatásban jelentkezik közvetlenül. A másik ok a politikai és nyelvi egyenlőtlenség megjelenése a XX. és XXI. század fordulóján. A Kárpát-medencei régió országai között többször változtak a határok, s mivel ezek nem etnikai elvet követtek, az országok mindegyikében előfordulhat ugyanazon etnikum többségként, illetve kisebbségként. Ezeknek a népcsoportoknak a megítélése, jogainak kialakítása számos problémát vet fel még napjainkban is. Ilyen egyebek között az, hogy a kisebbség egy esetleges nyelvi vagy területi autonómia birtokában veszélyeztetheti-e a többség hatalmát, illetve az ország területi integritását.

A nyelvpolitikai és magyar nyelv-oktatási változatok bemutatásánál azt az elvet igyekeztünk követni, hogy az elfogulatlanság érdekében párhuzamosan vizsgáljuk a magyarországi és nem magyarországi többségi-kisebbségi helyzet okozta nyelvpolitikai sajátosságokat. Ennek során markánsan kirajzolódott egy sok félreértést és konfliktust okozó szemlélet, nevezetesen a történelmi idősíkok nem megfelelő kezelése. Ez azt jelenti, hogy egy adott történelmi és

politikai helyzetben hozott intézkedést az aktuális politikai érdekek érvényesítése érdekében kiragadnak eredeti környezetéből, és egy teljesen más idősíkban, betű szerint értékelik. (Ilyen pl. az 1995-ös szlovák nyelvtörvény indoklása, ami a XX. század végi lingvicista intézkedések létjogosultságát a XIX. századra visszavetítve bizonygatja.)

A régió népeinek államisága, nemzeti identitása, nyelvének sztenderdizált változata nem egy időben alakult ki. Ez különösen a XIX. századi magyar nyelvpolitikai küzdelmek megítélését teszi problematikussá. A magyar nyelv, bár vernakuláris státusban volt egészen 1844-ig, mégis országosan használt főnyelvnek minősül az államalapítás óta, s ez megkülönbözteti a régió többi, azonos státusú nyelvtől. A magyar identitás kialakulása, amely egy saját országhoz kötődve jött létre, időben jóval megelőzte a többi etnikum nemzetivé válásának folyamatát. Eltérek egymástól az egyes nyelvek sztenderdizálási és kodifikálási folyamatai is, a magyar esetében ez sokkal hamarabb befejeződött, mint a nyelvjárási szempontból erősebben tagolt egyéb Kárpát-medencei nyelvek esetében. Ezért nem lehet egyenlőséget tenni a XVIII. század végi és XIX. század eleji, a magyart országos főnyelvből hivatalos nyelvvé tevő törekvések és a XIX. század végi tendenciák közé. Az előbbi esetben a meghozott törvények nem a nemzetiségek ellen, hanem a magyar nyelv külső elismertetése érdekében jöttek létre, az utóbbi ezzel szemben már egyenlőtlen alapult, és csak a többségi-kisebbségi kapcsolatrendszerben értelmezhető.

Nem könnyű annak megítélése sem, hogy a kérdéses időszakban meghozott nyelvi és nyelvoktatási törvények valóban gátolták-e a régió többi etnikumának a nemzetivé válását, illetve irodalmi nyelvnek kifejlődését. A bemutatott példák alapján azt lehet mondani, hogy a magyar nyelvvel való szembenállás – mint külső hatás – motiválta, felgyorsította a saját sztenderdizált nyelv kialakítását, de ez nem fejlődhetett volna az adott nyelv és kultúra, vele együtt a nemzeti identitás belső, általános tendenciáknak megfelelő felépülése nélkül. A szlovák nyelv és identitás fejlődése jó példa arra, hogy mennyire nem fehér és fekete a rendszer. Adott egy nyelvjárási

szempontból erősen tagolt nyelv, amelynek egységesítését megnehezíti a cseh nyelv dominanciája és a vallási megosztottság. Az identitást pedig a XIX. század közepéig a Magyarországhoz való tartozás (később a területi autonómia igénye), valamint a szláv összetartozás tudata formálta.

A nyelvpolitikai státusok alakulásában kritikus pont a többségi-kisebbségi viszonyrendszer létrejötte. Problematikus a nemzeti kisebbségek nyelvi jogait biztosító elvek és ezek gyakorlati megvalósulása a különböző történelmi periódusokban, hiszen ezeket nemcsak a belső, nemzeti, hanem a külső, nemzetközi kontextus is befolyásolta. A nemzetközi összefüggések két területen jelentkeznek: az adott állam, illetve államok elkötelezettségének és függésének mértékében e kapcsolatrendszeren belül, valamint azoknak a nemzetközi kisebbségvédelmi egyezményeknek, szerződéseknek, dokumentumoknak a megfogalmazásában és elfogadásában, amelyekben ezek az országok érintettek. A nemzeti jelleg megnyilvánulhat például abban, hogy milyen mértékben tartják be a szerződésekben vállalt kötelezettségeket, illetve milyen – ezektől független – belső szabályozást vezetnek be. Itt lényeges eltérés tapasztalható az első világháború utáni magyarországi és az új államalakulatok politikájában.

A többségi-kisebbségi viszony egyik sarkalatos pontja az anyanyelvű oktatás és a nyelvi jogok kiterjedtsége. A XIX. század elejétől kezdve jelennek meg azok az oktatási törvények, amelyek a korábbi, természetes anyanyelvűséget megpróbálják kiegészíteni, majd egyes pontokon megváltoztatni, és államnyelvűvé alakítani.

Az ebben az időszakban hozott oktatáspolitikai rendelkezések, amelyek a magyarnak mint államnyelvnek a tantárgyként való tanításáról szóltak, többnyire hatástalanok maradtak, de betű szerint alkalmasak voltak arra, hogy megkapják a „magyarosítás” bélyegét, s évtizedekkel később, a közben kisebbségbe került magyarság ellenében felhasználják.

Az államnyelv tanítása a kisebbségi tannyelvű iskolákban mai szemmel természetes, de a nemzeti ébredési mozgalmak idején már maga az elv is felháborítónak tűnt, és nagy vitákat kavart a parlamentben. (Ha a mai magyar kisebbségeket csak ilyen szintű jogsére-

lem érné, nem születne annyi beadvány a különböző nemzetközi emberi jogi szervezetekhez.)

Befejezésül érdemes néhány gondolatot szentelni annak, hogy a múlt tanulságai milyen jövőkép lehetőségét rejtik.

A Kárpát-medencei régióra jellemző politikai tendenciák két nagy csoportra oszthatók: az egyik a homogén nemzetállam kialakítását tűzi ki célul, s rövid idő alatt, bármilyen eszközzel asszimilálni akarja a területén élő kisebbségeket; a másik az autonómia valamelyik változatának kidolgozására és megvalósítására törekszik. Ez az utóbbi látszik a járható útnak a kisebbségek számára, mind az adott, toleráns nemzetiségpolitikát folytató országban, mind a nemzetközi szervezetek szintjén.

Vannak azonban olyan „politikán kívüli” eszközök is, amelyek átmeneti, később kiegészítő megoldásként segíthetik a kisebbségek nyelvi-kulturális identitásának megőrzését. A XXI. század elején, amikor minden iskolás gyermek megismerkedik a számítógép használatával, könnyedén hozzáfér a nemzetközi adatbázisokhoz, s a műholdas televíziózás is beépült a mindennapokba, új lehetőségek nyílnak a nyelvpolitika és a nyelvi tervezés számára is. A mi esetünkben a Duna Televízió adásai, valamint az interneten is elérhető szép- és szakirodalom máris nagy segítségére van a határon túli magyar nemzeti kisebbségnek.

A régió nemzetiségei számára a területi autonómia a legtöbb esetben utópiának tűnik, ezzel szemben a nyelvi-kulturális autonómia egy megfelelő, toleráns többségi politika esetén rövid idő alatt létrejöhet. Az így kialakult önrendelkezés keretei lehetőséget adnak arra, hogy a kisebbségi nyelvek teljes körű használata megvalósulhasson, és ezzel együtt a társadalmi presztízisük is növekedjék. Van már példa erre Európa több országában, elég csak az Åland-szigetek, Dél-Tirol, valamint Katalónia gyakorlatára utalnunk.²⁷⁴

²⁷⁴ A szakirodalomból idetartozik pl. Gál Gyula elemzése a dél-tiroli kérdésről (1995), Kovács Péter bevezető tanulmánya a finnországi modellről (1994), illetve Pau Puig i Scotoni írása a katalán gyakorlatról (1996)

A dél-tiroli modell története a számos, magyarságot érintő egyezés miatt tanulságos. Az első világháború után Olaszországhoz került német és ladin kisebbség nyelvhasználatát a gyors asszimiláció és „olaszosítás” érdekében erősen korlátozták. A húszas évek elejétől iskoláikban és egyházukban csak az olasz nyelvet használhatták, helységneveiket, felirataikat nem tüntethették fel anyanyelvükön. A szlovákiai magyarság sorsára közvetlenül emlékeztető esemény a második világháború idején történt tömeges átköltözés: az őslakosok választhattak, hogy lakóhelyükön maradnak, és olaszokká válnak, vagy ragaszkodnak a hagyományaikhoz, de akkor átköltöznek az annektált Ausztria területére. Közel nyolcvanezren választották az utóbbi megoldást.²⁷⁵ A dél-tiroliak sorsa a párizsi békeszerződés után kezdett rendeződni. 1972-es autonómia-státútumuk megfogalmazta a terület autonómiáját, s egyebek között rendelkezett a nyelvhasználatról is. A XI. szakasz kimondta a német és az olasz nyelv teljes egyenrangúságát, s a ladin kisebbségnek is lehetőséget adott arra, hogy anyanyelvét és kultúráját oktassa az iskolákban.

Finnország szintén megnyugtatóan rendezte a területén élő svédek, lappok, romák, oroszok és tatárok kisebbségi nyelvi jogait, bár e nyelvek közül a lakosság 5,8%-át kitevő svédek jogai már jóval túlmutatnak a „kisebbségi nyelvi” státuson. Itt nemcsak az ország alkotmánya, hanem egy igen erős önkormányzati rendszer is biztosítja a szabad nyelvhasználat jogát. A közigazgatásilag Finnországhoz tartozó Åland-szigeteken a svéd kisebbség relatív többséget alkot. Autonómiájukat a nemzetközi kisebbségvédelmi szakirodalom különleges és követendő példaként mutatja be. Itt a svéd tekinthető regionális hivatalos nyelvnek, ugyanakkor a finn állampolgároknak joguk van arra, hogy a bírósági vagy más hivatalos eljárás során a finn nyelvet válasszák.²⁷⁶

A katalán nyelvpolitikai modell alapja szintén a területi autonómia, s ezzel összefüggésben a katalán és a spanyol nyelv országos

²⁷⁵ Vö: Gál Gyula, 1995. 17.

²⁷⁶ Vö: Kovács Péter, 1994. 40. és Frank Horn, 1996. 83.

egyenrangúsága, valamint a katalán regionális elsősége. Van azonban egy olyan sajátosság, amelyet meg kell jegyeznünk: a katalánok fő célja napjainkban nemzeti nyelvük értékének, ismeretének és használatának terjesztése – ez a magyarság esetében még nem merült föl, bármilyen korlátozásokkal is kellett szembenéznie az eltelt több mint nyolcvan év során.

A Kárpát-medence magyar nemzeti kisebbségei számára ezek a fentebb vázolt modellek még elérhetetlen távolságban vannak vagy a földrajzi elhelyezkedés miatt megvalósíthatatlanok, egyelőre a kulturális autonómia felé kell megtenni az első óvatos lépéseket.

Magyarországon a nemzetiségi jogalkotás ezen az úton indult el, amikor az 1989-től formálódó, majd 1993-ban elfogadott törvényben megfogalmazta a kisebbségeket érintő általános emberi és személyiségi jogok mellett a kulturális autonómiára vonatkozó kollektív jogokat, valamint a kisebbségi önkormányzatok létrehozásának a lehetőségét is. A területi autonómia a magyarországi nemzeti kisebbségek településviszonyai miatt, valószínűleg a későbbiekben sem fog igényként fölmerülni. A jelenleg érvényes törvényben rejlő szándék kettős: ennek segítségével próbáljuk megállítani a magyarországi kisebbségek beolvadását, ugyanakkor modellt is kínálhatunk arra, hogy a XIX. századi nemzetállamok hogyan alakíthatók át egy működőképes, konfliktusoktól mentes, a regionális hagyományokat, a nemzeti nyelvi és kulturális identitást tiszteletben tartó modern, XXI. századi államalakulattá.

BIBLIOGRÁFIA

- Ács Zoltán 1986. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Bp., Kosuth Könyvkiadó.
- Ács Zoltán (szerk.) 1994. *Együtt élő népek a Kárpát-medencében*. Bp., Auktor Könyvkiadó.
- Ágoston Mihály 1996. Nyelvi megmaradásunk stratégiája. *Nyelvünk és Kultúránk*, 94–95. 63–67.
- Ágoston Mihály 1997. Az oktatási rendszer anyanyelvűsítése a nemzeti megmaradásért. *Nyelvünk és Kultúránk*, 96: 79–82.
- Andrássy György 1993. Etnikai kisebbségek és emberi jogok. *Regió*, 2: 68–80.
- Andrássy György 1998. *Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra*. Pécs, JPTE.
- Antal László 1961. *A magyar esetrendszer*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Antal László 1981. *Nyelvek nyomában*. Bp., Kozmosz Könyvek.
- Antal Mihály 1827. Gondolatok honni Magyar nyelvünk terjesztésének némely eszközeiről. *Tudományos Gyűjtemény*, IX: 61–109.
- Az anyanyelv használatának joga és gyakorlata sz. n. Kézirat* 1986. Csehszlovákia. Teleki László Alapítvány könyvtára.
- Arató Endre 1960. *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1848. I–II*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Arató Endre 1969. *A magyar–cseh–szlovák viszony ötven éve*. Bp., Gondolat.
- Arató Endre 1977. *Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*. Bp., Magvető.
- Arató Endre 1983. *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája*. Sajtó alá rendezte: Niederhauser Emil Bp., Akadémiai Kiadó.

- Arday Lajos – Joó Rudolf – Székely András Bertalan 1985. Nemzetiségi kultúra és nemzetiségi politika Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 11: 817–827.
- Arday Lajos – Hlavik György 1988. *Adatok, tények a magyarországi nemzetiségekről*. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Auburger, Leopold 1990. Linguistic Minority Relations. *Sociolinguistica*, 4: 169–190.
- Auer, Peter – Hinskens, Frans 1997. The convergence and divergence of dialects in Europe. *Sociolinguistica*, 10: 1–30.
- Bagi Ferenc 1988. *A magyar mint környezeti nyelv tanításának főbb kérdései*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Bagi Ferenc 1991. A magyar környezetnyelvkénti tanítása – mint a vajdasági magyarok kétnyelvűségének stabilizációs tényezője. In *Kétnyelvűség, a Kárpát-medencében*, I. Szerk. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Bp., Széchenyi Társaság 100–106.
- Bailey, R. W. – Görlach, M. (ed.) 1983. *English as a World Language*. Michigan-Ann Arbor, University Press of Michigan.
- Baka András 1990a. Az új magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségi törvény koncepciójáról. *Regio*, 4: 59–66.
- Baka András 1990b. Nemzetiségi vagy kisebbségi törvény. *Magyar Tudomány*, 4: 385–393.
- Balázs Géza 1996. *Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai*. *Nyr.*, 120: 250–263.
- Balázs Géza 1998. *Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón*. Bp., A–Z Kiadó.
- Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Bp., MTA.
- Balázs Géza – Marác László 1994. Magyar nyelvi geopolitika. *Kétnyelvűség*, 4–5: 14–36.
- Balázs Géza – Marác László 1996. Nyelvgeopolitika. *Nyr.*, 120: 31–47.
- Balázs János 1956. A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása. *Magyar Tudomány*, 313–322. (Újra in *Nyelvi rendszer és nyelvhasználat*. Szerk. Balázs János. Bp., ELTE 1988. 23–36.).
- Balázs János 1989. A magyar mint nem indoeurópai nyelv. *Nyr.*, 113: 1–11.
- Balla Júlia – Nagy F. István 1994. *A megmaradás esélye. Gondolatok oktatásunk jelenéről és jövőjéről*. RMDSZ Nagyvárad. Kézirat. Teleki László Alapítvány könyvtára.
- Baranyai Zoltán 1922. *A kisebbségi jogok védelme és a nyelvi kisebbségeket védő szerződések*. Bp. Oriens Nemzetközi Könyvkiadó és Terjesztő Rt.

- Baranyai Zoltán 1925. *A kisebbségi jogok védelmének kézikönyve*. Berlin, Vögelin-Verlag.
- Bárczi Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Bp., Gondolat.
- Bárczi Géza 2001. *A magyar szókincs eredete*. Bp., Tinta Könyvkiadó (hasonmás kiadás).
- Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.) 1956. *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Bárdos Jenő 1986. *A módszerek történeti alakulása és a módszerfogalom értelmezése az idegen nyelvek tanításában*. Kandidátusi értekezés. Bp.
- Bárdos Jenő 2000. *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Antal 1987. *A magyar honalapítás*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 1996. A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései. *Nyr.*, 120: 263–282.
- Bartha Csilla és mk. 1997. Nyelvészek a nyelvtörvényről. *Magyar Tudomány*, 9: 1068–1076.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartók István – Jankovits László – Kecskeméti Gábor (szerk.) 2000. *Humanista műveltség Pannóniában*. Pécs, Művészetek Háza – PTE.
- Batley, E. – Candelier, M. – Hermann-Brennecke, G. – Szépe Gy. 1993. *Language Policies for the World of the Twenty-first Century*. Report for UNESCO. FIPLV.
- Beck, S. – Cole J. W. 1981. *Ethnicity and Nationalism in South-Eastern Europe*. Amsterdam, Papers of European and Mediterranean Societies 14.
- Beke György 1996. Hogyan is állunk a magyar nyelvtörvénnyel? *Nyelvünk és Kultúránk*, 94–95: 127–129.
- Beke György 1997. Anyanyelv és autonómia. *Nyelvünk és Kultúránk*, 96: 46–54.
- Békesy Pál 1843. *A nyelvbéke Magyarországon*. Lőcse.
- Bél Mátyás 1984. *Hungariából Magyarorszáig felé*. Szerk. Tarnai Andor. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Beller Béla 1974. A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. *Magyar Pedagógia*, 1: 47–65.
- Bencze Lajos 1996. A szlovéniai magyarság. *Pro Minoritate*, 3: 31–49.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Bp., Akadémiai Kiadó.

- Benkő Loránd 1996. Anyanyelvünk és a honfoglalás. *Nyr.*, 120: 369–375.
- Beöthy Vladimir 1905. *A magyar nyelv tanításáról a nemzetiségi iskolákban*. Bp.
- Berényi József 1994. *Nyelvországolás. A szlovák nyelvtörvény történelmi és társadalmi okai*. Pozsony, Fórum Alapítvány.
- Bertók Imre 1985. A magyar tanítási nyelvű iskolák tankönyv-ellátásáról. *Hét*, 10: 10.
- Bíró Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Bp., Osiris-Századvég.
- Bíró István 1993. *A romániai magyar nyelvű oktatás alakulása 1990 és 1993 között*. Kézirat. Teleki László Alapítvány könyvtára.
- Bíró Sándor 1989. *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Bitskey István 1978. *Hitviták tüzeiben*. Bp., Gondolat.
- Bochman, Klaus 2000. A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése. In Szépe–Derényi (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Bp., 25–67.
- Bod Péter 1982. *Magyar Athenas* (Reprint). Bp., Magvető.
- Bodáné Pálok Judit 1993. Egy törvény története. *Regió*, 3: 182–192.
- Bodáné Pálok Judit – Cseresnyés János – Vánkosné Tímár Éva 1994. *A kisebbségek jogai Magyarországon*. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Bokros Ferenc 1992. A szlovákiai magyarok az elmúlt évtizedek magyar–csehszlovák kapcsolataiban. *Regió*, 1: 175–181.
- Bordás S. – Frič, P. – Haidová, K. – Hunčík, P. – Róbert M. 1995. *Ellenpróbák. A szlovák–magyar viszony vizsgálata szociológiai és etnopszichológiai módszerekkel Szlovákiában*. Ford. Kanovits György. Pozsony-Dunaszerdahely, Márai Sándor Alapítvány és a NAP Kiadó.
- Borsody István (szerk.) 1938. *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Bp.
- Borzsák István 1990. *Kell-e a latin?* Bp., Gondolat.
- Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly 1994. *Eltévedt mezsgyekövek. Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918–1993*. Bp., Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Könyvkiadó.
- Botlik József – Dupka György 1991. *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991*. Bp.–Szeged, Mandátum–Universum.
- Bratt Paulston, Cristina – McLaughlin, Susanne 1993. Language-in-Education Policy and Planning. *Annual Review of Applied Linguistics*, 14: 53–81.
- Brunner, Georg 1992. Nemzetállamok és kisebbségek Európa keleti felében. *Regió*, 3: 3–36. ua. angolul: Nation-States and Minorities in the Eastern Part of Europe. *Regió*, 1994. 5–38.

- Brunner, Georg 1995. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Ford. Emőkei István. Bp., Teleki László Alapítvány.
- Bugarski, Ranko 1987. Unity in Diversity: Aspects of Language Policy in the Soviet Union and Yugoslavia. *Sociolinguistica*, 1: 1–12.
- Buza László 1930. *A kisebbségek jogi helyzete a békeszerződések és más nemzetközi egyezmények értelmében*. Bp., MTA.
- Buza László 1931. *Kisebbségi nyelvek szabad használata a magánéletben a kisebbségi szerződések szerint*. Bp.
- Capotorti, Francesco 1979. *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York, United Nations.
- Carne, Simon – Bak János 1995. „...az újonnan érkező csoport vegyes etnikumú és többnyelvű volt”. A honfoglalás képe az angol–amerikai szakirodalomban. *Magyar Tudomány*, 1478–1484.
- Cheshire, Jenny (ed.) 1991. *English around the World: Sociolinguistic Perspectives*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chmel, Rudolf 1980. *Két irodalom kapcsolatai. Tanulmányok a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bratislava, Madách.
- Chmel, Rudolf (szerk.) 1996. *A szlovákkérdés a XX. században*. Utószó: Kiss. Gy. Csaba. Ford. Bába Iván, Gyurovszky László és mások. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Cholnoky Győző 1996. *Állam és nemzet. Uralkodó nemzet- és nemzeti-ség-politikai eszmék Magyarországon (1920–1941)*. Bp., Hatodik Síp Alapítvány.
- Cobarrubias, J. – Fishman, J. A. (eds.) 1983. *Progress in Language Planning*. Berlin, Mouton.
- Cook, Vivian 1991 és 1993. *Second Language Learning and Language Teaching*. London, Edward Arnold.
- Cooper, Robert 1989. *Language Planning and Social Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coulmas, Florian 1993. Language Policy and Planning: Political Perspectives. *Annual Review of Applied Linguistics*, 14: 34–52.
- Crystal, David 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge, Cambridge University Press (magyarul: *A nyelv enciklopédiája*, Bp., Osiris, 1998).
- Czambel Samu 1898. A tót nyelv és irodalom. In *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. XV., Bp., 432–444.
- Czeizel János 1902. Dayka Gábor mint a magyar nyelv és irodalom tanára. *Magyar Paedagogia*, 488–494.
- Czuczor Gergely 1828. A’ magyar nyelv’ állapota Gymnásiuminkban. *Tudományos Gyűjtemény*, X. 72–83.

- Cseres Tibor 1991. *Vérbosszú a Bácskában*. Bp., Magvető.
- Cserniczkó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Bp., Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Cserniczkó István – Várad Tamás (szerk.) 1996. *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete – Tinta Bt.
- Dávid Zoltán 1993a. A magyarországi nemzetiségek 1990-ben. *Valóság*, 35–42.
- Dávid Zoltán 1993b. Ki a szlovák? *Hitel*, 5: 56–63.
- Dávid Zoltán 1993c. Hány millió a tizenötmillió? *Hitel*, 8: 43–49.
- A délvidéki magyarság élete az elszakítás alatt*. Bp., Pogány Béla, 1941.
- Décsy Gyula 1990. *Statistical Report on the Languages of the World as of 1985*. Part I. Bloomington, Eurolingua.
- Deme László 1959. *A XVI. századi nyelvi norma kérdéséhez*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Deme László 1975. Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság. *MNy*, 71: 6–16.
- Deme László 1990. *Nyelveink jövője és jövőnk nyelve*. Bp., Magyar Eszperantó Szövetség.
- Deme László 1993. Nyelvhasználati feltételek nemzeti és nemzetiségi körülmények között. *Nyr.*, 117: 470–473.
- Deme László 1994. Kétség és remény közt. *Irodalmi Szemle*, 1: 80–84.
- Deme László 1995. Nyelvünk többközpontúságának kérdéséhez (tekintettel a mai történelmi helyzetre). *Nyr.*, 119: 357–365.
- Demeter Zayzon Mária 1994. Adalékok a piliscsévi szlovákok nyelvhasználatához. *Regió*, 1: 145–155.
- Déri Miklósné 1972. *Külföldi hallgatók Magyarországon*. Bp., MKM.
- Dezső László 1979. *A nyelvtudomány szerepe az idegennyelv-oktatás komplex megközelítésében*. Bp., TIT.
- Dezső Lipót 1926. *Vezérkönyv a magyar beszédnek az idegenajkú iskolákban való tanításához*. Bp., Franklin Társulat.
- Dévai Judit, Sz. 1993. *Identitás – szélzúgásban*. Komárno, Komáromi Lapok.
- Diószegi István 1991. *Üllő és kalapács. Nemzetiségi politika Európában a XIX. században*. Bp., Magyarságkutató Intézet.
- Diószegi István 1992. Teleki Pál nemzetiségi politikája. In *Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai*. Szerk. Csicsery-Róna István és Vigh Károly. Bp., Occidental Press. 66–78.
- Diószegi László – R. Süle Andrea (szerk.) 1990. *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Bp., Magyarságkutató Intézet.
- Đivičanová, Anna 1985. *State zo ivota Slovákov v Mad'arsku. Fejezetek a magyarországi szlovákok életéből*. Bp., TIT.

- Dolník Erzsébet 1993. *Az anyanyelvű oktatásra vonatkozó paragrafusok, cikkelyek és utalások a Szlovák Köztársaság jogrendjében*. Pozsony, Együttélés.
- Dolník Erzsébet 1994. A szlovákiai magyar oktatásügy helyzete. *Regió*, 3: 28–45.
- Dolník Erzsébet 1996. *A szlovákiai magyar iskolák helyzete 1989-től napjainkig*. (Kézirat) Teleki László Alapítvány.
- Dular, Janez 1987. A nyelv helyzete, továbbá a kétnyelvűség a közéletben, nevelés és oktatás. In *Magyarok és szlovének. Együttélésük és együttműködésük a jugoszláv–magyar határ mentén*. Szerk. Arday Lajos – Joó Rudolf – Tarján Gábor. Bp., Állami Gorkij Könyvtár. 205–303.
- Drahos Ágoston – Kovács Péter 1991. A magyarországi nemzeti kisebbségek oktatásügye 1945–1990. *Regió*, 2: 167–192.
- Duray Miklós (szerk.) 1989. *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a cseh–szlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978–1988*. New York, Püski.
- Éder Zoltán 1983a. Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Nyr.*, 107: 309–323. és *Dolgozatok*, 1.
- Éder Zoltán 1983b. *Simbiosi della lingua e cultura italiana ed ungherese nella città di Fiume*. Padova. Fiume, Rivista di Studi Fiumani 5: 47–63.
- Éder Zoltán 1988. A magyar mint idegen nyelv oktatásának Vas megyei múltjából. In Kiss J. és Szűts L. (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Bp., Akadémiai Kiadó, 267–275.
- Éder Zoltán 1991. Vályi András, a magyar nyelv tanára. *Dolgozatok*, 23. sz. Bp., ELTE BTK.
- Éder Zoltán 1992. Vályi András, a magyar nyelv első tanára a pesti egyetemen. *MNy.*, 88: 148–157.
- Éder Zoltán 1993. A magyar mint idegen nyelv a felsőoktatásban. *Nyr.*, 117: 311–320. és *Dolgozatok*, 30. sz.
- Éder Zoltán 1999. *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- Érszegi Géza (szerk.) *Árpádkori legendák és intelmek*. Bp., Szépirodalmi. [Ezerkilencszázkilencvenharmadik] 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. (A törvényt az Országgyűlés az 1993. július 7-i ülésnapján fogadta el.) Bp., Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal.
- Fábry Zoltán 1991. *Üresjárat 1945–1948. Napló a jogfosztottság éveiből*. Bp.–Pozsony, Regió–Madách–Kalligram.
- Farkas Gyula 1927. *Az elszakított Felvidék magyarságának szellemi élete*. Bp. Fazekas József (szerk.) 1993. *Vagyunk és leszünk. A szlovenszkói magyarság társadalmi rajza 1918–1945*. Pozsony, Kalligram.

- Fazekas Sándorné 1991. Magyarországi szlovák nemzetiségi tanítók két-nyelvűségének problémái. In *Kétnyelvűség, a Kárpát-medencében*. Szerk. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Bp., Széchenyi Társaság 62–66.
- Fazekas Sándorné 1992. Mikor lesznek kétnyelvű szlovák nemzetiségi iskolák Magyarországon? In *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Szerk. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Bp., Széchenyi Társaság 49–56.
- Fedinec Csilla 1996. *A magyar tannyelvű iskolahálózat Kárpátalján 1945-től napjainkig*. Kézirat. Bp., Teleki László Alapítvány könyvtára.
- Fehér István 1993. *Az utolsó percben. Magyarország nemzetiségei 1945–1990*. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Fejér Ádám 1991. *A magyar kultúra helye és szerepe Közép- és Kelet-Európában*. Szeged, JATE
- Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. 1993. Pozsony, Kaligram.
- Felkai László 1998. *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780–1990)*. Bp.
- Fináczy Ernő 1926. *A középkori nevelés története (Vezérfonal)*. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Fináczy Ernő 1927. *Az újkori nevelés története (1600–1800)*. Vezérfonal. Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Fisher, Sharon 1996. Making Slovakia More „Slovak”. *Transition*, 26 November 14–17.
- Fishman, Joshua (ed.) 1974. *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton.
- Fishman, Joshua 1989. *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*. Clevedon, Philadelphia, Multilingual Matters Ltd.
- Flachbarth Ernő 1935. *A csehszlovákiai népszámlálások és a felvidéki kisebbségek nyelvi jogai*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- Fried István 1986. *Kelet- és Közép-Európa között. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből*. Bp., Gondolat.
- Fried István 1993. Ján Kollár magyar környezetben. *Regió*, 2: 147–162.
- Fodor Zoltán 1984. *Nemzetiségi iskolák a Szlovák Szocialista Köztársaságban*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Gabzdilová, Soňa- Homišinová, Mária 1994. Az iskolaügy a szlovákiai magyar pártok és mozgalmak tevékenységében. Ford. G. Kovács László. *Regió*, 3: 19–27.
- Gál Gyula 1995. *A dél-tiroli kérdés*. Bp., Teleki László Alapítvány.
- Gál Sándor 1996a. A szlovákiai magyar oktatásügy hetvenöt éve. *Nyelvünk és Kultúránk*, 92–93: 92–102.
- Gál Sándor 1996b. A szlovák nyelvtörvény. *Világlap*, MVSZ 1: 46–48.

- Gáldi László 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Galeotto Marzio 1977. *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*. Ford. Kardos Tibor. Bp., Magyar Helikon.
- Garami, Erika – Szántó, János 1992. *Slovaks in Hungary. An Analysis of Ethnic Identity in Hungarian Society*. Bp., Social Reserch Information Centre. (Magyarul: A magyarországi szlovákok identitása. *Regió*, 1992. 2: 113–134.).
- Gereben Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Bp., Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gergely András, A. 1997. *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Giay Béla – Nádor Orsolya 1998. *A magyar mint idegen nyelv / Hungarológia. Tankönyv és szöveggyűjtemény*. Bp., Janus/Osiris.
- Girasoli, Nicola 1995. *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Glatz Ferenc (szerk.) 1989. *Magyarok a Kárpát-medencében*. Bp., Pallas Lap-és Könyvkiadó Vállalat.
- Glatz Ferenc 1992. *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. História plusz. 11. Bp., Europa Institut Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Glatz Ferenc 1995. Magyarország, az Európai Unió és a kisebbségi kérdés. *Külpolitika*, 2: 45–55.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil 1987. *A Habsburgok*. Bp., Gondolat.
- Gömöri András 1920. *A nemzeti nyelv államéletünk fejlődésében*. Bp.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Bp. – Újvidék, Osiris-Forum-MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Gustavsson, Sven 1990. Socialism and Nationalism. Trends and Tendencies in the Language, Nationality and Minority Policy of the Socialist Countries in Post-War Europe. *Sociolinguistica*, 4: 50–83.
- Gyivicsán Anna 1991. Látélet egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. *Hitel*, 1: 26–29.
- Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok*. Bp., Teleki Alapítvány.
- Gyivicsán Anna – Kozma Mihály – Györi-Nagy Sándor – Szász János András 1985. *A magyarországi nemzetiségek kulturális, tudati jellemzői*. Bp., Állami Gorkij Könyvtár.

- Gyönyör József 1989. *Államalkotó nemzetiségek: tények és adatok a csehszlovákiai nemzetiségekről*. Pozsony–Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Gyönyör József 1990. *Mi lesz velünk, magyarokkal? Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből 1918-tól napjainkig*. Bratislava, Madách.
- Gyönyör József 1992. *Határok születtek. A csehszlovák állam megalakulása és első törvénye*. Bratislava, Madách.
- Gyönyör József 1993a. A nemzetiségek jogai Csehszlovákiában 1948–1989. In *Magyarok. Szlovákiában. Adatok, dokumentumok, tanulmányok*. Szerk. Varga Sándor. Bratislava–Pozsony–Pressburg, Nemzetiségi Dokumentációs Centrum, 116–128.
- Gyönyör József 1993b. Törvény a hivatalos nyelvről Szlovákiában. In Varga Sándor, 1993. 174–187.
- Györfly György (szerk.) 1986 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Bp., Gondolat.
- Györi-Nagy Sándor 1987. Kétnyelvűség-dinamika Felsőszölnökön. In *Magyarok és szlovének...* Szerk. Arday L. – Joó R. – Tarján G. Bp., Állami Gorkij Könyvtár, 543–570.
- Györi-Nagy Sándor 1988. Tájnyelvi kölcsönösség a Kárpát-medencei kisebbségek nyelvi változásainak kutatásában és intézményi szocializációjuk tervezésében. *A Hungarológia, Oktatása*, 4: 71–83.
- Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.) 1991 és 1992. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I–II*. Bp., Széchenyi Társaság.
- Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka 1993. Nyelvünk és kultúránk ökológiája a kisebbségi kétnyelvűség és idegen nyelvi oktatásunk hatásrendszerében. *Kétnyelvűség*, 1: 1–4.
- Gyurcsik Iván 1998. Az államnyelvről szóló törvény a szlovák Alkotmánybíróság döntésének tükrében. *Fundamentum*, 1–2. 40–56.
- Haarman, Harald 1991. Monolingualism versus Selective Multilingualism – On the Future Alternatives for Europe as it Integrates in the 1990s. *Sociolinguistica*, 5: 7–23.
- Haarman, Harald 1995. Europeaness, European identity and the role of language – Giving profile to an anthropological infrastructure. *Sociolinguistica*, 9: 1–55.
- Hadrovics László 1989. A magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonsága. In Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Bp., Tankönyvkiadó, 7–46.
- Hamar Mária 1976. A magyar nyelv kötelező tanításáról szóló 1879. évi törvényről. *Századok*, 1: 84–118.

- Hamberger Judit 1997. A millicentenárium és a mai szlovák nemzeti-nacionalista politikai ideológia. *Valóság*, 5: 54–59.
- Hamel, Rainer E. 2000. Nyelvpolitika és az etnikumok közötti konfliktusok. In Szépe–Derényi (szerk): *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Bp., 70–93.
- Hankiss János 1936. *A kultúrdiplomácia alapvetése*. Bp., Magyar Külügyi Társaság.
- Hankiss János 1937. *A nyári egyetem első tíz éve (1927–1936)*. Debrecen.
- Haugen, Einar 1966. *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Heckmann, Friedrich 1992. Etnicitás, modern nemzetállam, etnikai kisebbségek. *Regió*, 1: 18–22.
- Hegedüs József 1966. *A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében*. Bp., Akadémiai Kiadó /Nyelvtudományi Értekezések 56./.
- Herczegh Géza (szerk.) 1988. *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs, JPTE ÁJTK
- Herczegh Géza 1990. A nemzeti kisebbségek védelme a nemzetközi jogban. *Magyar Tudomány*, 4: 376–385.
- Herczegh Mihály 1904. *A magyar államnyelv jogai a törvényhozó és kormányzó hatalom körében a honfoglalástól mostanáig*. Bp.
- Herman József 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *MNy.*, 78: 1–8.
- Herman József 1985. Nyelv, állam, politika. *Kritika*, 3: 3–5.
- Herman József – Imre Samu 1987. Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, XXXII: 513–531.
- Hódi Sándor 1994. *A nemzeti identitás zavarai*. Újvidék, Forum.
- Hóman Bálint 1937. *A közoktatás kérdései*. Bp., Egyetemi Nyomda.
- Hora, Vaclav 1920. *Jazyková zákon*. Praha.
- Horn, Frank 1996. A kisebbségi jogok biztosítása Finnországban. *Pro Minoritate*, 2: 64–85.
- Horváth Mátyás 1982. *A magyar mint a társadalmi környezet nyelve tanításának módszertana*. Újvidék.
- Horváth Mátyás 1990. A magyar mint környezeti nyelv diszciplináris és oktatási kérdései. *A Hungarológia, Oktatása*, 7–8: 65–73.
- Horváth Mihály 1864. *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig I–II*. Genf.
- Hymes, Dell (ed.) 1971. *Pidginization and Creolization of Languages*. Cambridge, Cambridge University Press.
- I Camardons, J. Sole 1997. Planning Multilingualism: The Catalan Case. *Sociolinguistica*, 11: 43–52.

- Illyés Gyula 1978. *Szellem és erőszak*. Bp., Magvető.
- Imre Sándor 1936. *A nyelvi kisebbségek iskolái*. Bp.
- Imreh Sándor 1902. A magyar nyelv szerepe Mátyás korában. In *Mátyás király emlékkönyv*. Szerk. Márki Sándor. Bp. 221–226.
- Ipolyi Arnold 1876. *A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása*. Bp., Századok, 3–26.
- *J 1828. Haller János' Buzgósága a' Magyar nyelv felemelkedése, 's terjesztése iránt már a' XVII. Századkorban. *Tudományos Gyűjtemény*, V. 89–99.
- *J 1830. Eredeti Levelek a' Magyar Nyelvnek I. Ferdinand alatt mostanánál gyakorlottabb voltáról, és annak mind a Kormányzések: mind a Polgári, Egyházi, és Vitéz Rendek által közönséges használásáról. *Tudományos Gyűjtemény*, XII. 3–32.
- *J 1836. A Kanisai Törököknek Vallásbeli türelmekről, 's kéméllésekről a' mult XVIII. Században. *Tudományos Gyűjtemény*, V. 91–94.
- Janics Kálmán 1979. *A hontalanság évei*. München–Bern.
- Jászi Oszkár 1986. *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Válogatta: Litván György. Bp., Gondolat.
- Jócsik Lajos 1939. *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete húszéves kisebbségben*. Bp.
- Jones, Charles 1999. Nationality and standardisation: the English language in Scotland in the age of improvement. *Sociolinguistica*, 13: 112–128.
- Joó Rudolf 1983. *A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai*. Bp., Akadémiai Kiadó /Nemzetiségi füzetek 5./
- Joó Rudolf 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Bp., Gondolat.
- Joó, Rudolf (ed.) 1994. *The Hungarian Minority's Situation in Ceausescu's Romania*. Translated from Hungarian by Chris Tennant. Highland Lakes, New Jersey, Columbia University Press.
- Kačala, Ján 1994. *Slovenčina – vec politická*. Martin, Matica slovenská.
- Kardos Gábor 1995. Megoldhatók-e az etnikai konfliktusok? *Külpolitika*, 2: 57–68.
- Kardos József–Kornidesz Mihály (szerk.) *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből. I. 1945–1953; II. 1954–1972*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Karsten, Sjoerd – Majoor, Dominique 1994. *Education in East Central Europe. Educational Changes after the Fall of Communism*. Waxmann Münster/New York.
- Kassai Ilona (szerk.) 1995 *Kétnyelvűség, és magyar nyelvhasználat*. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete.

- Katus László 1993. Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. *Regió*, 4: 99–128.
- Käfer István (szerk.) 1986. *Szlovákok Magyarországon / Slováci v Mad'arsku 1945–1975. Bibliográfia / Bibliografia*. Bp., Allami Gorkij Könyvtár.
- Käfer István 1991. *A miénk és az övék. Írások a magyar–szlovák szellemi kölcsönösségről*. Bp., Magvető Könyvkiadó.
- Kecskés István – Papp Tünde 1990. *Elméleti nyelvészet, alkalmazott nyelvészet, nyelvoktatás*. Készült a TS-4 kutatási program keretében. Bp.
- Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat – nyelvi norma*. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kemény Gábor 1940. *Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki magyar irodalom története 1918–1938*. Bp., MEFHOSZ Könyvkiadó.
- Kemény G. Gábor 1947. *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és rendeletek tükrében 1790–1918*. Bp., Documenta Danubiana. Értekezések a dunai és nemzetközi jogi kérdések köréből.
- Kemény G. Gábor 1952–1985. *Íratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I–VI*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Király Péter 1989. Művelődési központok a Duna-medencében. In *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. Balázs János. Bp., Tankönyvkiadó, 197–229.
- Kiss Áron 1881. *A magyar népiskolai tanítás története I–II*. Bp., Franklin Társulat.
- Kiss Árpád – Kovács Máté (szerk.) 1944. *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debrecen, Debreceni Könyvek kiadása.
- Kiss Gy. Csaba 1993. *Közép-Európa, nemzetek, kisebbségek*. Bp., Pesti Szalon Könyvkiadó.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő – Szűts László (szerk.) 1988. *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Klebsberg Kunó 1927. *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai (1916–1926)*. Bp., Athenaeum.
- Klinger András (szerk.) 1994. *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Az 1992. szeptember 2–5. között tartott konferencia előadásai. Bp., KSH.
- Knauz Nándor 1864. *A magyar nyelv történeti joga az egyház- és hazában. Válaszul a Slovesnost' cz. tót ujságnak*. Magyar Sion.
- Kniezsa István 1955. *A magyar állami jogi terminológia eredete. Vitaindító*. MTA I.OK. VII. 237–266.

- Knieszsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II.* Bp., Akadémiai Könyvkiadó.
- Kocsis Károly – K. Hodosi Eszter 1991. *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében.* Bp., Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós (szerk.) 1991. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről.* Bp., Magyarságkutató Intézet.
- Kontra Miklós (szerk.) 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben.* Linguistica, Series A. Studia et dissertationes, 9. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kontra, Miklós – Székely, András Bertalan 1993. Multilingual Concepts in the Schools of Europe. Hungary (H). *Sociolinguistica*, 7: 135–142.
- Kontra Miklós 1994. Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről. *Irodalmi Szemle*, 12: 72–81.
- Kontra, Miklós 1995/1996. English Only's Cousin: Slovak Only. *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 43 (3–4) 345–372.
- Kontra Miklós 1997. Szlovákiában szlovákul – Amerikában angolul. *Valóság*, 5: 61–72.
- Kontra Miklós – Saly Noémi (szerk.) 1998. *Nyelvmentés vagy nyelváruulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Bp., Osiris.
- Kontra Miklós 1999. *Közérdekű nyelvészet.* Bp., Osiris.
- Kontra Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Towe – Várady Tibor (eds.) 1999. *Language: A Right & Resource. Approaches to Linguistic Human Rights.* Bp., CEU.
- Kornis Gyula 1910. *Modern nyelvek tanulása.* Bp., Stephaneum ny.
- Kornis Gyula 1927. *Az elszakított magyarság oktatásügye.* Bp.
- Kornis Gyula 1930. *Kultúra és nemzet.* Bp., Franklin ny.
- Kósa János 1938. *Adalékok a vármegyéek magyar nyelvhasználatának történetéhez.* Bp. Történetírás.
- Kósa László (szerk.) 1991. *A magyarságtudomány kézikönyve.* Bp., Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos 1980 és 1983. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp., Akadémiai Kiadó.
- Kosáry Domokos 1984. Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet*, 66: 795–816.
- Kosáry Domokos 1989. *Nemzeti fejlődés, művelődés – európai politika.* Bp., Akadémiai Kiadó.
- Kovács Alajos 1936. *A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Bp., Hornyánszky Viktor Rt.
- Kovács Alajos 1938. *A magyar–tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban.* Századok, (72): 561–575.

- Kovács Endre 1952. *Magyar–cseh történelmi kapcsolatok*. Bp., MTA Történettudományi Intézete – Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- Kovács Ferenc 2001. *A magyar nyelvtudományi terminológia kialakulása*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Kovács László – Veszprémy László (szerk.) *Honfoglalás és nyelvészet*. Bp., Balassi Kiadó.
- Kovács Péter 1993 *A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája (Aláírás után, ratifikáció előtt...)*. Bp. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.
- Kovács Péter 1994. *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Bp., Teleki László Alapítvány.
- Kovács Péter 1996. *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Bp., Osiris-Századvég, Pro Minoritate Könyvek.
- Kovács Péter 1997. Egyéni és kollektív kisebbségi jogok az alkotmányos fejlődésben – pozitivisták szempontból. *Nyelvünk és Kultúránk*, 96: 55–73.
- Kovács Péter 1998. Az anyanyelvhasználat jogi szabályozása az európai nemzeti kisebbségek esetében. In Nádor Orsolya – Komlós Attila (szerk.): *Kiút a csapdából?* 21–36.
- Kovacsóczy Ádám 1823. Mi az oka, hogy a' Külföldiek, és a Hazánkban lakó Idegenek többnyire balúl itélnek a' Magyar Nemzetről. *Tudományos Gyűjtemény*, IX: 62–77.
- Kozma Mihály 1984. Nemzetiségi magatartás a tájnyelv és az irodalmi nyelv használatában a magyarországi románok körében. In *Magyarországi Nemzetiségi Kutatások*. Szerk. Kövágó László. Bp., MM, 72–86.
- Körösi Sándor é. n.: *A közoktatás Fiumében*. In *Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája*. Szerk. Sziklay János és Dr. Borovszky Samu. Bp. 112–131.
- Köte Sándor – Ravasz János (szerk.) 1979. *Documentum a magyar nevelés történetéből 1849–1919*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Kövágó László 1981. *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Bp., Kossuth Könyvkiadó.
- Kristó Gyula 1996. *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok*. Bp., Kossuth.
- Labov, William 1988. „A nyelvi változás és változatok”. *Szociológiai Figyelő*, 4: 22–48.
- Labrie, Normand 2000. Nyelvpolitika. In Szépe–Derényi (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Bp., 15–24.
- Landry, Rodrigue – Allard, Réal (eds.) 1994. *Ethnolinguistic Vitality*. International Journal of the Sociology of Language 108. Mouton, Berlin-New York.

- Lanstyák István 1991a. Töprengések a szlovákiai magyarok kétnyelvűségéről. In *Kétnyelvűség, a Kárpát-medencében*. Szerk. Györi-Nagy S. – Kelemen J. Bp., Széchenyi Társaság 20–29.
- Lanstyák István 1991b. A szlovák nyelv árnyékában (a magyar nyelv helyzete Csehszlovákiában 1918–1991). In Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Bp., Magyarországi Kutató Intézet.
- Lanstyák István 1993. Diglosszia és kettősnyelvűség. *Kétnyelvűség*, 1: 5–21.
- Lanstyák István 1994a. A magyar–magyar diglosszia néhány kérdéséről. *Kétnyelvűség*, 1: 17–28.
- Lanstyák István 1994b. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. *Regió*, 4: 90–116.
- Lanstyák István 1995a. Többközpontú nyelv-e a magyar? *Irodalmi Szemle*, 1: 72–83.
- Lanstyák István 1995b. *A magyar nyelv központjai*. *Magyar Tudomány*, 10: 1170–1185.
- Lanstyák István 1996a. A magyar nyelv állami változatainak kodifikálásáról. *Nyr.*, 120: 125–151.
- Lanstyák István 1996b. Kinek (nem) jó a kétnyelvű oktatás? *Irodalmi Szemle*, 80–90.
- Lanstyák István – Szabómihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram.
- Lanstyák István 1998. *Nyelvünkben otthon*. Dunaszerdahely, NAP Kiadó.
- Lanstyák István – Szabómihály Gizella (szerk.) 1998. *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében. Jazykové kontakty v Karpatskej kotline*. Pozsony, A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete.
- Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- László Gyula 1944. *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp., Magyar Élet.
- László Gyula 1978. „Kettős honfoglalás”. Bp., Magvető.
- Latomaa, Sirkku 1995. Finland as a multilingual society yesterday, today – and tomorrow? *Sociolinguistica*, 9: 113–135.
- Lengyel Zsolt – Navracsics Judit – Szabari Krisztina – Szépe György 1996. *Szociolingvisztika*. Bp.–Pécs–Veszprém.
- Lux Gyula 1926. Anyanyelvtanulás – idegennyelvtanulás. *Magyar Paedagogia*, 4–6.
- Magyary Zoltán (szerk.) 1927. *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Bp., A Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége kiadása.

- Mályusz Elemér 1939. A középkori magyar nemzetiségi politika I–II. *Századok*, (73) 257–294. és 385–448.
- Mályusz Elemér 1941. Az egynyelvű ország. *Századok*, (75) 113–139.
- Mann Miklós (szerk.) 1987. *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*. Bp. Tankönyvkiadó
- Margócsy István 1992. A magyar nyelv oktatása, mint egyetemi diszciplína. *Nyr.*, 116: 185–191.
- Masaryk, Thomas Garrigue 1991. *Demokrácia, nemzetiség. Gondolatok a kisebbségi kérdéstről és az antiszemitizmusról*. Szerk. Fazekas József. Bp. – Pozsony, Regió, – Madách – Kalligram.
- Mészáros István 1968. *A magyar nevelés története 1790–1849*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Mészáros István 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1770*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Mészáros István 1991. *Magyar iskolatípusok 996–1990*. Bp., OPKM.
- Mihály Ottó 1994. A kisebbségi oktatási intézmények lehetőségei és korlátai. *Iskolakultúra*, 8: 42–45.
- Mikes Melánia – Lük Albina – Junger Ferenc 1978. Nyelvészociológiai kutatások. *Hungarológiai Közlemények*, 10: 19–55.
- Mikó Imre 1943. *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*. Kolozsvár, /Erdélyi Tudományos Füzetek 160./ 1 2.
- Mikó Imre 1944. *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. Kolozsvár, Minerva.
- Mikó Imre 1973. *Nyelvhasználat és jogtörténet (1868–1944)*. Kolozsvár, Korunk, Évkönyv 127–134.
- Mikó Pálné 1982. *Márton József a magyar nyelvért*. Bp., ELTE.
- Mikó Pálné 1986. *Marseillaise és Gotterhalte*. Bp., Magvető.
- Mináč, Vladimír 1980. *Összefüggések*. Válogatta és fordította Tözsér Árpád. Bratislava, Madách.
- Mirnics Károly 1993. *Kisebbségi sors*. Újvidék, Forum Könyvkiadó.
- Mocsáry Lajos 1858. *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór kiadása.
- Molnár Barbara, G. (szerk.) 1998. *Nyelvpolitika*. Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó.
- Molnár Éva: Te tót /német vagy! – mondta anyám magyarul. *Regió*, 1: 134–149. Ua. angolul: You are a Slovak! – My Mother Said to Me in Hungarian. *Regió*, 1994. 141–157.
- Molnár Imre (szerk.) 1994. *Szlovákok az európai történelemben. Tanulmányok*. Bp., Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány.
- Molnár József – Simon Györgyi 1980. *Magyar nyelvelmékek*. Bp., Tankönyvkiadó.

- Nagy Levente 1997. Az aranykortól a forradalomig. A magyar–román viszony néhány aspektusa 1790 és 1834 között. *Valóság*, 5: 73–79.
- Nádor Orsolya, B. 1985. *Életút interjú Dr. Szabó Károllyal, a volt pozsonyi Meghatalmazotti Hivatal helyettes vezetőjével*. Készült az Oral History Archivum megbízásából. Kézirat.
- Nádor Orsolya, B. 1986. *A nemzetiségi és a nemzetiségekre vonatkozó hazai irodalom válogatott bibliográfiája 1985*. Bp., Állami Gorkij Könyvtár.
- Nádor Orsolya, B. 1987. *A nemzetiségi és a nemzetiségekre vonatkozó hazai irodalom válogatott bibliográfiája 1986*. Bp., Állami Gorkij Könyvtár.
- Nádor Orsolya, B. 1988. A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás évtizedeiből. A Pravda Magyar Könyvtárától a Madách Könyvkiadó megalkulásáig. *Napjaink*, 8: 25–28.
- Nádor Orsolya, B. 1992. *A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás bibliográfiája 1967–1989*. Bratislava, Madách.
- Nádor Orsolya 1993. *A csehszlovákiai magyar nyelvű könyvkiadás bibliográfiája 1918–1945*. (Kézirat a Bibliotheca Hungarica és a Teleki László Alapítvány kéziratára számára).
- Nádor Orsolya 1997. A szlovák nyelvtörvény történeti előzményeiről. In *Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében II*. Szerk. Székely Gábor. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola.
- Nádor Orsolya 1997. A magyar mint kisebbségi nyelv az első Csehszlovák Köztársaságban. *Nyelvünk és Kultúránk*, 99: 26–30.
- Nádor Orsolya 1997. A magyar mint idegen nyelv/hungarológia magyarországi oktatásának történeti áttekintése a kezdetektől napjainkig. In *A magyar mint idegen nyelv/hungarológia oktatásának története*. Szerk. Nádor Orsolya. Pécs (Kézirat) 9–54.
- Nádor Orsolya 1998. A magyar nyelv és a nyelvi jogok az anyanyelvi oktatás összefüggésében. *Regió*, 1. 49–80.
- Nádor Orsolya 2000. *A magyar nyelv státuszának változásai a honfoglalástól a XIX. század közepéig*. Hungarológiai Évkönyv. Pécs, 54–71.
- Nádor Orsolya 2001. *A magyarországi nemzetiségek nyelvi jogainak változása a XX. században*. Szekszárd, Szekszárdi Alkalmazott Nyelvészeti Füzetek 1. 151–157.
- Nagy Margit 1994. A magyar nyelvű oktatás gondjai a Vajdaságban. *Kétnyelvűség*, 1: 44–47.
- National and Ethnic Minorities in Contemporary Hungary*. 1996. Bp., (Kézirat a szerző megjelölése nélkül).

- Nečak Lük, Albina 1993. Multilingual Concepts in the Schools of Europe. Ex-Yugoslavia. *Sociolinguistica*, 7: 235–247.
- Némedi Lajos 1988. *Emlékek, adatok és gondolatok a Debreceni Nyári Egyetem hatvan esztendejéről. 1927–1987*. Debrecen, TIT.
- Németh Sámuel 1940. *A Soproni Evangélikus Liceum küzdelme a magyar tannyelvért a Bach-korszakban*. Sopron.
- Németh Zoltán 1991. Egy magyarországi szlovák és egy szlovákiai magyar közösség kétnyelvűsödésének sajátosságairól. In *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I*. Szerk. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Bp., Széchenyi Társaság. 35–52.
- Niederhauser Emil 1990. A nemzetiségi kérdés történeti előzményei Kelet-Európában. *Magyar Tudomány*, 4: 370–376.
- Nyelvi tervezés, nyelvi politika I–II*. Nyr., 120: 237–263. és 380–402.
- O’Barr, W. M. – O’Barr J. F (eds) 1976. *Language and Politics*. Mouton. The Hague.
- Oplátka András – Szalayné Sándor Erzsébet (szerk.) 1998. *A többnyelvűség svájci modellje*. Bp., Osiris.
- Orosz István 1991. A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája. *Holmi*, 8.
- Ölvedi János 1985. *Napfogyatkozás. Magyarok Szlovákiában*. New York, Püski.
- Pais Dezső 1952. *A magyar irodalmi nyelv*. MTA I. OK. IV: 425–466.
- Pais Dezső (szerk.) 1960. *Dolgozatok, a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Pallós Ferenc 1944. *A német nyelvoktatás ügye magyar iskoláinkban II. József idejében*. Bp.
- Palotás Zoltán 1994. A geopolitika mint államtudomány. *Magyarság és Európa*, 3: 21–34.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. *Szociológia*, 1: 211–234.
- Pap Mária – Szépe György (szerk.) 1975. *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Bp., Gondolat.
- Papp Ferenc 1989. *Alkalmazott nyelvtudomány*. Bp., MTA.
- Paulston, Christina Bratt – McLaughlin, Susanne 1993/94. Language-in-education policy and planning. *Annual Review of Applied Linguistics*, 14: 53–81.
- Pechány Adolf 1913. *A tótokról. A magyarországi tótok*. Bp. (Újra: Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2000).
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben*. Bp., Anyanyelvi Konferencia.

- Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove 1997. Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság*, 1: 12–30.
- Plichtová, Jana 1993. Czechoslovakia as a multi-cultural state in the context of the region: 1918–92. In *Minorities in Central and Eastern Europe*. London, Minority Rights Group, 11–18.
- Polányi Imre 1987. *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Polányi István 1918. *A nemzetiségi elv a népiskola, illetve a magyar nyelv szempontjából*. Szombathely.
- Pool, Jonathan 1979. Language Planning and Identity Planning. *International Journal of the Sociology of Language*, 20. The Hague. Paris. New York. 5–21.
- Popély Gyula 1993. A nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogának szabályozása a Csehszlovák Köztársaságban 1918–1938. In *Magyarok Szlovákiában*. Szerk. Varga Sándor. Bratislava-Pozsony-Pressburg, NDC.
- Popély Gyula 1995. *Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első évei a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1925)*. Pozsony, Kalligram.
- Pusztay János 1997. *Nyelvi helyzet, nyelvi tervezés a kis uráli népek körében*. Szombathely, Savaria University Press [Habilitationas Sava-rienses].
- Püspöki Nagy Péter 1985. *A tények erejével. Válasz Dr. Peter Ratkoš, DrSc vitairatára a germánok, szlávok, avarok és nagymorvák Csehszlovákia területét érintő több fontos kérdése ügyében*. New York, Püski.
- Radnai, Zsófia 1994a. *Educational challenges in multilingual Central Europe*. ROLIG-papír 52. Roskilde Universitetscenter 27–29.
- Radnai, Zsófia 1994b. The Educational Effects of Language Policy. *Current Issues in Language and Society*, 1: 65–92.
- Radnai, Zsófia – Szépe, György 1994. New era – new language teacher education. *Neofilolog*, 7. 25–30.
- Radó Péter 1992. A nemzeti kisebbségek nyilvános nyelvhasználata Magyarországon. *Regió*, 2: 135–146. Ua. angolul: The Public Use of Minority Languages in Hungary. *Regió*, 1994. 130–140.
- Raffai Ernő 1990. *Trianon titkai*. Bp.
- Ravaszh János (szerk.) 1966. *Documentum a magyar nevelés történetéből 1100–1848*. Bp., Tankönyvkiadó.
- Regős János 1965. Az 1879. évi nemzetiségi népoktatási törvény útja az 1880-as évek végéig. *Magyar Pedagógia*, 2–3. 271–287.
- Rehák László 1970. *A nemzetiségek nyelvi egyenjogúságára vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában*. Belgrád.

- Rehák László (szerk.) 1976. *Anyanyelv – „államnyelv”. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról a Vajdaságban.* Újvidék, Forum.
- Revzin, Iszak I. 1973. A nyelvi modellek típusai. Ford. Nagy Ferenc. In *A nyelvtudomány ma.* Szerk. Szépe György. Bp. Gondolat 147–162.
- The Romanian Law of Education. A Critical Approach from the Viewpoint of Minorities.* Bp., Minority Protection Association, 1996.
- Rosenbaum, Karol (ed.) 1984. *Encyklopedia Slovenských Spisovatel'ov I–II.* Bratislava, Obzor.
- Sági István 1922. *Magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete.* Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Samu Mihály 1992. Plurális demokrácia – kisebbségi politika. *Valóság*, 4: 49–61.
- Samu Mihály 1995. *A magyar kisebbségi törvény.* Bp., Püski.
- Sándor Klára 1995. Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi két-nyelvűség. *Regió*, 4: 121–148.
- Sándor Klára (szerk.) 2000. *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás.* Tanulmányok a Bolyai Nyári Akadémia előadásaiából. Csíkszereda, „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója.
- Sas Andor 1937. *Riedl Szende hidverési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában. (1854–1860).* Bratislava-Pozsony.
- Scotoni, Pau Puig i 1996. A nemzeti megmaradás, a nyelvpolitika és a belső összetartozás katalán modellje. *Pro Minoritate*, 2: 51–56.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1988. *Bilingualism or Not: The Education of Minorities.* Multilingual Matters. Clevedon, Avon.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities: A Minority Rights Group Report.* London, The Minority Rights Group.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1992. Nyelvi emberi jogok. *Korunk*, 5: 82–86.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1994. A kisebbségi oktatás fejlődésének szakaszai. *Regió*, 3: 3–18.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.) 1995. *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination.* Berlin – New York, Mouton de Gruyter.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Ford. Reményi Andrea Ágnes és Kontra Miklós. Bp., Teleki László Alapítvány.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1998. Nyelvi sokféleség, emberi jogok és a „szabad” piac. *Fundamentum*, 1–2. 7–25.
- The Slovak State Language Law and the Minorities. Critical Analyses and Remarks.* Bp., Minority Protection Association 1996.

- Sobota, Emil 1938. *Národnostni autonomije v Československu*. V Praze. Orbis.
- Somlyói Tóth Tibor 1984. Asszimiláció hungarika. *Valóság*, 2: 34–47.
- Somogyi József 1942. *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Bp.
- Spira György 1992. Széchenyi István és a nemzetiségi kérdés. *Regió*, 1: 100–119.
- Steier Lajos 1937. *A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*. Bp.
- Swaan, Abram de 1995. Az európai nyelvek jövője. *Élet és Irodalom*, október 6.
- Schlett István 1993. *Kisebbségnézőben*. Bp., Kossuth Kiadó.
- Schopflin, George 1996. *Aspects of Language and Ethnicity in Central and Eastern Europe*. Transition 29 November 6–9 és 64.
- Szabó Imre 1946. A csehszlovák kisebbségi rendszer változásai. *Valóság*, 6: 3–24.
- Szabó Károly 1983. *A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi jogtörténete I. (1944–1948); II. (1949–1968)*. Bp., Kézirat az OIK Nemzetiségi Osztálya számára.
- Szabó Pál Zoltán 1935. *A nemzetiségi kérdés a középiskolai tanításban*. Bp.
- Szabolcs Ottó 1995. „...és helyet harcoltak ki maguknak a nagy magyar Alföldön.” *Külföldi tankönyvek a magyar honfoglalásról és államalapításról. Magyar Tudomány*, 1499–1511.
- Szabómihály Gizella 1993. Nyelvhasználat és szociális háttér. *Hungarológia*, 3: 59–72.
- Szakál Gyula 1993. Nyelvi kommunikáció és túlélés. In *Magyarok Szlovákiában*. Szerk. Varga Sándor. Bratislava-Pozsony-Pressburg, NDC.
- Szamel Lajos 1989. *Nemzetiségi jogok és törvények*. Bp., MTA Államtudományi Kutatások Programirodája.
- Szarka László (szerk.) 1988a. *Békétlen évtizedek 1918–1938. Tanulmányok és dokumentumok a magyar csehszlovák kapcsolatok történetéből a két világháború között*. Bp., Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozata.
- Szarka László (szerk.) 1988b. *Magyar és csehszlovák történészek eszmecseréje a régi magyar család- és személynevek, valamint a helynevek írásmódjáról*. Bp., Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság Magyar Tagozata.
- Szarka László 1993. *A szlovákok története*. Bp., Bereményi Könyvkiadó.
- Szarka László 1995. *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

- Szarka László 1996. *A magyarországi kisebbségek asszimilációja és fogyása Trianontól napjainkig. Pro Minoritate*, 3: 4–10.
- Szathmáry György 1892. *Nemzeti állam és népoktatás*. Bp., Compel.
- Szathmári István 1968. *Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Székely András Bertalan 1992. *A Rábától a Muráig. Nemzetiségek egy határ két oldalán*. Bp., Püski.
- Székely András Bertalan – Joó Rudolf 1986. *Anyanyelv és közösségi tudat a nemzetiségi középiskolákban*. Bp. Állami Gorkij Könyvtár – Művelődéskutató Intézet.
- Székfü Gyula 1917. *A magyar állam életrajza*. Bp., Dick Manó kiadása.
- Székfü Gyula 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848*. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. Magyar Történelmi Társulat.
- Székfü Gyula (szerk.) 1939. *Mi a magyar?* Bp., Magyar Szemle Társaság.
- Székfü Gyula 1989. *Három nemzedék és ami utána következik*. Reprint. Bp., ÁKV-Maecenas.
- Szende Tamás 1975. Szociolingvisztika: a társadalom nyelvhasználatának tudománya. *Nyr.*, 99: 205–218.
- Szentpétery Imre 1935. *A bölcsészeti kar története 1635–1935. A magyar nyelv ügye a bölcséleti karon*. Bp., 172–196.
- Szépe György 1975. Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése. *NyK.*, 77: 2 403–415.
- Szépe, György 1980. „*Less Taught Language in Europe*”. (*Their Place in Education and their Role*). UNESCO.
- Szépe György 1981. A „magyar mint idegen nyelv” néhány diszciplináris kérdése. In *Magyar nyelv külföldieknek*. Az V. Magyar Lectori Konferencia anyaga. Szerk. Giay Béla és Ruszinyák Márta. Bp., MM-NEI, 9–27.
- Szépe György 1984. Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. *ANyT.*, 15: 303–329.
- Szépe György 1985. Anyanyelv, nyelvi politika, oktatás. *Mny*, 267–279.
- Szépe György 1986. Nyelvpolitika – nyelvoktatás. In *Az idegen nyelvi nevelés-oktatás néhány iránya és lehetősége*. Szerk. Klaudy Kinga és Lengyel Zsolt. Bp., Oktatókutató Intézet, 1–37.
- Szépe, György 1994a. *Language policy for the 21st century – lessons from history*. ROLIG-papír 52. Roskilde Universitetscenter 4–11.
- Szépe, György 1994b. Major Language Issues of the Region. *Neofilolog*, 7. 16–21.

- Szépe, György 1994c. New Era, New Peace, New Language Policy. In *Linguapax*, IV. Barcelona, 111–121.
- Szépe, György 1994d. Recent Changes in Language Policy in Hungary. In *Languages for Specific Purposes*. Ed. by Wendy Scott and Susanne Mühlhaus. Published by CILT, London and Kingston University, 24–29.
- Szépe, György 1994e. Central European Language Policies in Transition (With Special Reference to Hungary). *Current Issues in Language and Society*, 1: 41–65.
- Szépe György – Zimmermann Claudia 1995. Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez. In *Kétnyelvűség, és magyar nyelvhasználat*. Szerk. Kassai Ilona. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete 49–56.
- Szépe György 1996a. Az anyanyelvhasználat mint emberi jog. *Nyelvünk és Kultúránk*, 94–95: 101–117.
- Szépe György 1996b. A nyelvi jogokról (a nyelvész szemével). *Vigilia*, 7: 501–509.
- Szépe György 1996c. Út a barcelonai nyilatkozatig. *Európai utas*, 4: 48–49.
- Szépe György 1997. Az internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvvoktatás*, 1–2: 76–89.
- Szépe György – Derényi András (szerk.) 1999. *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Bp., Corvina.
- Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs, Iskolakultúra.
- Sziklay László 1962. *A szlovák irodalom története*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Sziklay László 1987. *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Bp., Gondolat.
- Szilágyi Ferenc 1876. *A germanizálás történelméből a két magyar hazában II. József alatt. Értekezések a történettudomány köréből* 6./.
- Szilágyi Imre 1994. Kétnyelvű iskolák a Muravidéken. *Iskolakultúra*, 8: 6–9.
- A Szlovák Köztársaság államnyelvéről szóló törvény, amelyet a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa 1995. november 15-én hagyott jóvá. (A Magyar Koalíció pártjainak elemzése)*. Kézirat. Teleki László Alapítvány könyvtára.
- Szombathy Viktor 1975. *Szlovákiai magyar társadalmi, kulturális élet és oktatásügy a két világháború között*. Bp., (Kézirat).
- Szuzuki, Hirokazu 1995. „a magyaroknak sikerült államot alapítani és saját nyelvüket és kultúrájukat megőrizni”. *Magyar Tudomány*, 1494–1497.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Bp., Magvető.
- Szűcs Jenő 1984. *Nemzet és történelem*. Bp., Gondolat.

- The Situation of Minorities in Europe*. European Parliament. Directorate General for Research. Working Papers. Political Series W-4. 1993. Brussels.
- Takala, Sauli – Sajavaara, Kari 2000. Language Policy and Planning. *Annual Review of Applied Linguistics*, 20: 129–146.
- Tarczay Erzsébet 1918. *Magyar iskolák Horvát-Szlavonországban*. Magyar Paedagogia 2–3: 99–115.
- Tassoni, Luigi – Fóris Ágota (szerk.) 2000. *Olasz nyelvi tanulmányok*. Pécs, Iskolakultúra.
- Telegdi Zsigmond – Szépe György (szerk.) 1972. *Nyelv és társadalom*. ÁNyT. VIII.
- Tilkovszky Loránt 1994. *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Bp., IKVA.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1995. A sztenderd helyzete és a nyelvi tervezés lehetőségei Magyarországon. *Irodalmi Szemle*, 1: 64–71.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998a. *A nyelvi norma*. Bp., Akadémiai.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998b. *Nyelvi tervezés*. Bp., Universitas Kiadó.
- Tollefson, James W. 1991. *Planning language, planning inequality. Language policy in the community*. London – New York, Longman.
- Tóth Lajos 1990. *A szerbiai (vajdasági) magyar oktatásügy története 1945–1990*. Kézirat. Teleki László Alapítvány könyvtára.
- Tóth László 1959. *Adalékok a XIX. századi olaszországi magyartanítás történetéhez*. Róma, Katolikus Szemle.
- Trudgill, Peter 1992. *Introducing Language and Society*. London, Penguin Books.
- Trudgill, Peter 1998 (?). *Szociolingvisztikai alafogalmak*.
- Turczel Lajos 1983. *Két kor mezsgyéjén*. Bratislava, Madách.
- Vadkerty Katalin 1993. Nyelvhasználat Magyarországon a dualizmus korában. 1867–1918. In *Magyarok Szlovákiában*. Szerk. Varga Sándor. Bratislava–Pozsony–Pressburg, NDC 159–165.
- Vadkerty Katalin 1993. *A reszlovakizáció*. Pozsony, Kalligram.
- Valdes, Merrill Joyce (ed.) 1986. *Culture Bound. Bridging the Cultural Gap in Language Teaching*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Vámos Ágnes 1993. *A magyarországi kétnyelvű iskoláztatás története a kezdetektől 1945-ig*. Kandidátusi értekezés.
- Varennnes, Ferdinand de 1998. Kisebbségi jogok a nemzetközi jogban. *Fundamentum*, 1–2. 26–39.
- Varga János 1961. *A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon*. *Történelmi Szemle*, 3: 284–304.
- Vásárhelyi Gergely 1935. *A magyar nyelv küzdelmes sorsa Erdélyben*. Bp.

- Vígh Károly 1992. *A szlovákiai magyarság sorsa*. Bp. Bereményi Könyvkiadó.
- Wardaugh, Ronald 1986. *An Introduction to Sociolinguistics*. New York, Basil Blackwell.
- Wardaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária. A magyar példákat, feladatokat és a magyar irodalmat készítette Kontra Miklós, Pléh Csaba. Bp., Osiris-Századvég.
- Wesselényi Miklós 1843. *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Lipcse.
- Wild Katalin 1995. A dél-magyarországi németek nyelvi helyzete. *Honismeret*, 1: 36–40.
- Willemyns, Roland 1997. Dutch in the European Union. The Language Policy of the Nederlandse Taalunie. *Sociolinguistica*, 11: 53–62.
- Woolard, Kathryn A. 1989. *Double Talk. Bilingualism and the Politics of Ethnicity in Catalonia*. Stanford, California, Stanford University Press.
- Woolard, Kathryn A. – Tae-Joong Gahng 1990. Changing language policies and attitudes in autonomous Catalonia. *Language in Society*, 19: 311–330.
- Zalabai Zsigmond (szerk.) 1987. *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. Pozsony, Madách Könyvkiadó.
- Zalabai Zsigmond (szerk.) 1995. *Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „tábla-háború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994*. Pozsony. Kalligram.
- Zvara, Juraj 1985. *Nemzet, nemzetiség, nemzetiségi tudat*. Ford. Dósa László. Pozsony, Madách Könyvkiadó.
- Zsilák Mária 1991. A magyarországi szlovákok nyelvállapotáról és két-nyelvűségéről. In *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. Szerk. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Bp., Széchenyi Társaság 53–61.
- Zsilák Mária 1992. Identitástudat – nyelvátörökítés. In *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. Szerk. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Bp., Széchenyi Társaság, 28–34.

6336/or

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A nyelvpolitika napjainkban igen gyakran használt fogalom, hiszen alkalmazása, a mindennapok nyelven keresztül érvényesülő politikai gyakorlata meghatározhatja egy ország vagy akár egy egész régió arculatát. A könyvben a szerző végigtekint a magyar nyelv politikai státusváltásainak történetén a kezdetektől napjainkig. A nyelvpolitika gyakorlatából a magyarnyelv-oktatásra helyezi a hangsúlyt, amit a státusváltásokkal összefüggésben vizsgál. Az elvek és az oktatáspolitikai gyakorlat érvényesülését a Kárpát-medencében a szlovák–magyar kapcsolatok történetén keresztül mutatja be.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 963 86244 4 2

1680 Ft